

Зборникот Неолитот во Македонија: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества е второто издание што произлегува од истоимената конференција. Таа традиционално се одржува при крајот на секоја година и во неа археолозите ги презентираат своите сознанија за новите или дамнешните истражувања на неолитските локалитети во Македонија. Во овој зборник се сублимирани неколку реферати од конференцијата, а коишто се однесуваат на локалитетите од охридскиот, пелагонскиот, мариовскиот и скопскиот регион, како и на теми што ја опфаќаат материјална култура од цела Македонија. Зборникот започнува со осврт на раниот неолит во охридскиот регион и натаму продолжува со населбите крај мочурливото езеро во Скопско. Следната група трудови обработува категории на објекти крај печките и керамички предмети од повеќе делови на Македонија. Последната целина на археолошки прилози е фокусирана на Пелагија и Мариово и тоа преку новите резултати од геоманетните скенирања на тумбите и следењето на континуитетот на моделите на куќи во енеолитот. Во целина, овој зборник дава широк спектар на теми што говорат за богатото неолитско културно наследство и комплексниот карактер на неолитските заедници, нивната материјална култура и архитектура.

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА: ЧЕКОР НАПРЕД ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА ПРВИТЕ ЗЕМЈОДЕЛСКИ ОПШТЕСТВА

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА:
ЧЕКОР НАПРЕД ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА
ПРВИТЕ ЗЕМЈОДЕЛСКИ ОПШТЕСТВА

NEOLITHIC IN MACEDONIA:
A STEP FORWARD IN THE STUDY OF THE
FIRST FARMING SOCIETIES

Центар за истражување на предисторијата
Center for Prehistoric Research

www.cip-cpr.org

Издавач: Publisher:
ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА ПРЕДИСТОРИЈАТА CENTER FOR PREHISTORIC RESEARCH

Уредници: Editors:
ЉУБО ФИДАНОСКИ LJUBO FIDANOSKI
ГОЦЕ НАУМОВ Goce Naumov

Превод на англиски јазик: Translation in English language:
АНДРИАНА ДРАГОВИЌ ANDRIANA DRAGOVIĆ

Лектура и коректура: Proofreading:
ЗДРАВКО ЌОРВЕЗИРОСКИ ZDRAVKO ЌORVEZIROSKI

Компјутерска реализација: Computer realization:
ФИЛИП МИТРОВ FILIP MITROV

Печат: Print:
Магнаскен – Скопје MAGNASKEN – SKOPJE
2017 2017

© Сите права се задржани. Ниту еден дел од оваа книга не смее да се препечатува или репродуцира во никаква форма, ниту со електронски, механички или други начини, сега или понатаму во иднината познати, вклучувајќи фотокопирање или снимање, ниту во никаков систем за чување податоци, без пишана дозвола од авторот и издавачот.

Изданието е поддржано од Министерството за култура на Република Македонија во рамките на проектот: „Неолитска конференција: Неолитот во Македонија“.

© All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the author and publisher.

This publication is supported by The Ministry of Culture of the Republic of Macedonia within the project: “Neolithic conference: Neolithic in Macedonia”.

СОДРЖИНА

Предговор / Preface.....	7
Паско Кузман	
Од Зластрана до Пенелопа: неолитските локалитети во Охридско (II)	
Pasko Kuzman	
From Zlastrana to Penelopa: the Neolithic sites in the Ohrid region (II).....	9
Игор Толевски и Иван Станчевски	
Катлановското Езеро–Блато и неговата околина: културни импулси од неолитскиот период	
Igor Tolevski and Ivan Stančevski	
Katlanovo Lake–Swamp and its Surrounding: cultural impulses from the Neolithic period.....	43
Никос Чаусидис	
Намената на објектите од лепеж лоцирани покрај печките во неолитските куќи од Република Македонија	
Nikos Chausidis	
The Purpose of Daub Objects Placed Near the Ovens in the Neolithic Houses in the Republic of Macedonia	57
Љубо Фиданоски	
Протоматематиката во македонскиот неолит (II)	
Ljubo Fidanoski	
Protomathematics in Macedonian Neolithic (II).....	109
Гоце Наумов, Јан Јон и Ондреј Хвојка	
Геомагнетно скенирање на неолитски тумби во Централна Пелагонија	
Goce Naumov, Jan John and Ondrej Chvojka	
Geomagnetic Scanning of Neolithic Tells in Central Pelagonia	161

Александар Миткоски

Модели на куќи од времето на енеолитот од подрачјето на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово

Aleksandar Mitkoski

Eneolithic House Models from the Prilep part of Pelagonia and Mariovo189

ПРЕДГОВОР

Сведоци сме на поинтензивно истражување на неолитското културно наследство во последните неколку години. Иако тоа многу поретко се проучуваше, презентираше и дискутираше, сепак оваа декада значително се разликува од претходните со поинтензивните ископувања на неолитските локалитети, честите научни конференции и публикации во кои се говори за неолитот, како и на повеќето изложби каде што се презентирани неолитски артефакти. Рекогносцирањата, ископувањата, геофизичкото скенирање, дигиталната реконструкција на локалитетите и лабораториските анализи на наодите овозможија сосема ново видување на заедниците што ја започнале доместикацијата на растенијата и животните, ги граделе првите куќи, ја користеле керамиката како нов материјал или ги погребувале своите блиски во рамки на селата.

Со оглед на тоа што овој истражувачки процес станува сè подинамичен, катадневно се обработуваат и толкуваат материјалната култура и населбите на племенските општества од пред осум илјади години. Тоа овозможи мноштво резултати, но воедно и многу поголем број археолози коишто го проучуваат неолитот, што доведе до зголемување на интересот кон неолитот и негово присуство надвор од археолошките кругови. Ваквата динамика придонесе археолозите почесто да ги споделуваат своите сознанија и да бидат во тек со најновите случувања поврзани со истражувањето на неолитот.

Во таа насока, Центарот за истражување на предисторијата – ЦИП ја следи оваа нагорна линија на неолитската археологија и преку своите активности се труди да придонесе кон потемелно познавање и разбирање на неолитот. Оттука, произлегува и инволвираноста на ЦИП во повеќе домашни и меѓународни проекти што вклучуваат ископување на локалитети и нивно геомагнетно скенирање, хронолошко детерминирање на населбите, лабораториска анализа, дигитално документирање и моделирање на наодите итн. Во рамки на овие активности е организирањето на конференцијата *Неолитот во Македонија*, на којашто присуствуваат повеќе македонски и странски археолози и ги презентираат своите најнови сознанија поврзани со неолитските заедници и нивниот живот. Како резултат на оваа конференција произлегува и истоимениот зборник во кого се сублимираат дел од презентациите. На тој начин, она за што се говореше на конференцијата, натамошно се разви во научни трудови, а во некои се инкорпорираа и уште поактуелни сознанија.

Овогодишниот зборник претставува второ издание што произлегува од конференцијата *Неолитот во Македонија* и во него се вклучени неколку труда поврзани со тековните истражувања на овој период. Зборникот започнува со прилогот на Паско Кузман којшто претставува продолжение на неговиот труд од минатото издание, а се однесува на неолитот во охридскиот регион. Во него тој се осврнува на ранонеолитските локалитети во овој простор и за првпат приложува информации и толкувања што досега не беа презентирани во научните публикации и конференции. Следниот труд е на Игор Толевски и Иван Станчевски, во кого тие ги презентираат своите нај-

нови истражувања поврзани со неолитските локалитети во близина на некогашното Катлановско Езеро – Блато. Тие преку фокусот на неколку населби го акцентираат феноменот на формирање тумби во близина на вакви мочурливи езера коишто денес се исушени и даваат поинаква слика за природното опкружување во неолитот. Во својот труд за објектите од лепеж крај печките во неолитските куќи, Никос Чаусидис прави целосно претставување на сите вакви структури познати во Македонија и на нивните аналогии во околните региони. Тој се обидува од повеќе перспективи да ја образложи функцијата на овие објекти, при што ги истакнува нивната намена за производство на брашно, односно леб, и култниот карактер што тие го содржат во рамки на домашните активности.

Следната група трудови започнува со вториот дел од прилогот на Љубо Фиданоски посветен на протоматематиката во македонскиот неолит. Тој ги зема предвид димензиите на неколку видови керамички предмети преку кои ги детектира метролошките, антропометричките и ергономските обележја на неолитските артефакти. Трудот на Гоце Наумов, Јан Јон и Ондреј Хвојка е концентриран на сознанијата добиени од најновите геомагнетни скенирања на тумбите во Пелагонија. Тие ги приложуваат магнетните мапи како извор на нови сознанија за организацијата на просторот во неолитските населби. Овогодишниот зборник се затвора со трудот на Александар Миткоски и неговите истражувања на моделите на куќи. Тој го истакнува неолитскиот корен на овие предмети, меѓутоа преку повеќе примери се обидува да го следи нивното производство и употреба меѓу неолитските заедници во прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово.

Со овој прилог се заокружува една поширока палета на истражувања насочени кон сосема различни сфери на неолитот и предисторијата. На тој начин, овој зборник претставува можност на едно место да се согледаат комплексноста и разноликоста на неолитот во Македонија и континуитетот на одредени сегменти во следните етапи на предисторијата.

Гоце Наумов и Љубо Фиданоски
Центар за истражување на предисторијата

Паско Кузман

Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Охрид

ОД ЗЛАСТРАНА ДО ПЕНЕЛОПА: НЕОЛИТСКИТЕ ЛОКАЛИТЕТИ ВО ОХРИДСКО (II)

Неолитот во Македонија, од аспект на археологијата и историјата на уметноста, е еден од најавтентичните и најраскошните предисториски периоди на Балканот и со богатата материјална култура е стожер на предисториската археологија во овој дел на Европа. Во охридскиот регион, засега, се познати и истражувани релативно мал број неолитски локалитети (населби) од сите фази на неолитот. Станува збор за локалитетите Зластрана во Средорече, Долно Трново и Пенелопа во Охрид, како и неколку други локалитети впишани во археолошката карта на Македонија. Истражувањата на овие локалитети покажаа дека станува збор за популации кои живееле меѓу неколку поголеми заедници во Македонија, денес во литературата толкувани како Амзабегово–вршничка и Велушко–породинска култура.

Имајќи ја предвид географската положба на Охрид, на југот од Македонија, во контактната зона со Велушко–породинската култура (Пелагонија) и зоната на влијание на медитеранските неолитски заедници (познати како Кардиум–импресо култури) и врз основа на специфичноста на материјалот, оформена е културата Зластрана која ги опфаќа локалитетите од Охридско. Од досегашните археолошки истражувања освен типичните неолитски рамни населби како оние од Зластрана и од Долно Трново, посебно се издвојува единствената палафитна доцнонеолитска населба Пенелопа, која плени со раскошот на неолитската керамика, пластика и големиот број алатки од животински коски и камен.

***Клучни зборови:** неолитски локалитети, Охридски регион, керамика, орнаментика, хронологија, периодизација*

Pasko Kuzman

Institute for Protection of Monuments of Culture and Museum – Ohrid

FROM ZLASTRANA TO PENELOPE: NEOLITHIC SITES IN THE OHRID REGION (II)

From archaeological and art historical point of view, Neolithic in Macedonia is one of the most authentic prehistoric periods in the Balkans. With its rich material culture it is a pivot of the prehistoric archaeology in this part of Europe. So far, in Ohrid Region a relatively few sites (settlements) of all Neolithic phases have been known and researched.

Those are Zlastrana in Sredoreče, Dolno Trnovo and Penelope in Ohrid, but also several other sites registered in the archaeological map of Macedonia. The research of those sites demonstrated that there were populations who lived in several larger communities in Macedonia, in current literature referred to as Amzabegovo–Vršnik and Velušina–Porodin cultures.

Considering the geographical location of Ohrid in the south of Macedonia, in a zone contacting with Velušina–Porodin culture (Pelagonia) and the zone of influence of Mediterranean Neolithic communities (known as Cardium–impresso cultures), but also based on the specific features of the material, the Zlastrana culture has been established, encompassing sites of Ohrid Region. Besides typical Neolithic flat settlements, such as those from Zlastrana and Dolno Trnovo, the unique Late Neolithic pile dwelling settlement Penelope stands out, fascinating with the magnificence of Neolithic pottery, plastic art and the numerous tools made of animal bones and stone.

Keywords: *Neolithic sites, Ohrid region, pottery, ornamentation, chronology, periodization.*

Шест и пол илјади години пред нашата ера започнало да се развива предисториското неолитско човештво во Охридско–струшкото поднебје кое веќе имало некакви традиции петстотини и повеќе години пред нивното време, наследени од нивните директни претци (немаме податоци за тоа, што не значи дека нема да ги има во „некоја“ иднина) или прифатени од други неолитски цивилизациски простори. Од дваесеттината населби кои егзистирале во овие области, покрај најстарата Зластрана од Долна Дебарца – Охридско и истовремената населба кај Кралој Загони од Враништа – Струшко, ние имаме појасни сознанија, врз основа на археолошки истражувања, за уште две поголеми и поразвиени населби од тие праисториски времиња: Долно Трново „Кај Црногорците“, северно предградие на Охрид, и Пенелопа во низинскиот дел покрај езерото, денеска во густо урбанизираното градско подрачје на Охрид, источно и југоисточно од подножјето на охридскиот рид. Двете населби се формирале речиси едновременно во неолитскиот период, односно Пенелопа започнала да се формира на самиот крај од згаснувањето на Долно Трново, со таа разлика што Пенелопа егзистирала подолго, односно до раното железно време од предисторијата, а за Долно Трново имаме податоци кои оваа моќна населба ја сместуваат само во подоцната фаза од раниот неолит, а можеби и во времето на почетоците на средниот неолит, на што укажува појавата и траењето на „грнчарската мода“ со бело сликање на црвена основа на керамичките садови.

Долно Трново

За локалитетот се знае уште во седумдесеттите години од минатиот век, кога при ископ на водоводен канал за потребите на охридската фабрика „Херој Тоза Дра-

говиќ“, западно од нејзината локација, се исфрлени многубројни фрагменти од праисториски керамички садови, меѓу кои и еден, речиси целосно зачуван жртвеник од печена глина на четири нозе (Т. XV: 2). Со археолошките рекогносцирања во 1981 година (Маленко и Кузман 1996, 255) утврдено е дека во јужниот дел од месноста Долно Трново егзистирала неолитска населба, на низински простор од обработливи површини (ниви и лозја), североисточно во близина на охридското предградие „Кај Црногорците“, на неколку километри северно од централното градско подрачје на Охрид. Како што е веќе кажано (Кузман, Симоска, Китаноски 1989, 38–39) со археолошките истражувања во 1987 година во рамките на проектот „Неолит и енеолит во Југозападна Македонија“ (Раководители на проектот: Драгица Симоска, Благоја Китаноски, Паско Кузман) на локалитетот Долно Трново беа отворени две контролни сонди (сондите I и IV) за утврдување на вертикалната стратиграфија и шест други сонди (II, III, V, VI, VII и VIII) за откривање на поголем простор со цел да се следи најмладиот хоризонт на живеење во населбата (стратиграфската сонда I, со површина од 6,00 м² и со длабочина од 4,50 м до слој на здравица, контролната стратиграфска сонда IV со површина од 9,0 м² и со длабочина од 1,60 м, како и со шесте сонди II, III, V–VIII со површина од 52 м² на хоризонтот IV).

Стратиграфија

Имено, во вертикалната профилација на сондата I беа евидентирани девет стратиграфски слоеви наталожени на длабочина од 4,50 м (стратиграфска сонда I со димензии 3,0 x 2,0 м, откопи 18 до здравица; контролна стратиграфска сонда IV со димензии 1,5 x 6,0 м, откопи 9, до долното ниво на хоризонт IV) во чии рамки беа утврдени четири хоризонти на живеење (Цртеж 7). Наталожените слоеви, секако, имаат доминантно различна боја и секој од нив нијансно-варијантни разлики во зависност од содржината (културна „бреме“ – стерилна „бесеме“). Најгорниот слој (слој 1) е хумусен („сосеме“) ама археолошки речиси безначаен (0,50–0,70 м), по кого се појавува слој од сива земја (слој 2) со варијабилна дебелина (0,20–0,40 м) каде се сретнуваат фрагменти од керамика, ситни фрагменти од јагленисано дрво, и поситни камчиња кои „играле“ некаква улога во времето на напластувањето на таа земја. Во источниот дел од овој втор слој веќе се појави дислоциран фрагмент од куќен лепеж кој укажува на појава на хоризонт на живеење (најмладиот хоризонт IV), односно неговата завршна фаза. Следува третиот слој (слој 3) од „блага“ кафеава земја со нијанси формирани од присуството на разни видови манифестации во рамките на последниот (четвртиот) хоризонт на живеење и последиците од тоа егзистирање: присуство на керамички производи, куќен лепеж со отпечатоци од дрвени греди со различна дебелина, јагленисани дрвени фрагменти и темносиви нијанси со искривени лентести мини простори со горетина. Дебелината на овој слој во кого се содржи најмладиот и највпечатливиот хоризонт на живеење во оваа населба, изнесува од 0,80–1,10 м. Истражувачите првично констатираа дека и во овој слој функционираше хоризонтот III што пак на сега ни се чини, врз основа на показателите од профилот, дека и оваа фаза е најава на последниот хоризонт од живеењето во населбата. Четвртиот слој (слој 4) е исто така богат со културни содржини, кои, заедно со останатите геолошко–природни влијанија, го одбележале со сиво-кафеави и сиво-жолтеникави нијанси на бои. Дебелината варира од 0,65 (во западниот дел од профилот) до 1,40 м (во источната половина од профилот), а во рамките на овој слој се забележуваат манифестации од два хоризонта

на живеење (хоризонтите II и III) означени со јасно видливи два нивоа на куќен лепеж, појасни ленти од горетини меѓу тие лепежни нивоа, интензивно присуство на керамички фрагменти, камени и кремни артефактни показатели, јагленисани фрагменти од дрво и употребувани аморфни камења со помали димензии. Поради присуството на лепежни фрагменти во подолното ниво од овој слој, истражувачите првично овде го сместиле и најстариот хоризонт на живеење (хоризонт I) што пак нас ни се чини дека тој хоризонт на почеток на живеење во оваа населба е според следната анализа на профилот: петтиот слој (слој 5) од сивокафеава и позбиена земја е потенок во однос на другите (од 0,10–0,12 до 0,38–0,40 м) и очигледно извесен период ги одвојувал хоризонтите I и II со празнина исполнета со „ехо од минатото“ (хоризонт I) и со индикации за најава на обновување на следна неолитска егзистенција (хоризонт II). Следните два слоја (слој 6 и 7), погорниот со посветла кафеаво-жолтеникава боја на земјата, подолниот со потемно сиво-кафеава нијанса го содржат првиот хоризонт на живеење (хоризонт I) со вкупна дебелина од 0,30 до 0,70 м, со присуство на фрагментирана керамика, траги од лепежни фрагменти, употребувани аморфни камења со помали и поголеми димензии и поретки фрагменти од горетина и друг движен материјал (камени, кремни орудија). Потоа следуваат најдолните два слоја (осмиот и деветтиот), погорниот, помалку компактен, со посветла сиво-жолтеникава боја на земја-слој со дебелина од 0,20–0,40 м, во чиј малку поровит состав (во горните крајни источни и западни делови од профилот), се појавуваат знаци кои индицираат најстара цивилизациска присутност на теренот, односно појава (или затрупани) мал број фрагменти од керамика и на места камења со помали димензии кои влијаеле на растреситоста на овој слој – и подолниот (деветтиот) стерилен слој (дебелина 0,20–0,30 м) со сивкаво-жолтеникава боја, компактна, речиси глинеста земја, која се појавува на длабочина од 3,90–4,10 м од површината на теренот. Под овој стерилен „бесеме“ слој е констатирана песоклива, уште постерилна земја.

Имајќи ја предвид оваа стратиграфска слика може да се заклучи дека немало поголеми временски дистанци во периодизацијата на егзистирање на населбата (хоризонтите II–IV), освен времето меѓу хоризонтите I и II кога, очигледно, извесна временска дистанца ги раздвојува тие два хоризонта. Како причина за прекините, а потоа обновување на населбата, најверојатно биле главно, опожарувањата, на кое што пак не упатуваат остатоците од гаражи на соодветни места во и меѓу хоризонтите на живеење, утврдени со археолошките истражувања. Откако во сондата I беше утврдена основната стратиграфија на населбата, беа изведени ископувања по системот „сврзани сонди“ (сондите II, III, V, VI, VII и VIII) на теренот од локалитетот (**Цртеж 8**), поставени според показателите на ширење на лепежните површини кои се појавуваа непосредно во близина на сондата I. А јасни показатели за оваа појава, од индикации и најава (керамички и лепежни фрагменти, гараж, камења – **Цртеж 9/1**, фаза од почетоците на хоризонт IV), до остатоци на архитектонски елементи за темелење (јами за вкопување на греди – **Цртеж 9/2**, фаза од хоризонт III) и отпечаток на изгорена и падната греда – **Цртеж 9/3**, фаза од почетоците на хоризонт I) беа видливи уште во ископите на стратиграфската сонда I која беше и главната ориентирна база на истражувачите. На длабочина од 0,70 м во „сврзаните“ сонди (во сондата I на 1,30 м од површината на теренот) се појавија остатоци на делови од станбен објект од четвртиот-најмладиот хоризонт на живеење. Всушност, урнатина од западен дел на куќа и дворно место, формирани со компактен куќен лепеж од масивни фрагменти на кои се забележани отпечатоци од греди и колци со различна дебелина. За габаритната површина на станбениот објект немаме целосни податоци, освен дека урнатиот

простор има приближни димензии 6,0 x 3,0 м (север–југ) на кого источно од сондите V и VII може по претпоставка адекватно да му се додаде уште најмалку исто толкав простор со што би се добила една квадратна основа на неолитска куќа. Просторот од сондата III, источно од паднатиот лепежен сид беше празен и со набиена земја со претпоставка дека се работи за под. При подигнувањето на лепежните фрагменти од паднатиот западен дел на станбениот објект, меѓу лепежните фрагменти беа откривани кремени и камени орудија и помал број на керамички фрагменти од садови за домашна употреба, како и фрагменти од камени рачни мелници за жито, за кои се претпостави дека се искршени од големата температура при опожарувањето на куќата. Поголемите лепежни фрагменти имаа отпечатоци од обли дрва–колци со дијаметри до 9,5 см кои биле спојници на исплетените сидни платна со прачки омалтерисани со кал-лепеж измешан со плева и ситни песочни камчиња. Портокалово-црвената боја секако дека е резултат на висока температура настаната со пожар. Потребно е да се нагласи дека под лепежните површни не беа откриени јами за фундаирање на колците и носечките греди кои би овозможиле податоци за формата и димензиите на станбениот објект, што пак дозволува претпоставка дека сидната површина при пожарот паднала надвор од габаритната површина на куќата, што е помалку веројатно, или пак сидната површина со колците била поставена врз помасивна дрвена греда (?) (Дневник I, Симоска Китановски и Кузман 1987, 37). Во контекст на некои елементи за станбените објекти во неолитската населба на Долно Трново, треба да се соопштат и податоците од една основа во сондата I (хоризонт III) каде што се откриени јами за колци меѓу кои една во североисточниот агол од сондата со димензии 14,0 x 18,0 см и со длабочина од 40,0 см, уште две такви со помали дијаметри (10,0 x 10,0 см и 12,0 x 12,0 см) кои со претходната се поврзани дијагонално и уште една од носечка греда во југоисточниот агол со димензии 34,0 x 12,0 см (**Цртеж 9/2**). Овие податоци се само скромни архитектонски индикации кои засега овозможуваат само претпоставки за околностите под кои живееле неолитските луѓе од Долно Трново, но и показатели за насоките на археолошките истражувања во некое идно време.

Кога сме кај оваа анализа на стратиграфската слика од населбата кај Долно Трново, овде е потребно да се укаже и уште на еден податок. Се работи за едно случајно откритие на околу 300 м југозападно од нашиот локалитет, поточно за простор во самата денешна охридска населба „Кај Црногорците“ каде што во задниот двор од куќата на еден од жителите во ова малку одвоено северно предградие на Охрид (Ѓоко Новичиќ) во 1988 година, при ископ на септичка јама, со микроистражувачка археолошка анализа на еден од профилите (**Цртеж 10**), беше констатиран неолитски хоризонт на живеење на длабочина од 2,70 м од површината на теренот, отприлика паралелно со времето на замирањето на функционирање на населбата Долно Трново II. Ова упатува на претпоставка дека жителите од оваа населба привремено се населиле на овој простор „Кај Црногорците“, или пак можеби се работи за егзистенција на две населби, што пак е хипотетично од причина што на толкава близина сигурно, во тоа време, би било неупатно две различни заедници да можат да функционираат паралелно, освен ако не се работи за една иста населба, која, во одреден момент, морала привремено да се размести во непосредна близина. Од профилот во септичката јама „Кај Црногорците“ се гледа дека и овој дел од неолитската населба (куќа?) бил целосно опожарен. Секако дека, овие претпоставки ќе можат со сигурност да се потврдат само со нови систематски археолошки доистражувања на Долно Трново и, барем, сондажни контролни зафати на овој простор „Кај Црногорците“.

Движни археолошки вредности

Со истражувањата во 1987 година сепак се обезбедија движни материјали кои јасно укажуваат на степенот и стандардот на егзистенција на жителите од оваа населба во материјална, културна и духовна смисла. Всушност, како и на другите археолошки локалитети од т.н. „неолитска цивилизација“ најдоминантни (по значење) движни материјали се најотпорните и неуништливите, фрагментирани или поретко цели керамички садови и други видови на предмети од печена глина, низ кои се профилира нивниот повеќезначен употреблив „говор“ за егзистенцијалната и хронолошката субординација на населбата.

Керамичката продукција од Долно Трново, со археолошките истражувања од 1987 година, овозможи извесна класификација со воопштена описна анализа и согледби кои го рефлектираат живеењето на луѓето од овие простори во неолитскиот период, повеќе илјади години пред нашето време и овозможи компаративни и попрецизни хронолошки заклучоци во рамките на праисториските култури на медитеранските простори. Веднаш да кажеме дека преовладува керамиката со средна и груба фактура со присуство на мали и понекогаш покрупни камчиња, поретко со фина фактура, како и што преовладува обичната црвената керамика, но и фрагменти со премази на тенка црвена глазура во забележливо многу помали количества, иако има доста фрагменти со сиво-црвени и окер нијанси, како и сива керамика, поретко мазнета и уште поретко премачкана со темносива и црна глазура. Имајќи ги предвид откриените и депонирани керамички фрагменти, недостасуваат садови со поголеми димензии, а главно се работи за садови со средни и помали димензии за секојдневна употреба. Од нив се присутни грнци со средни и помали дијаметри на отворите, со заоблени и зарамнети венци, поретко повеќе или помалку извлечени кон надворешната страна, доста цилиндрични вратови, главно со бомбести реципиенти кои завршуваат со кружно рамно или прстенесто дно, полутопчести и поретко лопатесто-заоблени и издолжени (**Т. XIV: 1-6, 8, 11, 12, 15**), сите со префинети, главно црвени глазури или помалку црни глазури, потоа паници, поплитки и подлабоки, со заоблени, профилирани или сферични и конусни форми со кружни дна, рамни или прстенесто нагласени (**Т. XIV: 10, 13, 14; Т. XV: 14, 15**), а доста често и садови со биконусни форми и помали димензии, со мазни површини и полирани со црн сјаен премаз (**Т. XIV: 7, 9**). Црвената мазна и полирана керамика, како и белузлаво-кремавата полирана површина (во случајот кружно конвексно дно) со фина фактура се најстари појави од таков вид (хоризонт 2) на Долно Трново (**Т. XIV: 2, 3, 13**), исто како и темно-сивата и кремавата црнополирана фина керамика (**Т. XIV: 8, Т. XII: 4**). Во евидентираниот керамички материјал особено паѓаат во очи фрагментите од паници (52 примероци) со сферични и конусни стомаци, плитки и широки или потесни и подлабоки, повеќе и со огрубени, дури и барботинирани реципиенти, што пак повеќе укажува на практичност при употребата, отколку на уметничко изразување и презентирање на овој вид домашни керамички производи.

Држалките од керамичките форми на садови се главно карактеристични за своето време, доста типични за постарите фази од неолитскиот период. Имено, на Долно Трново, беа откриени:

1. Држалки со неправилно-кружни или неправилно-четвртести пресеци (ленесто задебелени), хоризонтално поставувани на садовите, а меѓу нив, два примерока откриени во најдлабокиот културен слој на стратиграфската сонда I (откоп 18,

16), поточно во зоната на хоризонт I (**T. VI: 1, 2**). Кон овој вид држалки секако дека влегуваат и четирите од бомбестиот сад откриени во сонда I (откоп 18) кои, како и претходните, припаѓаат на најстарата хронолошка фаза на живеење (хоризонт I) во Долно Трново (**T. XV: 16**).

2. Мали тунелести држалки со пирамидални форми вертикално или косо-хоризонтално поставени на рамото од садот, формираат пократки тунелести отвори и се поврзани со пластично изведена декорација: едната (**T. VI: 3**) со ребро кое излегува од едниот крај на отворот, украсено со зарези по целата должина, а другата (**T. VI: 8**), со плитки паралелни жлебови-повлаки кои косо или вертикално излегуваат од отворот и странично од надворешното подножје на држалката. Онаа со пластичното ребро е откриена во постара стратиграфска зона на сондата I (откоп 10), односно во почетната фаза на егзистенција од хоризонтот IV, а другата, со паралелните жлебови-повлаки, во помлада зона од другата стратиграфска сонда IV (откоп 7), односно во развиената фаза на егзистенција на хоризонтот IV. Веројатно овие уметнички креации на неолитскиот мајстор имаат традиција на поретка, но поексклузивна појава во рамките на тоа време.

3. Мали лентовидни држалки, заоблени до триаголници од горната страна, стеснети во средниот дел, кои формираат кратки или подолги тунелести отвори со полу-кружни, триаглести до елипсоидни и кружни форми, вертикално или хоризонтално поставени на садови со црвена или темносива боја (**T. VI: 4, 6, 7, 10, 12-16, 18, 19**). Првата од овие (**T. VI: 4**) е кратка и поширока, поставена вертикално на сад со црвена боја, но премачкан со црн премаз, е најстара појава на ваков вид држалки во Долно Трново од сондата I (откоп 9), што значи, според нашата стратиграфско-хронолошка фаза, припаѓа на почетната фаза од егзистенцијата на хоризонтот IV, односно е откриена во слој заедно со пирамидалната држалка со придружен украс-ребро со зарези (**T. VI: 3**). Сите други од оваа група на држалки, кои сосем малку нијансно се разликуваат (како што се оние од **T. VI: 13, 14** со помала ширина, заоблено-задебелени и со поголем елипсоиден или кружен отвор) припаѓаат на културните слоеви (откопи 9, 8, 6 - 2) од сондите, редоследно: IV (**6 и 7 на T. VI**), I (**10 на T. VI**), VI (**12 на T. VI**), IV (**13 и 14 на T. VI**), VII (**15, 16, 18 на T. VI**) и сондата IV (**19 на T. VI**) од почетната фаза на егзистенција до последната на хоризонтот IV. За оваа група на држалки веднаш можеме да укажеме на најблиска паралелна појава во населбата од раниот неолит на Кралој Загони кај Враништа, струшко (**T. V: 7, 8** - во прилогот „Од Зластрана до Пенелопа I“).

4. Тунелести држалки (**T. VI: 5, 9, 17**). Првата од нив (број 5 во таблата) била изведена на рамо-стомак од барботинизиран керамички сад со темнокафеава боја и црвенкасти нијанси, вертикално поставена со елипсоидно издолжен отвор (повеќе во основата од двете страни на отворот). Откриена е во контролната стратиграфска сонда IV (откоп 9) во рамките на почетната егзистенција од хоризонтот IV. Втората тунелеста држалка (број 9 на таблата) била хоризонтално поставена на рамо од керамички сад со црвено-сивкава боја, а издолжениот отвор има елипсоидна до аглеста форма. Откриена е исто така во сондата IV (откоп 7) и припаѓа на слој од хоризонтот IV. Третата (број 17 на таблата) била исто така вертикално поставена, но хоризонтално издолжена на рамо-стомак од сад со полутопчест (заоблен) реципиент со црвена боја и премачкан со сив премаз. Најверојатно имала кружен отвор со мал дијаметар (зачувана е само основата на држалката). Оваа е откриена во сондата III (откоп 3) што значи, припаѓа на хоризонтот IV.

5. Украсни брадавичести држалки во форма на конусовидни испусти-пупки поставени на рамо од керамички сад со црвена боја и остатоци од темносив премаз (Т. VI: 11). Најчесто се претставувани во хоризонтална положба (форма на „градно двојство“, женски гради), а фрагментот со оваа претстава е откриен во сондата 1 (откоп 6) во културниот слој на хоризонт IV. Овој вид на испусти-пупки (украсни држалки) се појавуваат и во други просторни и хронолошки неолитски контексти, а во рамките на оваа анализа повторно укажуваме на најблискиот локалитет Кралој Загони (Т. V: 6 – во прилогот „Од Зластрана до Пенелопа I“).

Орнаментика

Керамичкиот орнаментален опус на Долнотрновската неолитска заедница ги има истите или приближно истите технолошки постапки и уметнички теми во реализацијата на украсувањето на керамичките производи, како и манифестациите во таа смисла кои биле „мода“ или „уметничка потреба“ на времето кај неолитските заедници од поблиското или подалечното окружување, односно уметничките достигнувања кои биле актуелни во Балканско-анадолскиот неолитски културен ареал и влијанијата кои доаѓале од југ преку Егејската и од запад преку Јадранската културна зона. Станува збор за следните орнаментални теми присутни на трновската керамика: импресо орнаментика, барботин, релјефни украси (пластични ленти со конвексни отпечатоци, пластични прстенести украси, налепци и друго) и сликањето со бела боја на црвена и темна основа.

Импресо орнаментика. Со овие први археолошки истражувања на Долно Трново импресото е со многу помала застапеност во однос на барботинот и неговата разноликост, но со поинвентивна изведба во однос на постарите појави на импресо варијантите од Зластрана и Кралој Загони, како и воопшто од присутноста на овој вид украсување во рамките на Јадранската културна зона. Внимателна постапка само со зарези од нокти имаме само на еден примерок (Т. VII: 1) кој е откриен во рамките на хоризонт IV, а такви делумни и псевдо појави: делумни или групирани интервенции со нокти, со кремни или коскени алатки, мали вдлабнати елипсоидни или кружни групации на делови од садот, паралелни или закосени слободно врежани пократки линии на разни места од реципиентите на садовите или другите нивни делови (Т. VII: 9–12), кои како украсни елементи се изведувани рутински во смисла на едноставни и проверени уметнички рецепти. Другите примероци на фрагменти со импресо орнаментика се повпечатливи, изведени со нокти и со привлекување на нокот заедно со прстот, пократко и во комбинација со мали кружни или елипсоидни длабнатинки (Т. VII: 2–5), од кои импресо орнаментот на фрагментот 2 (Т. VII) е најстар на Долно Трново (сонда I, хоризонт II), како и со подолго привлекување на нокот од прст, организирано во редови (Т. VII: 6–8) или пак на така слична изведба во комбинација со барботинирана површина (Т. VII: 14). Посебна импресо група на Долно Трново претставува фрагментот со организирани пластични ленти изведени со втиснување на нокот-прст (во нашиов случај поставувани на реципиентот од садот во хоризонтална насока) (Т. X: 13) а во оваа група, како посебна „софистицирана“ варијанта на „организирана псевдоимпресо орнаментика“, го ставаме и фрагментот кој има украс под венцот на садот, изведен со вертикални втиснувања (со алатка) поредени во хоризонтална низалка (Т. VII: 15).

Од овие, не така многубројни керамички примероци со импресо и псевдо-импресо варијанти на украсување на садовите, според сегашните податоци што ги обезбеди истражениот простор, во најстара стратиграфска позиција припаѓа фрагментот со импресо орнаментика (редови од засеци со нокти во комбинација со мали елипсовидни и кружни длабнатинки) од сондата I (**Т. VII: 2**), откриен во горниот слој од хоризонтот II, кој овде се смета како база за натамошната слободна примена на овој вид орнаментика што се појавува во варијанти на останатите откриени фрагменти од керамички садови. Имено, сите други примероци со овој вид орнаментика се откриени во рамките на хоризонт IV, што не значи дека ги нема во континуирано присуство и во хоризонтот III (**Т. VIII: 3-8**). Од организираните пластични ленти изведени со втиснување на нокот-прст или само со прст (во нашиов случај поставувани на реципиентот од садот во хоризонтална насока) (**Т. X: 13**) натака се развиваат и слични вакви украси на садовите во пластичните ленти со кружни или елипсовидни длабнатинки и на разни места од садовите откривани во стратиграфската сонда I, хоризонт III и IV (**Т. VII: 13; Т. XI, 11, 12**), во другите сонди од хоризонт IV (**Т. XI: 9, 10, 13**) како и во истите сонди во комбинација со огрубени или барботинизирани садови (**Т. X: 9-12; Т. XI: 5-8**), кои, како што се знае, хронолошки се чувствителни делумно во контекст на фактурите и препознатливите форми на керамичките садови, а како омилен украсен мотив се во континуитетна појава, со прекини се разбира, од предисториските времиња до средниот век.

Барботин. Керамиката со барботинирани површини од Долно Трново може без никакви задршки да се оквалификува како Трновска барботинска орнаментика. Во споредба со сите други видови на техники на украсување и на мотивскиот керамографски украсен репертоар, барботинот е речиси во целосна доминација во рамките на откриениот движен археолошки материјал при истражувачкиот зафат во 1987 година на овој локалитет. Вкупно сто помали или поголеми керамички фрагменти од исто толкав број на керамички садови од специјално прибраниот материјал биле украсени со овој апстрактно-натуралистички стил на „разувавање“ на разните форми од керамички садови за домашна употреба во населбата од Долно Трново. Можеме сосем со право во рамките на оваа техника на орнаментирање, да издвоиме неколку варијанти: а) „основен“ барботин; б) „организиран“ барботин; в) „групирани“ барботин, и г) „лесен“ барботин (огрубени површини).

Стратиграфска слика на барботинската орнаментика. Во најстариот слој од сондата I (хоризонт I) откриени се неколку фрагменти украсени со барботин (**Т. VIII: 12; Т. IX: 2**) и еден со групирани барботин (**Т. X: 5**) кои главно се со средна и груба фактура и со присуство на ретки но покрупни камчиња во фактурата. Од хоризонтот II посочуваме на уште два фрагмента со барботинизирана површина (**Т. IX: 7; Т. X: 2**), а во истиот хоризонт беа откриени и уште пет со слични карактеристики (еден огрубен, два со организиран барботин и уште два фрагменти со групирани барботин. Во хоризонтот III од оваа стратиграфска сонда беа откриени вкупно 7 фрагменти со барботинска орнаментика на вратови, стомаци или други површини од садовите, меѓу кои еден со огрубена површина но со истакната релјефна наочареста форма (**Т. IX: 10**), неколку со групирани барботински површини, меѓу кои еден поголем фрагмент со раширени барботински групации (**Т. VIII: 2**) и еден речиси целосно барботинизиран врат од сад кој најверојатно целосно бил прекриен со овие релјефни изведби (**Т. VIII: 11**). Во меѓупросторот од хоризонтите III и IV во оваа сонда беа откриени три примероци со барботинска украса, еден со „лесна“ (огрубена) барботинска површи-

на, друг со „основен“ барботин по целата површина од вратот и третиот фрагмент од стомак украсен со „групирани“ барботинска изведба (Т. X: 1). Времето на последната етапа од егзистирање на населбата (хоризонт IV) во стратиграфската сонда I е одбележано со 9 фрагменти од вратови и стомаци од керамички садови со барботин орнаментика, еден со „лесна“ (огрубена) и на места „групирани“ барботински делови од површината, друг со „основна“ барботин површина (Тер. инв. бр. 47 и 90), два фрагмента со „организиран“ барботин (Тер. инв. бр. 50 и 51), како и сите други (Т. VIII: 1, 5, 7, 9, 10, 15; Т. X: 9) секој со моментална варијанта на барботин украс. Оваа релативна хронолошка скала ги претставува барботин појавите на фрагментите во сите четири хоризонти на живеење низ кои се забележува безмалку целосно отсуство на „организираната“ барботинска орнаментика и на уште неколку креации со ваквата техника на украсување, кои пак се доминантни (особено „организираниот“ барботин) во другите сонди од истражуваниот простор на хоризонтот IV.

Барботинската орнаментика во хоризонт IV. Во остатоците од објектот за живеење на Долно Трново (сондите II, III, V, VI, VII и VIII) и во стратиграфската сонда IV која беше истражувана до слоевите 2 и 3 од Хоризонтот IV, беа откриени вкупно 68 керамички фрагменти со барботин орнаментика од кои 24 со „организиран“ (повлаки со прсти или некоја лентеста алатка во вертикална, хоризонтална или дијагонална насока по површините од садот) (Т. VIII: 3, 14; Т. X: 12; Т. XI: 1, 3-5), 19 фрагменти со „основен“ барботин (Т. VIII: 4, 6, 13; Т. IX: 3, 8, 9; Т. X: 3, 4), 5 фрагменти со „групирани“ барботин од кои еден со моментална креација на некоја „симболична порака“ на мајсторот (Т. IX: 12) и 21 фрагмент со огрубени површини („лесен“ барботин) (Т. IX: 6).

Како што е погоре кажано, Долнотрновската барботинска орнаментика може да се толкува како апстрактно-натуралистички стил на релјефно украсување карактеристичен за подоцните фази од ранонеолитските времиња. Таа орнаментика истовремено зачудува во уметничка смисла со инспиративните релјефни флорални, зооморфни и антропоморфни асоцијации и во практична смисла која допушта заклучок дека барботинирањето на керамичките садови се изведувало поради поедностано и посигурно ракување со истите при нивната употреба. Се чини дека Долно Трново, барем со овој скроман степен на истраженост, ќе остане како неолитска населба со доминантна карактеристика на барботинската орнаментика во керамопластиката, што значи и во општа смисла егзистенцијална смисла на луѓето и на нивното време од оваа праисториска населба.

Канелури. Овој вид на украсување на сатовите е малку присутен во Долно Трново, можеби поради недоволната истраженост, но и со досегашните податоци таквата состојба има доволно показатели. Може да се посочат само неколку примероци кои би можеле да се вбројат во оваа категорија на пристапување во украсување на керамичките садови. Два фрагменти од подлабоки чинии (паници) со црвено-кафе-авкава боја и црно полирање, со зрочно или косо изведени паралелни плитки и широки канелури од ниските цилиндрични вратови кон стомаците, имаат подолготрајна присутност во предисториските општества, почнувајќи некаде од средните фази на раниот неолит до крајот на неолитската ера па и натаму со речиси истоветна изведба на различни форми на садови со пошироки дијаметри во отворите. Кај нас од хоризонтот II имаме само еден примерок откриен во сондата I (Т. XII: 4) и уште еден речиси истоветен од истата сонда, но во слојот од хоризонтот IV (Т. XII: 5). Натаму, постојат два примерока на фрагменти од керамички садови со пофина изработка (Т. XII: 2, 3),

двата со портокалова боја и со темносив премаз, едниот со ситни камчиња во фактурата, другиот со фина фактура без нивно присуство. Тие се венци со цилиндрични вратови од подлабоки чинии, кои се украсени со хоризонтални плитки канелури од пософистицираната етапа на линеарно-канелурската орнаментика која во нашето Долно Трново излегуваат од времето на замирањето на егзистенцијата на населбата, односно од завршната фаза на хоризонт IV. Од сондата I во слој од последниот хоризонт на живеење, имаме уште еден примерок на фрагмент од керамички сад со портокалова боја и кафеав премаз, со заоблен венец кој е благо извлечен кон надворешната страна и кој на цилиндричниот врат е орнаментиран со внимателно изведени три хоризонтални низалки составени од мали кружни и елипсовидни релјефни форми кои како мотив сигурно биле „модна“ појава во рамките на хронолошката егзистенција на актуелната населба (Т. XII: 1).

Други видови на орнаментални прикази. Овде влегуваат познати мотиви на релјефно украсување на керамичките површини во неолитскиот период, а коишто на Долно Трново се сосем ретки или пак сосем осамени бидејќи претставуваат моментална и сосем лична креација на локалниот мајстор. Тука се фрагментите со кружни и елипсовидни налепци врз површината на садот и поситни релјефни кружни и калотести украси (Т. XII: 6, 9), мали топчести релјефни форми во редови (Т. XII: 8), декорација на дното од керамичкиот сад со отпечатоци од текстил (Т. XII: 7), еден фрагмент со релјефно изведен мотив на елипсовидна прстенеста глава со два крака во продолжение, најверојатно моментна креација на мајсторот (Т. XII: 10) и една група на релјефни изведби кои понекогаш се толкувани како помошни држалки на садовите, но повеќето од нив на прв поглед повеќе насочуваат на асоцијација „визуелна инспирација на еротична убавина“ отколку смисла за нивна практична функција (Т. XII: 11–15).

Сликана керамика. Долнотрновската керамика сликана со бела боја врз црвена основа во голема мерка ја определи хронолошката позиција на населбата во рамките на неолитскиот период, односно ја смести во завршните фази од раниот неолит, со што Долно Трново стана иницијална алка во континуитетниот тек на генезата на жителството од поднебјето на Охридскиот Рид. Белосликаната керамика, како податок кој во Долно Трново се појавува во хоризонтот III со три фрагменти (што не значи дека е тоа минорно, со обзир на фактот дека тие наоди се откриени на простор само од 6 м² во сондата I) (Т. XIII: 2, 9, 12) во кого беа уште на почетокот од истражувањата откриени првите фрагменти со бело сликање на црвена основа (Т. XIII: 1, 15). Овие последните и сите други примероци откривани во сондите II–VIII се керамички производи од хоризонтот IV на Долнотрновската стратиграфија. На нив се насликани со бела масна боја геометриска орнаментика со триаголни, четириаголни форми, „S“ мотив (?), концентрични кругови и паралелни ленти врз црвената површина од керамичкиот сад и главно на места кои го овозможуваат изведувањето на замислениот мотив, а тоа се реципиентовите површини (Т. XIII: 3–6, 8, 10, 11, 13, 14, 16). Последните два фрагменти (Т. XIII: 17, 18) имаат едвам видливи траги од бело сликање на темна основа кое како реалност е хипотетично.

Дискоидни керамички плочки. Овие керамички предмети, кои потекнуваат од скршени керамички садови, се приспособени како алатки-пршлени во процесот на преработка со разбој или вретено на волната. Дека се главно искористени од стомаци на керамички садови се гледа и по површините кои се понекогаш со барботински или организиран барботински украс, а по боја и фактура исто така ги одразуваат кера-

мичките садови со присуство или без присуство на камчиња во фактурата, со црвени, портокалови, сиви или црни бои. Имаат неправилни елипсовидни или кружни форми и грубо заоблени рабови, еден примерок е перфориран во централниот дел, а друг има плиток хоризонтален жлеб во горната половина. Димензиите им се од 3,3 x 2,7 см до 8,1 x 6,9 см (Т. XIV: 16–30).

Во југоисточниот дел од лепежните остатоци од станбениот објект (сонда VII) откриен е фрагмент од земјена печка со плева во составот, со замазнета основа од горната страна и четвртести остатоци од лежишта на супструкција – камени плочи на долната страна (Тер. инв. бр. 642, Т. XV: 11).

Духовен живот

Жртвеници и идоли. Од овие култни керамички предмети на прво место е жртвеникот од печена земја со плиток четвртест реципиент и четири масивни нозе (едната реконструирана). Има груба фактура и црвеникава боја (димензии на реципиентот: 9,5 x 9,0 см; висина 6,5 см) (Т. XV: 2). Откриен е во седумдесеттите години од минатиот век на теренот од населбата при копање на канал од сопственикот на лозјето на длабочина од околу 1,40–1,90 м. Секако дека бил употребуван при ритуални церемонии во домашни околности. При истражувањата на Долно Трново откриени се вкупно 17 фрагменти од жртвеници, меѓу кои во најголем број со четвртести реципиенти (Т. XV: 1, 4, 5), неколку со кружни и два фрагменти од цилиндри на жртвеници – Големата Мајка, меѓу кои еден со зачуван дел од кружниот отвор, со груба фактура и огрубена површина со впечатлив црн премаз (Тер. инв. бр. 616) и уште еден со зачуван рамен дел од горната површина на која е изведен кружен отвор (дијаметар на темениот дел околу 12,0 см; дијаметар на отворот околу 3,5 см). На предната зарамнета страна има нос и око од фацијалниот дел на Големата Мајка (Т. XV: 3). Сите се составен дел на последниот стадиум од егзистенцијалното време од населбата (хоризонт IV).

Антропоморфни керамички фигури во фрагментарни остатоци беа откриени исто така во мал број, можеби и сосем доволно и сразмерно на археолошката ситуација во истражениот дел од населбата. Во стратиграфската сонда I и во слоевитоста на хоризонт IV откриена е мала фигурина од домашно божество – идол со столбеста форма (димензии: 5,1 x 2,7 x 3,8 см). На анфасниот дел доминира само пластично нагласениот нос кој е шематизиран во вид на заоблен конусовиден испуст и на идолот му дава птичји изглед што сигурно има контекст со идолопоклонството на имателите (Т. XV: 6). Во непосредна близина на овој наод е откриен и фрагмент од стеатопигна фигурина на среден дел од женското тело (Т. XV: 9), како и уште две такви фигурини во сондите VII и VIII со нагласени стеатопигии кои сигурно се во врска со славењето на култот на плодноста (Т. XV: 7, 8). Во оваа група на величење на плодноста на Долнотрновската неолитска заедница го ставаме и керамичкиот предмет со фалусоидна форма за кого немавме никаква друга идентификација (Т. XV: 10), исто како и за паралелниот женски симбол на плодноста (Т. XII: 15), со какви дилеми ќе се соочуваме и во натамошните анализи на индициите кои ни ги ситуира археолошкиот фонд на тродимензионални вредности полн со предизвици за живеењето на луѓето од Долнотрновската неолитска заедница, ќе опстоиме, сè до некои нови резултати од некои идни археолошки истражувачки зафати за дооткривање на оваа праисториска цивилизација.

Камени и крени орудија

Литичките производи дури и со својата скромна бројност сосем недвосмислено го одразуваат времето иако во поширок предсториски контекст. Во текот на истражувањата 1987 година беа откриени вкупно 11 предмети од приспособен камен за секојдневните потреби на луѓето од населбата во Долно Трново. Повеќето од нив се камени тесли (скепари) или секири, а три се со други намени. Теслите се со трапезести форми (Т. XVI: 3, 5, 6), една е со триаголна форма (Т. XVI: 1), а секирите, освен една (Т. XVI: 2), која исто така има трапезеста форма (димензии: 9,3 x 2,7 x 5,3 см), се фрагментирани, па за нив се помислува дека можеби служеле како тесли (Т. XVI: 4, 7, 8). Една од нив (Тер. инв. бр. 664, димензии: 7,9 x 2,4 x 5,3 см) не е овде илустративно презентирани, но и таа е слична како другите, со трапезеста форма. Преостанатите се за други разни потреби на луѓето од населбата. Камената топка, неправилно кружно тело, грубо исклесано (Тер. инв. бр. 479, димензии: 7,2 x 6,5 x 6,2 см), сигурно служело за рачно мелење на зрната храна, а фрагментираното камено орудие во вид на конусовиден тег од темносив камен, исклучително измазнет (Тер. инв. бр. 692, зачувани димензии: висина 4,6 см; најголем дијаметар 3,9 см), сигурно имал некоја специјална намена при изведбата на работите во куќата или во полето.

Кремените артефакти се во поголем број, ама повеќето се само мали фрагменти, одбитоци од јадро и слични отпадни парчиња, ама се доказ дека во непосредна близина, поблиску или подалеку во блиските планински предели, имало соодветни ресурси од тој вид. Во оној дел од нашата населба кој беше археолошки осветлен, беа извадени вкупно 82 крени предмети, од кои многу помал број биле функционални алатки, а поголемиот број се фрагменти и одбитоци. Кремените ножиња, или слични недоволно подготвени за соодветни намени, повеќето ретуширани, со триаголен, трапезест или повеќестран пресек биле во секојдневна употреба (Т. XVI: 10-24), додека примерокот (Т. XVI: 9) е типично јадро од суровински кремен.

Коскени предмети (игли, шила, амулети и др.) при истражувањата на Долно Трново не се најдени, што не мора да значи дека и не постојат, имајќи го предвид релативно малиот простор на истраженост. Во сондата III, на просторот од остатоците на станбениот објект, откриена е само една коска од домашно животно која е зачувана како куриозитетна појава (Т. XV: 12).

Заклучни хронолошки согледби

Долнотрновската неолитска населба од приградската охридска населба „Кај Црногорците“ е индикативна во повеќе правци, но сепак со доволно фокусирани показатели кои упатуваат кон релативно попрецизна хронолошка определба и кон посигурни патишта на контексти во насоки на „градењето на егзистенцијата“ во стопанска, културна и духовна смисла во рамките на тогашните општества првобитно на Балканските, а потоа и пошироко во рамките на медитеранскиот културен комплекс. Движното археолошко богатство создадено со археолошките истражувања на просторот од оваа охридска неолитска оаза ни овозможува да иконтактираме со неолитските околности во окружувањето со повеќе елементи и да ги претпоставиме врските и влијанијата кои струеле кон нашиот центар на внимание, а и да ги признаеме „модите“ од неолитските времиња кои допирале до нашите простори, како и да

ги претпоставиме автохтоните творечки потенцијали на луѓето кои живееле на овој простор пред околу седум и пол илјади години пред нашата сегашност.

Имајќи ги предвид гореизнесените сознанија, во археолошка смисла, веднаш можеме да констатираме дека неолитските жители од Долно Трново имаат хронолошка идентичност, се разбира врз основа на аналогните археолошки материјали, најпрвин со најблиските неолитски културни средишта, а тоа се секако „земјоделските“ заедници кои егзистирале во Пелагонија, и потоа и натаму, кон север и исток, односно Вардарско-моравската трансферзала со нејзините источни и западни центри на влијанија и кон југ од Пелагонија до неолитските центри во Егејска Македонија. Тоа, географски, е едната линија на контакти и влијанија на тогашните општества, а втората, уште поблиска таква географска „линија“ е кон југозапад, односно преку Охридското Езеро кон Корчанската неолитска област во денешна Јужна Албанија и оттаму, пак кон македонските и грчките егејски области. Во археолошка смисла, двата ареали се врзани со Балканско-анадолскиот културен комплекс, во рамките на кого, уште во најстарите фази од крајот на раниот неолит, делумно и на средниот, функционираше нашата Долнотрновска населба.

Најпрвин да го насочиме нашето Долно Трново кон првоспомнатиот географски близок простор Пелагонија кој е еден од најзначајните неолитски простори на Балканскиот Полуостров со евидентирани над 50 тумби со неолитски населби. Велушко-породинската културна група со фазите I–IV, која функционира на овој простор во археолошката наука, може да се смета како допирна културна средина бидејќи сега веќе навистина постојат аналогни појави кои говорат за соодветни културни влијанија. Веднаш да ги спомнеме, иако ретките појави на нашето импесо орнаментика, со тамошните, како и особено украсувањето со барботин техниката во разните варијанти, релјефните ленти со длабнатинки и сликањето со бела боја на црвена, па и на темна основа се особено блиски (Grbić 1960, 40, 41, 43, 44; T. XV: 1–6; T. XVI: 1–5; T. XXXV; Garašanin 1979, 110, T. XV: 3, 4). Барботинската орнаментика, особено организираниот и аркадниот барботин особено се омилени во фазата IV на локалитетот Велушка Тумба, додека сликањето со бела боја на црвена површина од керамичките садови во фазите I и II од Велушко-породинската група. Бидејќи овие фази хронолошки се сместени во крајот на раниот неолит, тоа значи и белосликаната керамика од Долно Трново има своја хронолошка основа од тоа време, додека нашиот организиран барботин (T. XI: 1–4) кој е доста присутен во актуелна неолитска населба, споредено со Велушина-Породин IV го „завлекува“ егзистирањето на Долно Трново и во првите фази од средниот неолит. Натаму, со некои свои контакти (наод на цилиндар во Руг Баир (Овче Поле) во Источна Македонија, Велушко-породинската група е контактибилна и со Амзабегово-Вршничката културна група Ic, што пак одговара на завршната етапа од стариот неолит и со која фаза има аналогни појави нашето Долно Трново. Така, импесо орнаментиката, релјефните ленти со длабнатинки од прст, барботинот и белосликаната керамика (T. VII, T. VIII, T. IX, T. X: 9–13; T. XI: 5–13; T. XIII) се присутни во Амзабегово-Вршник 1a (Garašanin 1979, 90, 92; Корошец и Корошец 1973, 22–31, T. XVI: 8, 15; T. XXIV: 2, 11; T. XXVI: 7; T. XXVII: 5; Garašanin 2009, 242–248, 150 (T. A, 2,3), 151 (T. B, 3), 152 (T. 6–8), 158 (T. I, 2,4); 271 (Сл. 5); 272 (Сл. 6). Аналогни појави со нашите керамички примероци, особено во поглед на украсувањето, во регионот на Амзабегово-вршничката културна група, фаза Ia, има и во неодамна истражуваната неолитска населба Грнчарица кај Крупиште, Штипско (2007–2008) каде покрај импесото и барботинот, сосем ретко, само на неколку фрагменти, има сликање со бела боја на црвена

основа, нешто сосем блиску (како на пример аглестиот мотив) до некои примероци од нашето Долно Трново (Јовчевска 2013, 38, Т. VI; Т. VIII: 1, 5; Т. IX: 1–4, 6–9).

Единствениот бомбест керамички сад со елементи за целосна реконструкција (висина 31,5 см, дијаметар на отворот 12,5 см) со четири помали хоризонтални држалки, две по две едни над други поставени на една страна од стомакот и една иста таква од другата страна во горниот дел од стомакот, кои веројатно служеле за протнување на канап и одржување на рамнотежа со петтата држалка при транспортирање (таа е додадена со реконструкцијата, а логично би било и од таа страна да има најмалку две, а најмногу уште четири), има една компаративна прилика која е приближно истоветна со нашата од Долно Трново, а таа е во рамките на „најстарата керамичка неолитска група во централнобалканското подрачје“ Старчевската културна група, која само со своите најстари манифестации може да се третира како ранонеолитска, инаку таа култура со најзначајните карактеристики припаѓа на среднонеолитските културни групации, паралелна со помладите фази на Амзабегово–Вршник II (Garašanin 1979, 118).

Горните неолитски културни групи од централнобалканската зона во географските региони: Пелагонија, Овчеполието во Источна Македонија и Јужносрпските области околу течението на р. Јужна Морава, се најблиските региони кон североисток со кои Долно Трново имало допири или соодветни влијанија. Втората „линија“ која погоре е спомната е кон југозапад преку Охридското Езеро, до Корчанската котлина, односно до тамошната неолитска зона со локалитетите: Подгори, Дунавец (палафитна населба), Трен, Малик и, се разбира, Ваштеми, кој се наоѓа во западниот дел од Корчанската низина, јужно од Охридското и недалеку југозападно од Преспанското Езеро. Нашите материјали од Долно Трново говорат за истовремена егзистенција со материјалите од Ваштеми, меѓу кои, импресо украсите, барботинската орнаментика, сликањето со бела боја на црвена керамичка основа и стеатопигните женски фигурици (Korkuti 1982, 109 (Fig. 8), 144 (Т. XVI, 1, 2), 138 (Т. VIII), Т. IX во бои, Т. X во бои, 143 Т. XV, 11; Бенац 1989, 12). Преку Корчанската рамнина, или преку јужните простори на Пелагонија, Долнотрновците сигурно биле во врска со неолитските простори од Егејска Македонија и Тесалија. За тоа говори истовремената појава на белосликаната керамика и импресо украсувањето во помладата фаза од стариот неолит на Пресескло (фазата Магулица) и Ахилеон (фазата II) во Тесалија, што пак зборува за истовремена хронолошка хоризонтала на нашето сè уште недоистражено Долно Трново и Тесалиските ранонеолитски култури (Garašanin 1979, 101). Јужна Пелагонија и регионот на Охридското и Преспанското Езеро, според А. Бенац, ја сочинуваат III област на Преодната зона во неолитскиот период, каде што се сретнуваат и прожимаат културни влијанија и трговски комуникации од Јадранскиот културен комплекс и од Централнобалканските простори (Бенац 1979, 366–367). Ако нашата најстара неолитска населба Зластрана беше неоспорно во симбиоза со Кардиум–импресо културата од Јадранските крајбрежни ранонеолитски култури, за Долно Трново може да се каже дека егзистенцијата и културните особености целосно кореспондираат со адекватната неолитизација во Централнобалканската зона, а оттука и со ранонеолитските култури во рамките на Балканско-анадолскиот културен комплекс. И конечно, врз сите досегашни согледби и хронолошки паралели, коишто сепак не би можеле да бидат целосни, луѓето од населбата во Долно Трново се стационаирале во непосредна близина на Охрид и Охридското Езеро некаде во времето 6000 години пр.н.е.

Т. Саганова, декември 2017
компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска

Библиографија

кирилична

Бенац, А. 1989. Неки проблеми односа Македоније и Западног Балкана у неолитском добу. *Macedoniae acta archaeologica* 10: 9–24, Скопје.

Гарашанин, М., Гарашанин, Д. и Санев, В. 2009. *Анзабегово, Населба од раниот и средниот неолит во Македонија*. Штип.

Јовчевска, Т. 2013. *Грнчарица, Населба од раниот неолит*. Охрид.

Китаноски Б., Симоска Д. и Тодоровиќ Ј., 1983. Населбата Пештерица и проблемот на раниот неолит во Пелагонија, *Macedoniae acta archaeologica* 6: 9–20. Прилеп.

Корошец, П. и Корошец, Ј. 1973. Предисториска населба БАРУТНИЦА кај Амзибегово во Македонија, Археолошко друштво на Македонија, Прилеп.

Кузман, П., Симоска Д. и Китаноски, Б. 1989. Долно Трново/Dolno Trnovo, Ранонеолитска населба/Early Neolithic Settlement, *Arheološki pregled/Archaeological Reports* 1987: 38–39. Ljubljana.

Лахтов док. 1952–1955. Од рекогносцирањата на В. Лахтов во педесеттите години од XX век. Студиски материјал во НУ Завод и Музеј-Охрид.

Маленко, В. и Кузман, П. (В.М/П.К.) 1996. Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Македонска академија на науките и уметностите / Музеј на Македонија-Археолошки оддел: 238–279. Скопје.

Митревски, Д. 2013. Праисторија на Република Македонија, Група автори, *МАКЕДОНИЈА 1*, Милениумски културно-историски факти: 83–266. Скопје.

Наумов, Г. 2009. Процесите на неолитизација на Македонија. Во Наумов Г., Фиданоски Љ., Толевски И. и Ивковска А. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Данте: Скопје.

Петрова, Е. и Крстевски, Ц. (Е.П. и Ц.К) 1996. Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Македонска академија на науките и уметностите, Музеј на Македонија-Археолошки оддел: 388–399, Скопје.

Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија, *Цивилизации на почвата на Македонија*, книга 2, макропроект „Историја на културата на Македонија“, Македонска академија на науките и уметностите: 21–46. Скопје.

Тодорова, Х. и Вайсов, И. 1993. Новокаменната епоха в Българија. Софија: Наука и Искуство.

Хаџишче Серафимова, Ј. 1985. Охридско Езеро, *ОХРИД*, книга прва (монографија): 33–59. Скопје–Охрид.

латинична

Bailey, W. D. 2000. *Balkan Prehistory, Exclusion, incorporation and identity*, London and New York.

Benac, A. 1979. Prelazna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Neolitsko doba: 363–470, Sarajevo.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In: Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II*, Neolitsko doba: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Grbić, M., Mačkić, M., Nadjš, P., Simoska, D. i Stalio, B. 1960. *Porodin, Kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj: Narodni muzej Bitolj i Arheološki institut – Beograd.

Groth, M. E. Th. 2015. The ‘Rijckholt’ Connection: Neolithic extraction and circulation of Lanaye flints. In Kerig, T. and Shennan, S. (eds.) *Connecting Networks – Characterising Contact by Measuring Lithic Exchange in the European Neolithic*. Archaeopress: 24–41. Oxford.

Hauzer, A. 2015. Raw materials exchange as part of a network: the case study of the LBK Middle Mosel area. In Kerig, T. and Shennan, S. (eds.) *Connecting Networks – Characterising Contact by Measuring Lithic Exchange in the European Neolithic*. Archaeopress: 16–23. Oxford.

Korkuti, M. 1982. Vashtëmia – Një vendbanim I neolitit të hershëm, *Iliria, Nr. 2 – 1982*, Tiranë.

Özdoğan, M. 2011. Mezraa-Teleilat, The Euphrates basin. In Özdoğan, M., Başgelen, N. and Kuniholm, P. (eds.) *The neolithic in Turkey, New excavations and New research*: 203–260. Istanbul.

Prendi, F. and Andrea, Zh. 1981. Të dhëna të reja mbi neolitin në Shqipëri. *ILIRIA 2–1981*, Revistë arkeologjike, Viti XI, *Akademia e shkencave e rpssh, Qendra e kërkimeve arkeologjike*: 15–40. Tiranë.

Zastawny-Czekaj, A. 2009. *The first neolithic sites in Central/South-east European transect*, volume V. Settlement of the Linear Pottery Culture in Southeastern Poland. Kraków.

Илустрации

Цртеж 7 Долно Трново, сонда I, северен профил.

Цртеж 8 Долно Трново, основа 4, куќен лепеж.

Цртеж 9 Долно Трново, основи.

Цртеж 10 Населба Кај Црногорците, профил.

T. VI Долно Трново, држалки од керамички садови (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. VII Долно Трново, импресо орнаментика (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. VIII, T. IX Долно Трново, барботин орнаментика (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. X, T. XI Долно Трново, барботин, ленти-отпечатоци, налепци (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

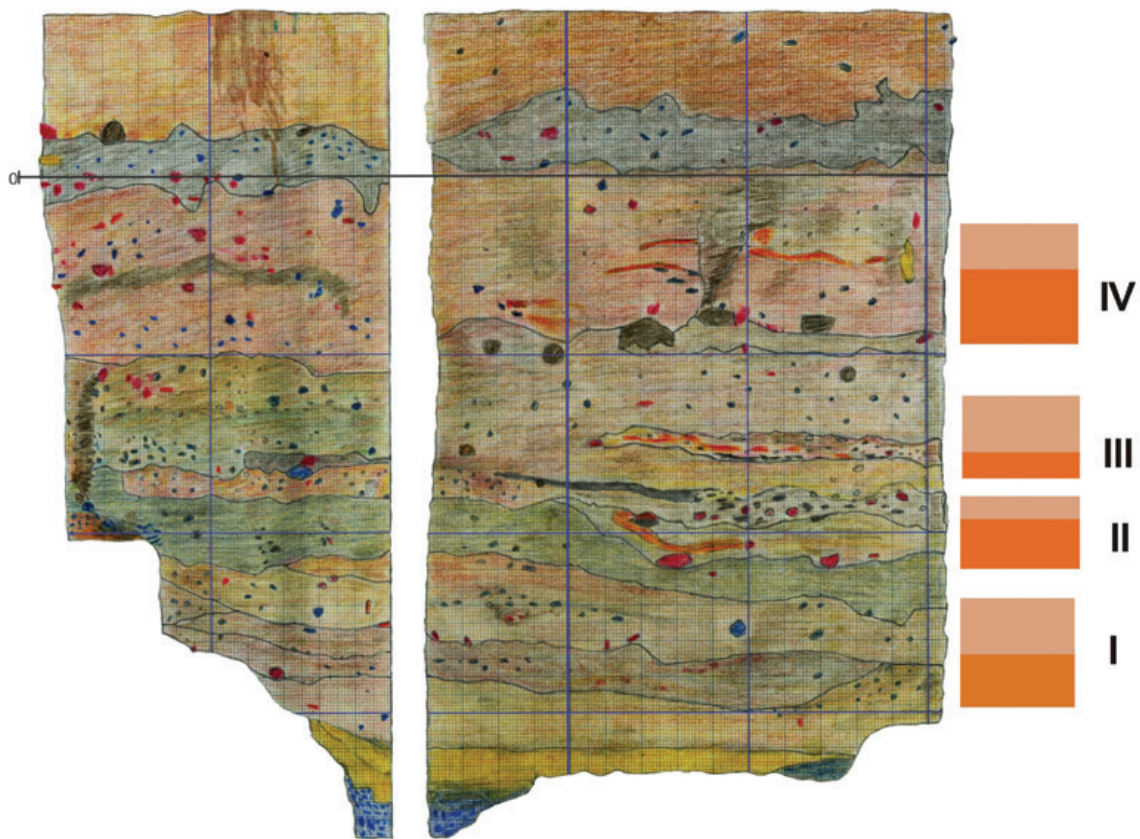
T. XII Долно Трново, керамика, орнаменти (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. XIII Долно Трново, белосликана керамика (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. XIV Долно Трново, фрагменти керамика и дискоидни плочки (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

T. XV Долно Трново–статуети и жртвеници (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

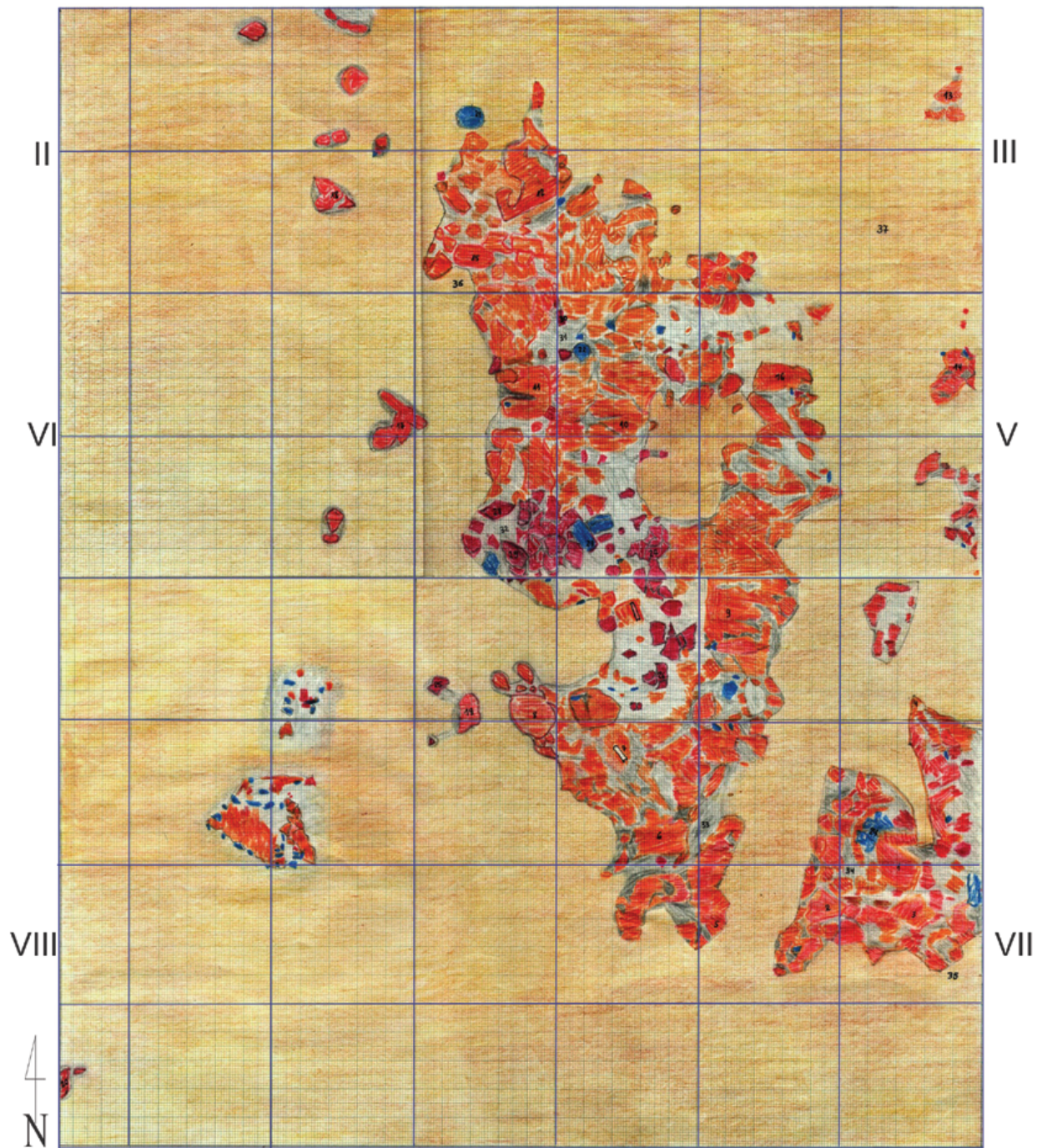
T. XVI Долно Трново, камени кремни артефакти (компјутерска обработка: Катина Кузман Танеска).

Легенда:

- кафеава земја
- сиво-кафеава земја
- сиво-жолтеникава земја
- куќен лепеж
- фрагмент, керамика
- камен
- културен хоризонт - лепеж
- сиво-жолтеникава земја
- горетина

Цртеж 7 - Долно Трново, сонда 1, северен профил
 Размер 1:20 • јули 1988 • Цртеж: П. Кузман.

Легенда:

куќен лепеж

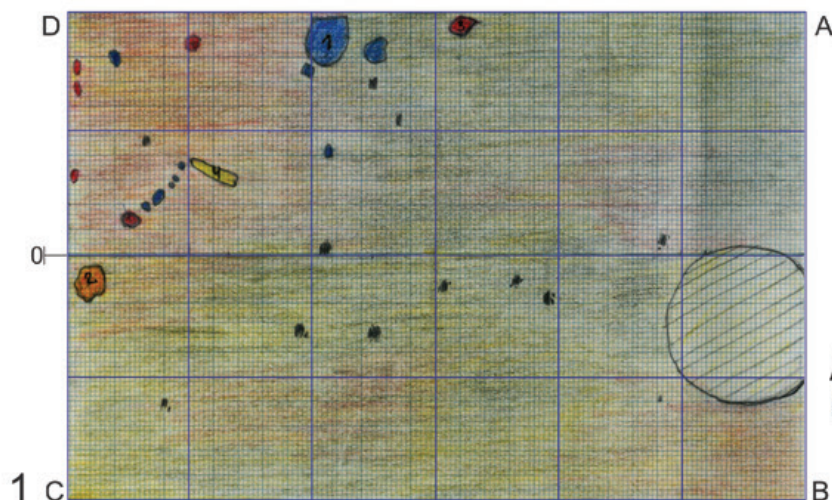
керамика

камен

отпечатоци од колци

Цртеж 8 - Долно Трново: сонди II, III, V, VI, VII, VIII, основа IV - куќен лепеж

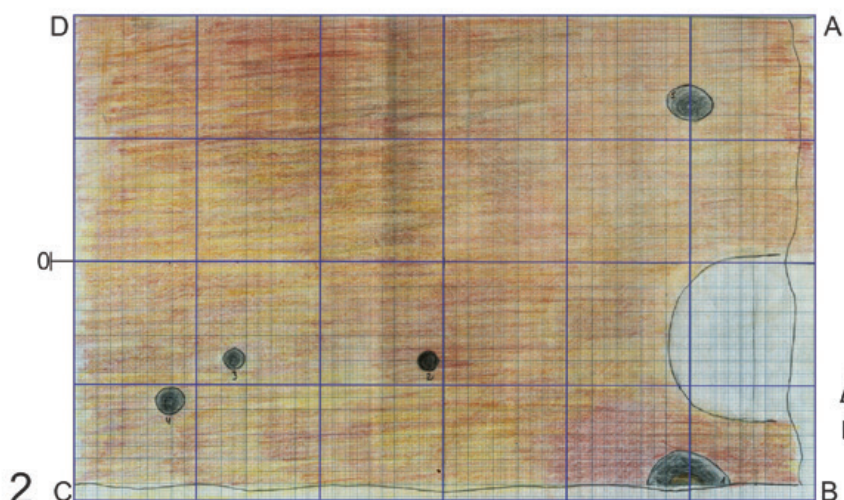
Размер 1:20 • 14-16.10.1987 • Цртеж: П. Кузман.

Легенда:

- фрагменти керамика
- куќен лепеж
- животинска коска
- камен
- горетина

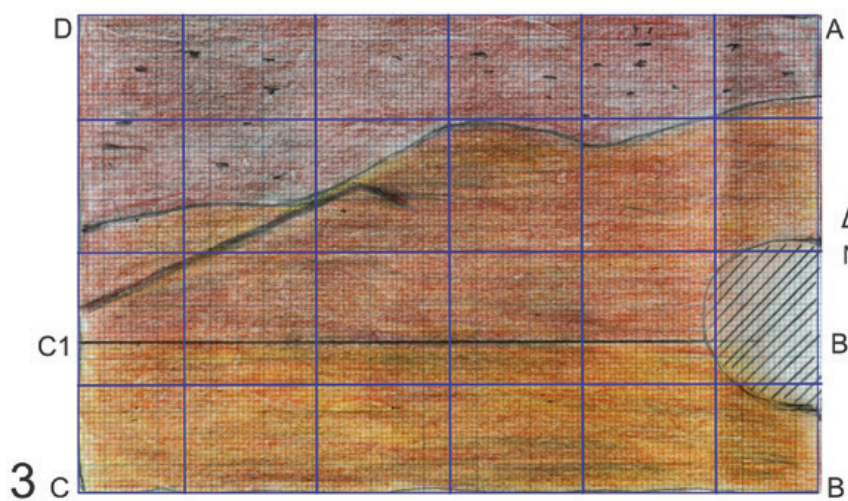
Долно Трново - Сонда I, основа 1 • Размер 1:20 • 26.06.1987 • Цртеж: П. Кузман

Легенда:

- кафеаво-жолтеникава боја на земјата
- јами за колци - греди
- јама за колец со горетина

Долно Трново - Сонда I, основа 2 • Размер 1:10 • 27.06.1987 • Цртеж: П. Кузман

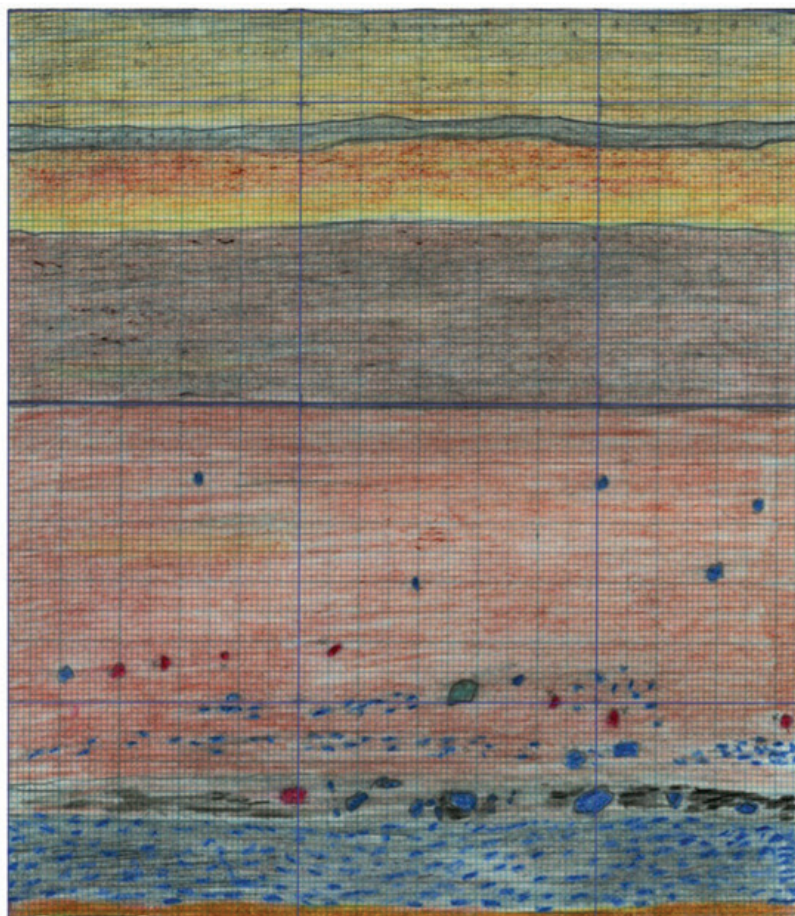

Легенда:

- сиво-кафеава земја со горетина
- жолтеникаво-кафеава земја - здравица
- линија од сива земја (паднат колец?)

Долно Трново - Сонда I, основа 3 • Размер 1:20 • 02.07.1987 • Цртеж: П. Кузман

Цртеж 9 - Долно Трново, Сонда I, основи 1, 2, 3.

Легенда:

- горетина
- глина
- керамика
- песок
- камен
- коска

Населба „Кај Црногорците“ „Зад куќата на Г.Новички“ „Септичка јама“ профил *р=1:20*05.10.1988*Цртеж: П.Кузман

Цртеж 10 - Населба *Кај Црногорците*,
предградие на Охрид, случаен ископ, профил.

Долно Трново: држалки од керамички садови со различни форми по хронолошка старост според откопите во сондите (1-19).

T. VII

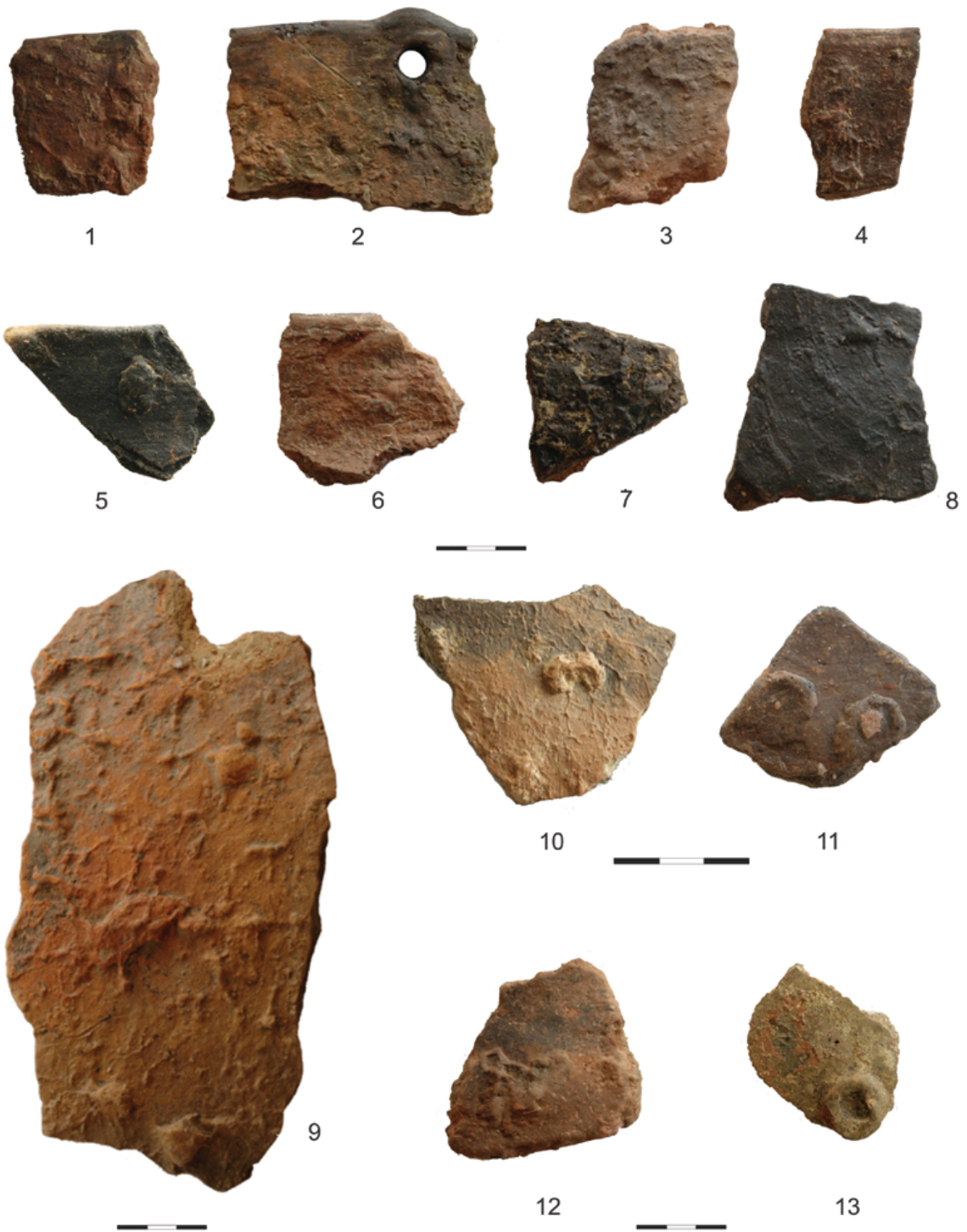
Долно Трново: импресо орнаментика (1-8); делумни псевдоимпресо украси (9-12); организиран импресо украс (13); комбиниран импресо-барботин украс (14); организирана псевдоимпресо варијанта (15).

T. VIII

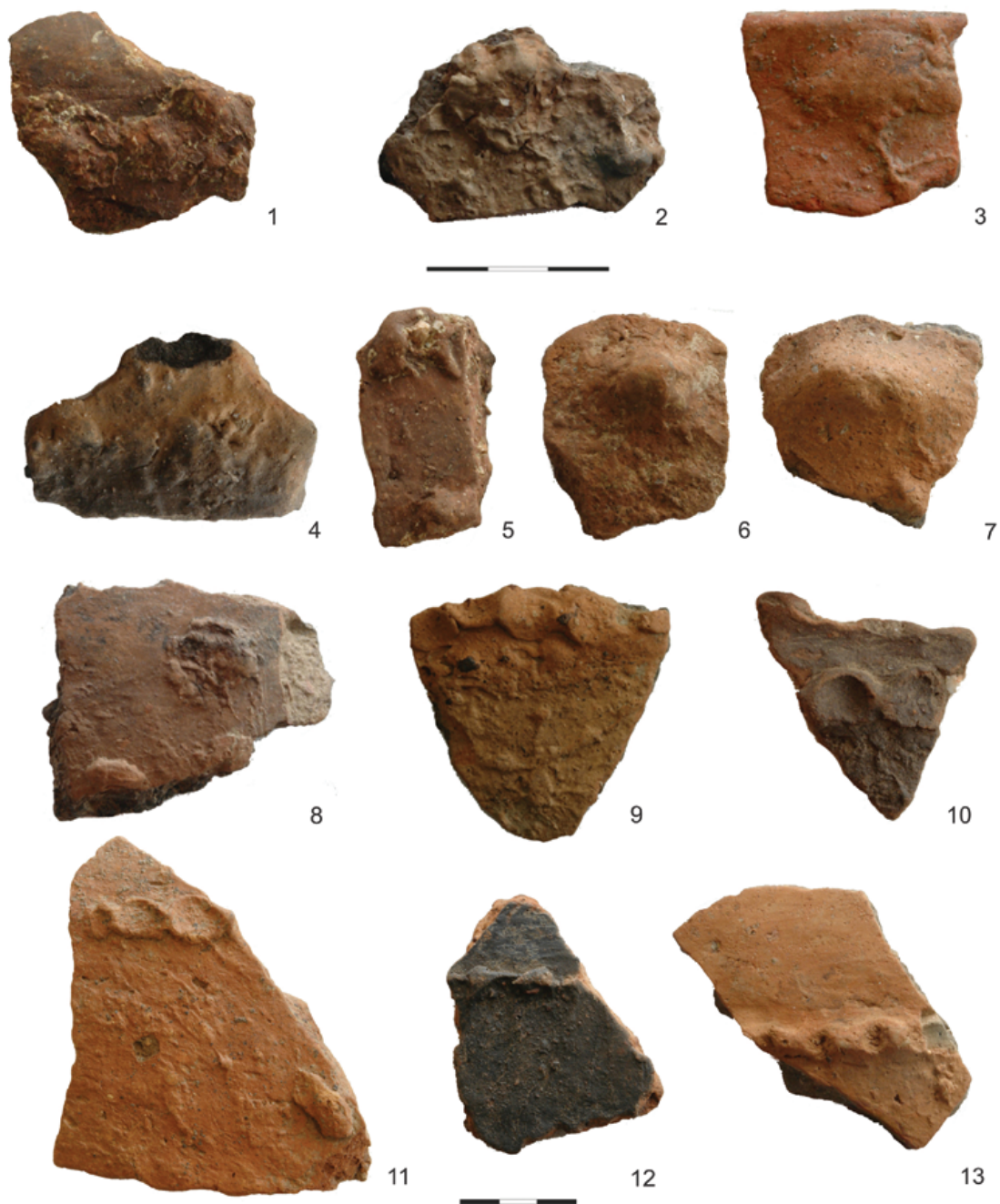
Долно Трново: керамички фрагменти со барботин орнаментика (1-15).

T. IX

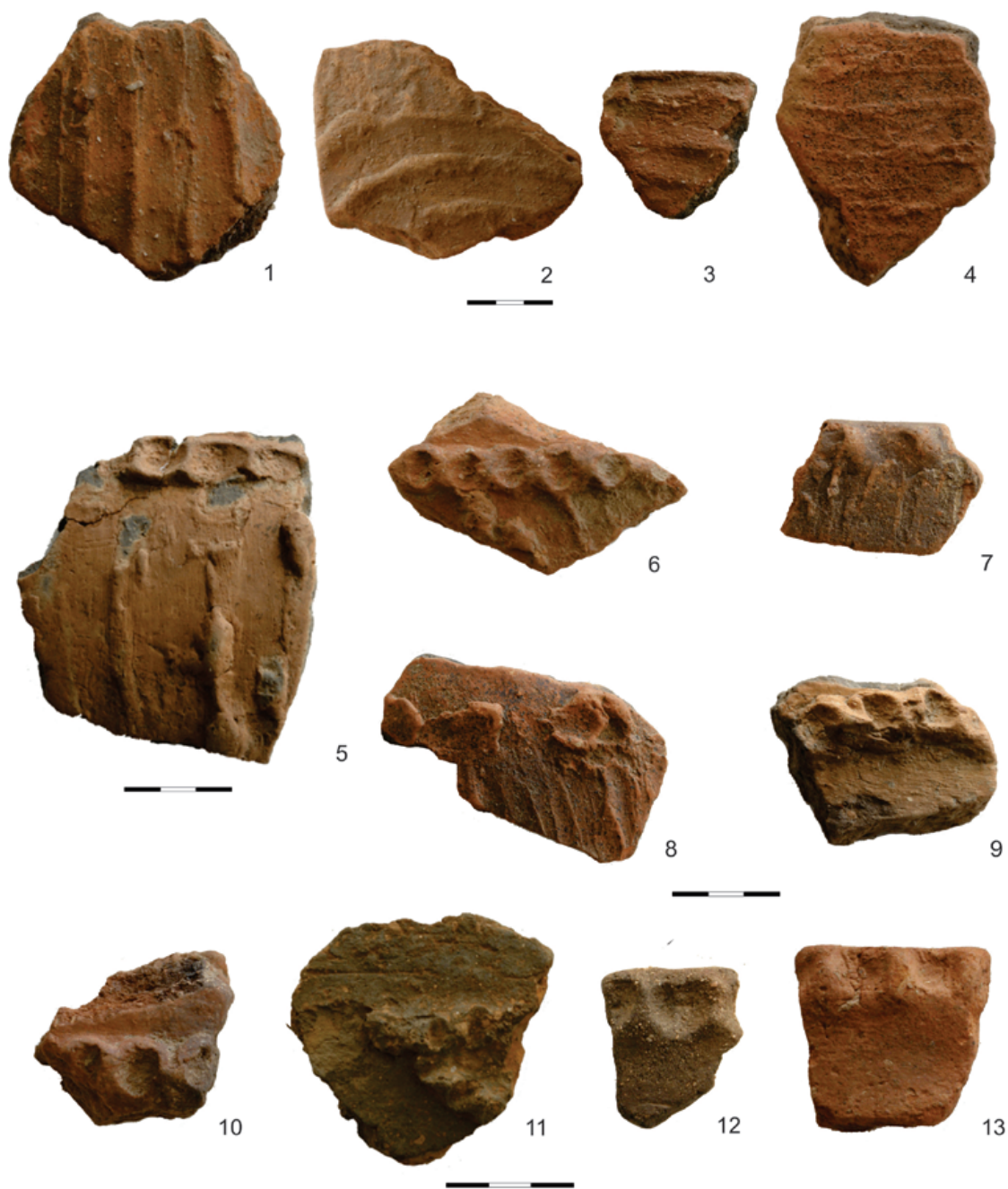
Долно Трново: керамички фрагменти со барботин орнаментика (1-13).

T. X

Долно Трново: керамички фрагменти со барботин орнаментика (1-5); барботин со украсни брадавичести испусти-држалки (6, 7); огрубена површина со барботин налепци (8); барботин со пластични ленти од елипсовидни и кружни отпечатоци (9-13).

T. XI

Долно Трново: организиран барботин (1-4); организиран барботин со пластични ленти од елипсоидни и кружни отпечатоци (5-8); пластични ленти со кружни и елипсоидни отпечатоци (9-13).

Долно Трново: декорација со зрнести низи (1); „нова“ канелурна декорација (2, 3); декорација со паралелни жлебови (4, 5); релјефни кружни калотести украси, налепци и елипсовидна релјефна украсна форма (6, 8-10); декорација со отпечатоци од текстил (7); пластични украсни испусти-брадавици-пупки (11-14); вулва (15).

T. XIII

Долно Трново: белосликана керамика (1-18).

T. XIV

Долно Трново: керамика со fina фактура и премази (1-15); керамички дискоидни плочки (16-30).

Долно Трново: фрагменти од жртвеници (1,4,5); фрагмент од антропоморфен цилиндар (3); жртвеник на четири нозе (2); неолитски антропоморфни „идоли“, фрагменти (6-9); фалусоиден предмет (10); фрагмент од печка (11); животинска коска (12); мал керамички сад (13); паници со конусовидна форма (14,15); бомбест керамичен сад (16).

T. XVI

Долно Трново: камени секири (1-8); кремено јадро (9); кремени ножиња (10-24).

Игор Толевски

Фондација Кирил Трајковски–Скопје

Иван Станчевски

НУ Археолошки музеј на Македонија–Скопје

КАТЛАНОВСКОТО ЕЗЕРО–БЛАТО И НЕГОВАТА ОКОЛИНА: КУЛТУРНИ ИМПУЛСИ ОД НЕОЛИТСКИОТ ПЕРИОД

Реликтното Катлановско Езеро, нарекувано и Катлановско Блато (односно Долен Шамак), постоело до средината на XX век и претставува остаток од големото Скопско Езеро кое своето потекло го води од времето на геолошкиот период неоген, односно пред 18,6 милиони години. Во текот на долготрајната езерска стагнација јадрото на езерото се зачувало во најдолниот, односно најнискиот дел од котлината во југоисточниот нејзин дел, на просторот денес наречен Блатија.

Во времето на неолитот на бреговите од ова езеро биле подигнати неколку населби. Со археолошки проспекции на теренот се лоцирани неколку неолитски населби коишто се наоѓаат на неговата североисточна страна и во блиската околина. Денес, на овој простор се познати неолитските населби Тумба кај село Мралино, Шамак кај село Катланово и Лака кај селото Катланово.

Клучни зборови: *неоген, Катлановско Езеро–Блато, неолит, неолитски населби, керамика.*

Igor Tolevski

Kiril Trajkovski Foundation, Skopje

Ivan Stančevski

NI Archaeological museum of Macedonia, Skopje

KATLANOVO LAKE/SWAMP AND ITS SURROUNDING: CULTURAL IMPULSES FROM THE NEOLITHIC

Katlanovo Lake or the so-called Katlanovo Swamp (Dolen Šamak that existed until the middle of the 20th century) is a remnant of the large Skopje Lake that originated from the Neogene, i.e. 18.6 million years ago. During the long lake stagnation its core was preserved in the lowest part of the valley, i.e. its south-eastern part, in the area known as Blatija.

During the Neolithic, several settlements have been established on the lake shore. Archaeological prospections of the field revealed some of them on the south-eastern side and its close surrounding. Today, the following Neolithic settlements are known in the area: Tumba near the village of Mralino, Šamak and Laka”both near the village of Katlanovo.

Keywords: *Neogene, Katlanovo Lake/Swamp, Neolithic, Neolithic settlements, pottery*

Геолошко–географски обележја

Долготрајните геотектонски влијанија врз површината на релјефот од Скопската Котлина се отсликуваат преку големиот број нивни манифестации сочувани до денес. Создавањето на високите планински врвови, и наспроти тонењето на дното на одредени површини, резултирало со издвојување на неколку големи котлински басени, во кои припаѓа и Скопскиот. Овие орогени тектонски движења на површината од Земјата се случувале во периодот неоген, кога се формирале за прв пат планинските венци на Алпите, Карпатите, Динарско–Шарпланинско–Пиндскиот систем на планини, Апенините, Пиринеите, малоазиските планински венци, планинските формации во Северна Африка, Кавказ, Хималаите и други (Цвијић 1906, 140–142; Радовановић 1937, 67, 94; Нерак 1973, 346, 356; Колчаковски 2004, 59).

Стагнацијата на Скопското Езеро абразивно делувало врз површината на планините создавајќи видливи терасести облици, преку коишто може да се следат големиот број на езерски фази. На терасите се забележува присуство на белузлави песокливи лапорци, мали интеркалации на песок и чакал, слоеви со лигнит, многубројни фосили на фауна и флора. Овие терасести површини биле и сè уште се поле на истражување на голем број геолози и географи во текот на последните стотина години (Цвијић 1906, 125, 131–142; Јовановић 1931, 84–98; Луковић 1931, 33–39; Радовановић 1937, 96–99).

Последните фази на езерото се врамени денес со границите на областа Блатија во источниот и југоисточниот најнизок дел од котлината, при што се образувале повеќе заезерени површини, именувани со топоним „Шамак“, како и поголемите езера: Арачиновското Езеро и Катлановско Езеро (Цвијић 1906, 116; Хаџи–Васиљевић 1930, 314–15; Караман 1931, 215–217; Трифуноски 1955, 12) (сл. 1).

Катлановско Езеро–Блато

Реликтното Катлановско Езеро, нарекувано и Катлановско Блато (односно Долен Шамак), постоело до средината на XX век и претставувало остаток од големото Скопско Езеро кое било формирано пред 18,6 милиони години. Во текот на долгот-

рајната езерска стагнација јадрото на езерото се сочувало во најдолниот, односно најнискиот дел од котлината во југоисточниот нејзин дел, на просторот денес наречен Блатија (Цвијић 1906, 116; Хаџи-Васиљевић 1930, 314–15; Караман 1931, 215–217; Трифуноски 1955, 12; Василевски 1995, 77) (сл. 2).

Највредните запишани податоци за Катлановското Езеро или Блато потекнуваат од периодот помеѓу двете Светски војни. Караман во обемото дело *Скопска Котлина* (Природа) I, публикувано во *Гласник скопског научног друштва* од 1930 година, во својот текст *Зоолошке прилике Скопске Котлине*, ги објаснува меѓусебните врски на трите делови од кои се состоело самото езеро (Караман 1931, 215–216) (сл. 3). Средишниот дел се нарекувал „Бистра“ и се протегал на крајниот источен дел. Вториот дел бил „Чортан“ на којшто во голема мерка растела трска. Третиот дел бил „Раките“, а името го добило според врбите (ракити) што растеле на неговите површини заедно со трските. Директно влијание врз Катлановското Езеро–Блато вршела реката Вардар којашто по одреден период течела независно покрај западните и југозападни суви тераси, непосредно до современата железничка пруга, односно во близината на селата Драчево, Студеничани, Морани и Орешани. Во периодите на големи врнежи (пролет и есен) кога нивото на реката Вардар било високо, речната вода се прелевала и ги пополнувала и дополнувала овие делови од Катлановско Блато. На ова природно дополнување на блатото влијаеле и голем број потоци и помали рекички што течеле низ неколку долови од средновисоките ридови во околината, а исто така и еден водотек преку кој истекувала прекумерната водена маса од Арачиновското Езеро. Остатоци од ова природно речно корито, што во периодот на Отоманската доминација на овие простори, односно кон крајот на XIX и почетокот на XX век било проширено, денес се забележува источно од селото Мралино непосредно до неолитската населба Тумба (Скок 1936, 124; Трифуноски 1955, 153). Спротивниот ефект, односно празнењето на вишокот вода на Катлановското Блато се одливал преку кусиот потег познат меѓу локалното население како „Мртвица“ или „Мрквичка“ (Цвијић 1096, 116; Хаџи-Васиљевић 1930, 15; Трифуноски 1955, 12). Длабочината на езерската вода во периодот на летните топли месеци не се симнувало под два метри. Ова природно полнење–празнење на Катлановското Блато овозможувало во езерските води да надојде и поголемо количество на риби од најразлични видови. Мирните и топли води во Блатото биле погодни за квалитетен мрест и богатство од риби, коишто за локалното население, од формирањето на првите населби во неолитот до денес, претставувало благосостојба и важен сегмент од нивниот социјален развој (Naumovski 1987, 13–15).

Позиционираност на неолитските населби

Сувите и непоплавени брегови на Блатото, како и неколкуте вештачки подигнати површини наречени Тумби биле позициите на кои се наоѓале добар дел од неолитските населби (Санев 1988, 9; Kotsakis 1999, 66; Perles 2004, 174; Rosenstock 2005, 221–237; Commenge 2007, 4; Zdravkovski 2009, 36; Митревски 2013, 101–104; Толевски 2014, 56–63). Досегашните сознанија што се добиени преку археолошките ископувања во Скопската Котлина, како и во Македонија и пошироко, укажуваат на постоењето на неколку вида на населби: **i.** „тумби“ ниски ритчиња кои се наоѓаат опкружени со водите од заезерените површини; **ii.** рамни населби, односно локалитети кои што се наоѓаат на езерскиот брег или на алувијалните брегови на реките; **iii.** населби изградени на поголема надморска височина од неколку стотини метри во мали

природно затворени долинки подалеку од главните водени текови и **iv**. населби на благите ридови и нивните тераси, секогаш ориентирани кон југ.

Во Скопско најпознати и истражувани неолитски локалитети кои влегуваат во овие издвоени географски простори се населбите кај Маџари (Санев 1988, 9–30; Стојанова Канзурова 2011 65–74; Здравковски 2013, 267–296), Говрлево (Георгиев, Билбија 1984, 39–48; Bilbija 1986, 35–36; Фиданоски 2011, 53–75; Фиданоски 2012, 13, 15; Fidanoski 2015, 11–44), Зелениково (Kogačević 1964, 11; Гарашанин и Спасовска 1976, 85–117; Гарашанин и Билбија 1988, 31–41) и Мршевци (Санев 1989, 41–42; Здравковски *во печат*) (сл. 4). Но, освен овие наоѓалишта, во рамките на котлината се издвојуваат повеќе од дваесетина неолитски локалитети, чиј број постепено се зголемува и побудува интерес за понатамошно истражување, а културолошки и хронолошки припаѓаат на фазите од раниот и средниот неолит на Амзабегово–Вршник културата и доцниот неолит на културата Зелениково II од Анадолско–балканскиот културен круг.

Преку археолошки проспекции на теренот лоцирани се неколку неолитски населби што се наоѓале на самиот брег на езерото, односно на неговата северна и североисточна страна, како и во блиската околина. Денес на овој простор се познати неолитските населби Тумба кај село Мралино, Шамак кај село Катланово и Лака кај селото Катланово (сл. 5). Во оваа низа би можеле да се приклучат и населбите „Тумби“, што досега не се лоцирани на теренот, а се споменати од геоантропологот Трифуноски и припаѓаат во атарите на селата Идризово и Јурумлери (Трифуноски 1955, 144, 148). Тие се наоѓале на простор што се протегал помеѓу Арачиновското Езеро–Блато од север и Катлановското Езеро–Блато од југ.

На горенаведените неолитски локалитети не се вршени археолошки ископувања, а сознанијата што ќе бидат презентирани се добиени преку теренските набљудувањата и површинските случајни наоди на керамика, камени и кремни алатки.

Археолошкиот локалитет Тумба кај селото Мралино

Современата селска населба Мралино се наоѓа во рамките на општина Илинден. Припаѓа на групата села што се наоѓаат во полето на границата меѓу сувото земјиште кон исток и мочурливата површина на запад. На 500 метри источно од селото на свиокот од еден прастар воден тек (денес повремено под вода и го има топонимот Азмак или Азмакта) се издигнува тешко воочлива тумбарка (сл. 6, 7).¹ Овој локалитет не е евидентиран во Археолошката карта на Република Македонија, иако за него првите податоци ги дава англискиот истражувач сер А. Џ. Еванс (Evans 1885, 109). Второто споменување на локалитетот го дава геоантропологот Трифуноски, при што истовремено наведува уште неколку топоними во непосредната околина на тумбата (Трифуноски 1955, 152–155). Тој вели дека на дел од селските ниви нарекувани „Бозли“, при орањето, се наоѓале голем број археолошки наоди од коишто најкарактеристичена била Главата од овен изработена од глина (Санев 1999, 15–24;

¹ Координатите на археолошкиот локалитет „Тумба“ се 41°57'061" северна географска широчина и 21°26'558" источна географска должина и се наоѓа на 234 метри надморска височина.

Stojanova Kanzurova and Zdravkovski 2009, 188–189) (сл. 8). Преку неколкуте посети на локалитетот, се потврди присуството на површински наоди што потекнуваат од доцните фази на неолитот (Толевски во печат; Толевски 2016, 181–191) (сл. 9).

Археолошки локалитет Шамак кај село Катланово

На просторот во нивите меѓу современите селски населби 'Ржаничино и Катланово, крај стариот и модерниот автопат, како и јужно од надвозникот, се наоѓа локалитетот Шамак (сл. 10).² Овој локалитет е забележан во Археолошката карта на Република Македонија како локалитет што припаѓа во атарот на селото 'Ржаничино (Митревски 1996, 381; Karasarlidis Todorovski 2008, 52–82). При изградбата на стариот, а секако и при трасирањето на новиот автопат, североисточниот дел од локалитетот бил во голема мера оштетен. На површината од ораните ниви и денес може да се забележат површински археолошки наоди што го потврдуваат постоењето на повеќе населби од различни хронолошки периоди, а карактеристични се откриените наоди од доцните фази на неолитот (сл. 11, 12).³

Археолошки локалитет Лака кај село Катланово

Јужно од селото Катланово реката Пчиња ја формирала малата алувијална долина што кон селото Бадер се стеснува и преоѓа во Бадерската Клисура. Во долината, реката Пчиња меандрира, при што во периодот на висок водостој таа го поплавува целиот простор. На една тераса на левиот брег на реката, на простор денес омеѓен со дел од стариот асфалтен пат кој ги поврзувал Скопје и Велес и современиот автопат, се наоѓа локалитетот Лака (сл. 13, 14).⁴ Овој локалитет е досега непознат и случајно е откриен при неколкуте опсервации на овој дел од Скопската Котлина. При поставување на бетонскиот далековод за пренос на електрична енергија, од подлабоките слоеви биле исфрлени незначителен број археолошки наоди што потекнуваат од средниот и доцниот неолит. На тој дел од локалитетот се откриени фрагменти од керамички садови, кремни алатки и фрагменти од лепеж на површината, а секако и фрагмент од лепеж што припаѓал на неолитска печка. Од среднонеолитскиот период потекнува и една фрагментирана рака од антропоморфен модел на куќа, на којшто неолитскиот мајстор изработил две кружни ребресто претставени белегии, како кај примерите од Говрлево и Маџари (сл. 15).

2 Координатите на археолошкиот локалитет „Шамак“ се 41°54'27.1" северна географска широчина и 21°38'56.4" источна географска должина и се наоѓа на 224–225 метри надморска височина.

3 Како куриозитет за овој локалитет постоењето на гнездо направено од штркови што се наоѓа на бетонскиот столб за електрична енергија. Ако се забележи од десната страна на стариот асфалтиран пат, којшто ги поврзува селата Ржаничино и Катланово во должина од 4–5 км, единствено на столбот до археолошкиот локалитет се наоѓа гнездо на штркови. Познато е дека овие птици своите гнезда ги градат во близина на човечките населби, денес во летните периоди може да се забележат голем број на полни гнезда со штркови во секое село во котлинските рамнини. Во иднина би можело да се потврдат трасите на човековите преселби наспроти прелетните траси на одредени птичји видови, како на пример со штрковите или другите водени птици.

4 Координатите на археолошкиот локалитет Лака се 41°52'40.7" северна географска широчина и 21°41'32.5" источна географска должина и се наоѓа на 250 метри надморска височина. Во оваа пригода би сакале да ги споменеме и колегите коишто исто така, пред повеќе години прв пат го посетија овој археолошки локалитет: Г. Наумов, Љ. Фиданоски, И. Алексоски, Д. Карасарлидис и И. Толевски.

Заклучок

Преку овој краток преглед на генезата на Катлановското Езеро–Блато (сл. 16) се согледува важноста на овие водени површини (ресурси богати со храна) кои влијаеле на ориентацијата и позиционирањето на населбите во неолитскиот период. Честото плавење на околните површини влијаело на големото присуство натриумови соли во зелената и сочна трева што растела во изобилство. На овие површини биле пасени домашните животни во текот на целата година, а близината на езерото влијаело и на поволните микроклиматски услови, при што во зимските периоди имало поповолна клима отколку во другите делови од котлината.

Библиографија

кирилична

Василевски, Д. 1995. Класификација на езерата во Република Македонија според начинот на постанок на езерските басени. *Географски разгледи* 30: 71–79. Скопје.

Гарашанин, М. и Спасовска Г. 1976. Нови ископувања во Зелениково кај Скопје. *Macedoniae acta archaeologica* 2: 85–117. Прилеп.

Гарашанин, М. и Билбија, М. 1988. Куќа I во Зелениково: археолошки истражувања на неолитската населба Слатина, кај Зелениково-1981 година. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 31–41. Скопје.

Георгиев, З. и Билбија, М. 1984. Неолитска населба кај Говрлево. *Културно наследство* IX: 39–48. Скопје.

Здравковски, Д. 2013. Неолитска населба Тумба Маџари, Скопје. Во Кузман, П.; Е. Димитрова, Е. и Донев, Ј. (уред.) *Македонија милениумски културно-историски факти* 1: 267–296. Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитет Евро Балкан.

Здравковски, Д. *во печат*. Неолитска населба Средсело Мршевци, Скопско. Археолошки музеј на Македонија.

Јовановиќ, С. П. 1931. Рељеф скопске котлине. Во Јовановиќ, П. С. (уред.) *Скопска котлина (Природа)* I: 63–121. Скопје: Гласник Скопског научног друштва.

Караман, С. 1931. Зоолошке прилике скопске котлине. Во Јовановиќ, П. С. (уред.) *Скопска котлина (Природа)* I: 214–241. Скопје: Гласник Скопског научног друштва.

Колчаковски, Д. 2004. *Физичка географија на Република Македонија*. Скопје: Природно-математички факултет–Скопје Институт за географија. (*непубликуван труд*).

Луковиќ, Т. М. 1931. Геолошки састав и тектоника скопске котлине и њеног обода. Во

- Јовановиќ, П. С. (уред.) *Скопска котлина (Природа) I*: 4–61. Скопље: Гласник Скопског научног друштва.
- Митревски, Д. 1996. 'Ржаничино. *Археолошка карта на Република Македонија II*: 381. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите и Музеј на Македонија.
- Митревски, Д. 2013. Праисторија на Република Македонија. Во Кузман, П.; Е. Димитрова, Е. и Донев, Ј. (уред.) *Македонија милениумски културно–историски факти 1*: 83–266. Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитет Евро Балкан.
- Радовановиќ, С. В. 1937. *Географске оснoве Јужне Србије*. Скопље.
- Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско: прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981 г. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 9–30. Скопје.
- Санев, В. 1989. Средсело–Мршевци: Неолитска населба. *Arheološki pregled* (1987): 41–42. Ljubljana.
- Санев, В. 1999. Теракотна глава на овен од археолошката збирка на Музејот на Македонија. *Macedoniae acta archaeologica* 15: 15–24. Скопје.
- Скок, П. 1936. Из топономастике Јужне Србије (II Скопска Котлина). *Гласник Скопског научног друштва XV–XVI*: 97–125. Скопље: Скопско научно друштво.
- Стојанова и Канзурова, Е. 2011. Архитектонски недвижни објекти од Тумба–Маџари. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 35–52. Скопје.
- Толевски, И. 2014. Топонимот Тумба, локација за населба во времето на праисторијата: Хипотетичка реконструкција на животната средина од Скопската Котлина во времето на неолитот. *Културен живот* 3–4: 56–63. Скопје.
- Толевски, И. 2016. Дали монументалната неолитска пластика „Глава на овен“ е откриена на некој од неолитските локалитети во Скопско? Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: Нови сознанија и перспективи*: 181–191. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.
- Толевски, И. *во печат*. Тумба кај село Мралино, Скопско. *Macedoniae acta archaeologica* 21. Скопје.
- Трифуноски, Ф. Ј. 1955. *Сеоска насеља Скопског Поља: антропогеографска испитувања*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Фиданоски, Љ. 2011. Археолошки истражувања на неолитската населба Церје–Говрлево во 2004 година. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 53–75. Скопје.
- Фиданоски, Љ. 2012. *Церје–Говрлево и Милош Билбија*. Скопје: Музеј на град Скопје.
- Хаџи – Васиљевиќ, Ј. 1930. *Скопље и његова околина*. Београд: Штампарија „Св. Сава“ М. Складековиќа.
- Цвијиќ, Ј. 1906. *Оснoве за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Књига прва. Београд: Српска краљевска академија.

латинична

- Bilbija M. 1986. Cerje neolitsko naselje. *Arheološki pregled* 26: 35–36. Ljubljana.
- Commange, C. 2007. Neolithic settlement patterns in the alluvial plains of Macedonia. *Macedonian Heritage* 31: 3–18. Skopje.
- Evans, J. A. 1885. *Antiquarian Researches in Illiricum*. London: Westminster.
- Fidanoski, Lj. 2015. Home sweet home: Neolithic architectural remnants from Cerje–Govrlevo, Republic of Macedonia. *Analele Banatului, S.N., Arheologie–Istorie*, XXIII/ 2015: 11–44. Cluj–Napoca: Muzeul Banatului, Timișoara, Editura Mega.
- Herak, M. 1973. *Geologija: Struktura, dinamika i razvoj Zemlje*. Zagreb. Školska knjiga.
- Karasarlidis Todorovski D. 2008. Neolithic Teracota Cult Plastic of the Dolen Shamak site, Katlanovo. *Macedonian Heritage* 32: 52–82. Skopje.
- Koraćević, D. 1964. Slatina, Zelenikovo–naselje starčevačke grupe. *Arheološki pregled* 6: 11. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Kotsakis, K. 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic. In Halsted, P. (ed.) *Neolithic Society in Greece*: 66–76. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Naumovski, M. 1987. Importance of Revitalization of Katlanovsko Blato near Skopje for the Ichthyofauna of River Vardar. *Ribarstvo Jugoslavije* 42: 13–15. Zagreb.
- Perlés, C. 2004. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenstock, E. 2005. Höyük, Toumba and Mogila: a settlement form in Anatolia and the Balkans and its ecological determination 6500–5500 BC. In Lichter, C. (ed.) *How did farming reach Europe? Anatolian–European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC*: 221–237. Istanbul.
- Stojanova Kanzurova, E. and Zdravkovski, D. 2009. Catalogue of objects. In Šemrov, A. and Anicin Pejaska, M. (eds.) *Neolithic Art in the Region of the Republic of Macedonia*: 55–239. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Zdravkovski, D. 2009. Neolithic Art in the Republic of Macedonia. In Šemrov, A. and Anicin Pejaska, M. (eds.) *Neolithic Art in the Region of the Republic of Macedonia*: 33–50. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Илустрации

сл. 1 Хипотетичка хидролошка слика на Скопската Котлина во неолитскиот период.

сл. 2 Катлановско Езеро–Блато (Исечок од картата на Скопската Котлина, според Трифуноски 1955; нацртал Гуго Милески).

сл. 3 Катлановско Езеро–Блато (според Трифуноски 1955).

сл. 4 Неолитски локалитети во Скопско (нацртал Игор Толевски).

сл. 5 Неолитски локалитети крај Катлановското Езеро–Блато.

сл. 6 Топографска карта со позициите на селото Мралино и археолошкиот локалитет Тумба.

сл. 7 Јужната страна на Тумба и топонимот Азмак.

сл. 8 Монументалната неолитска Глава на овен (Zdravkovski 2009).

сл. 9 Фрагментирани неолитски садови од Тумба (нацртал Игор Толевски).

сл. 10 Топографска карта со позицијата на неолитскиот локалитет Шамак.

сл. 11 Стариот езерски брег на кој се простирала населбата.

сл. 12 Површински наод од Шамак.

сл. 13 Топографска карта со позициите на селото Катланово и археолошкиот локалитет Лака.

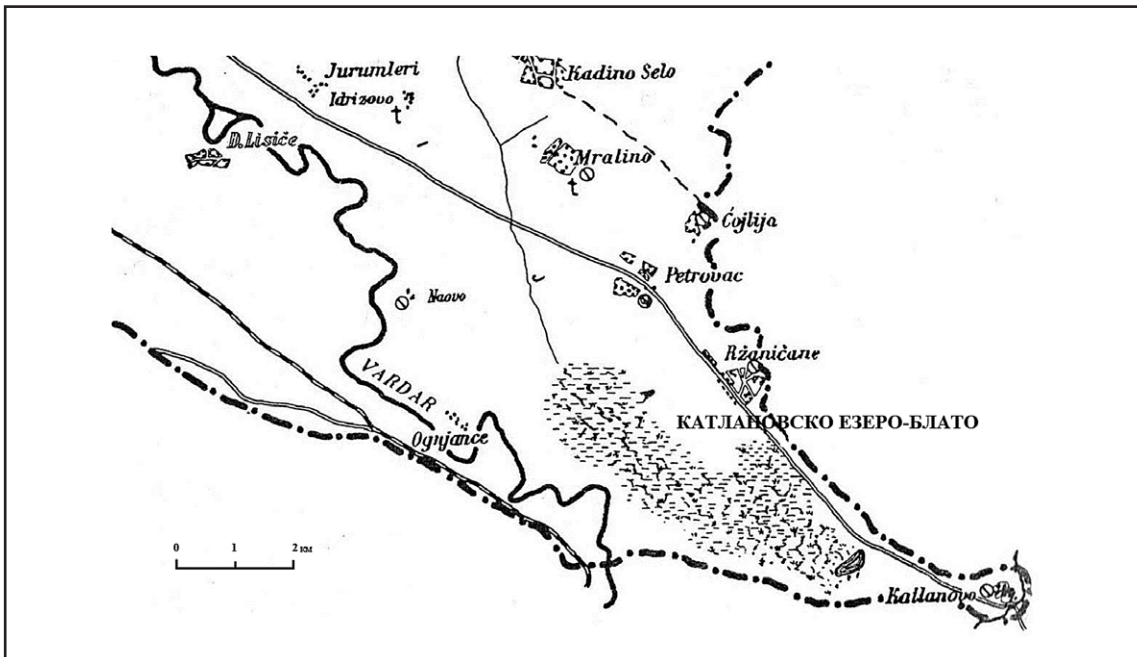
сл. 14 Алувијалната тераса на левиот брег на реката Пчиња на кој се протега неолитската населба Лака.

сл. 15 Површински наод од Лака (нацртал Игор Толевски).

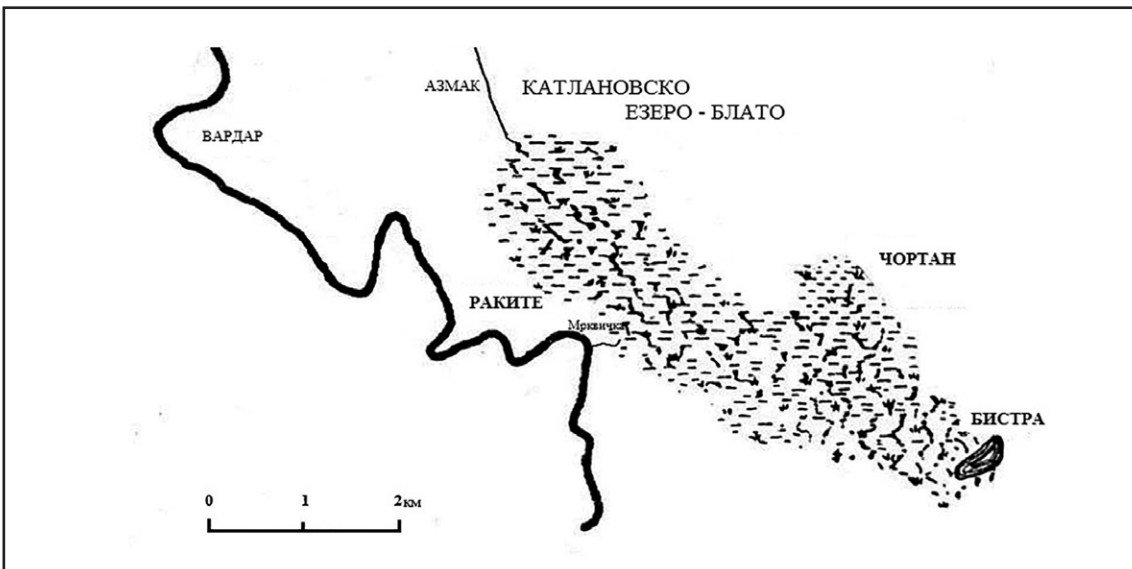
сл. 16 Лов на риби на Катлановското Езеро–Блато (фотографирал Благоја Дрнков).

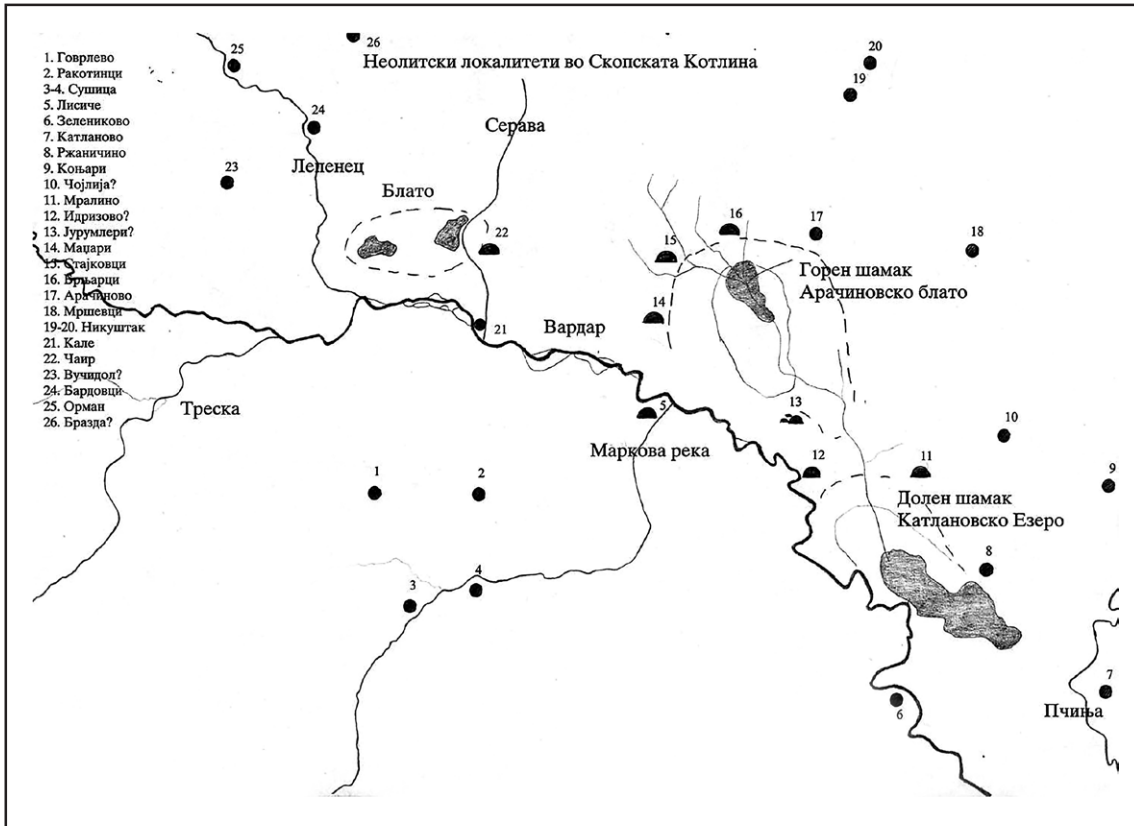
Сл. 1

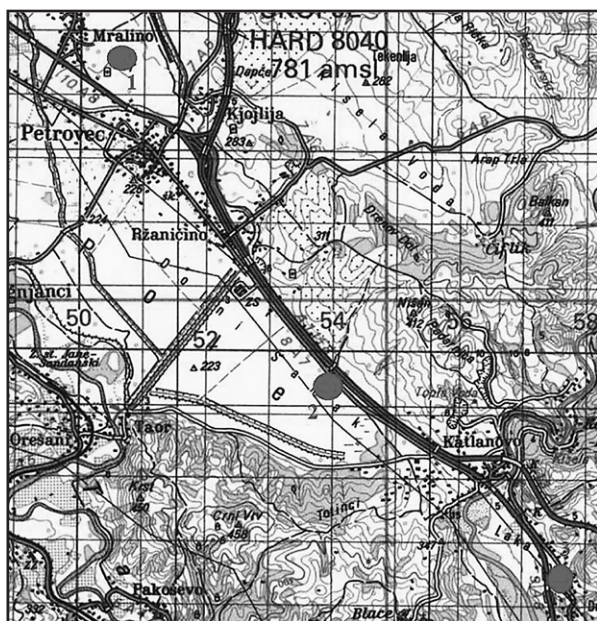
Сл. 2

Сл. 3

сл. 4

сл. 5

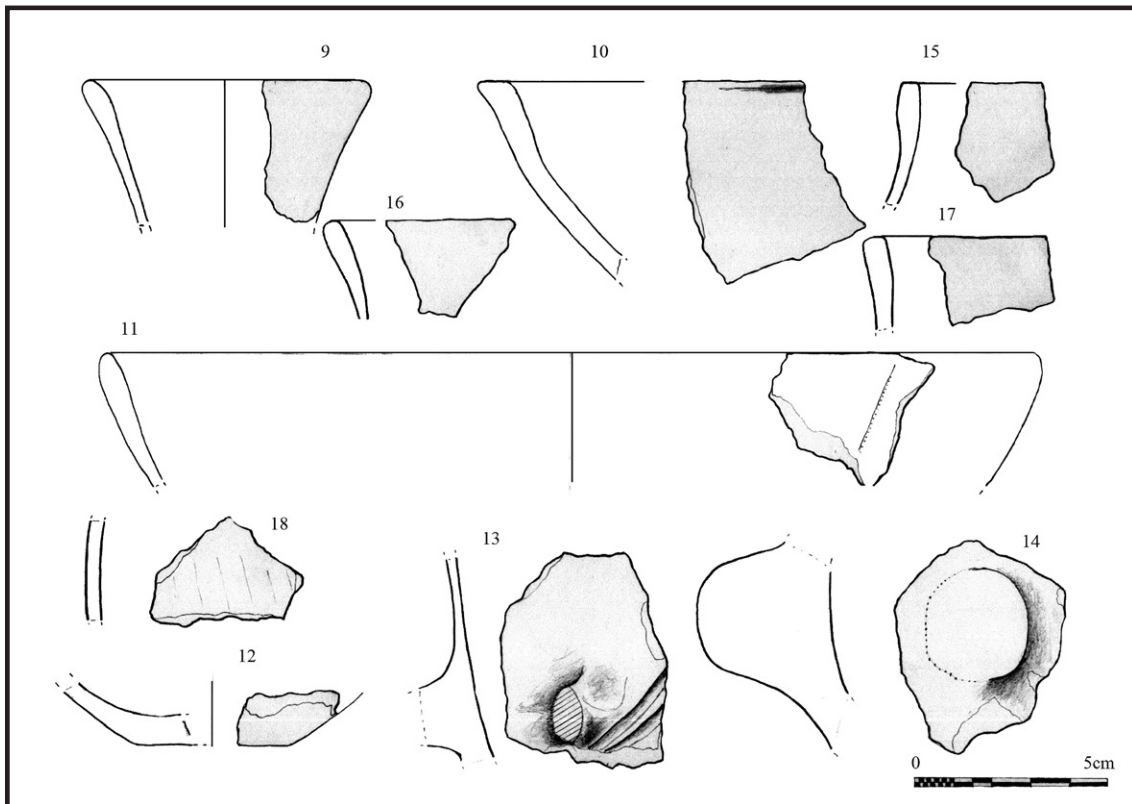
сл. 6

сл. 7

сл. 8

сл. 9

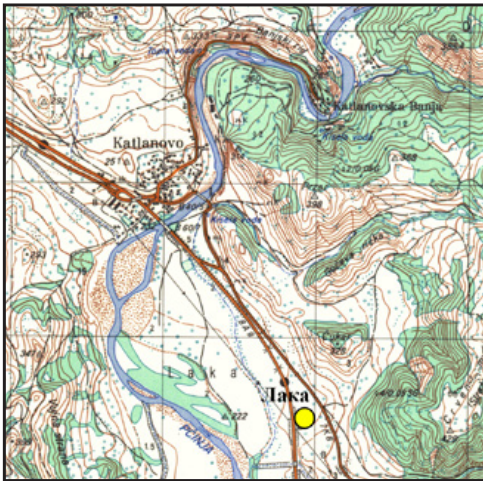
сл. 10

сл. 11

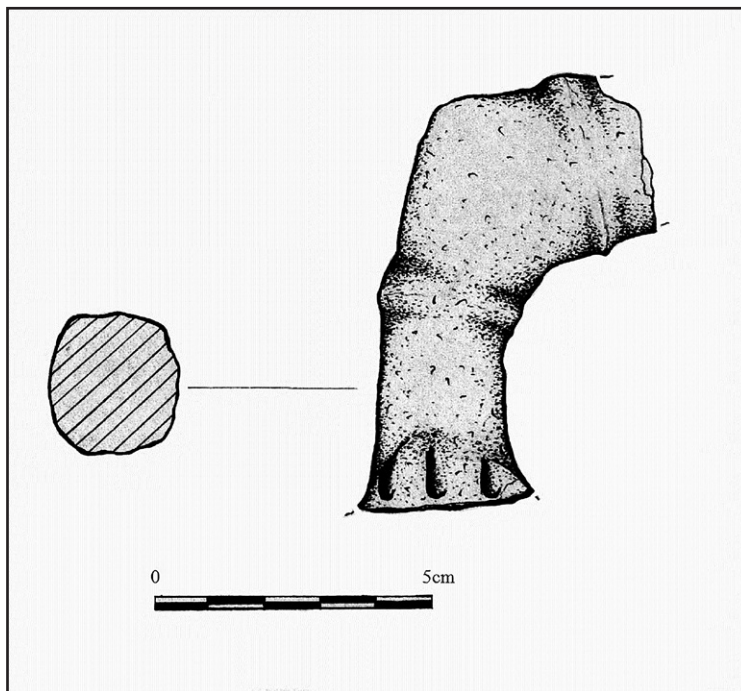
сл. 12

сл. 13

сл. 14

сл. 15

сл. 16

Никос Чаусидис

Универзитет Св. Кирил и Методиј

Филозофски Факултет, Институт за историја на уметност и археологија

НАМЕНАТА НА ОБЈЕКТИТЕ ОД ЛЕПЕЖ ЛОЦИРАНИ ПОКРАЈ ПЕЧКИТЕ, ВО НЕОЛИТСКИТЕ КУЌИ ОД РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Во трудот се анализира намената на објектите од лепеж лоцирани во неолитските куќи од Република Македонија кои се прилепени до калотестите печки или се наоѓаат во нивна близина (Зелениково, Говрлево, Маџари и др.). Претставени се и слични примери од околните региони (Република Србија, Бугарија, Украина) при што се анализира степенот на нивната сличност со македонските. Врз основа на постојната литература се презентираат досегашните теории за карактерот т.е. намената на овие објекти со проценка на аргументите кои им одат или не им одат во прилог: објекти за мелење жито, објекти за екстракција на готварска сол, ноќви т.е. објекти за месење тесто и негово оставање да нарасне и култни објекти т.е. жртвеници. Во прилог на првата теорија се приложуваат неолитски конструкции слични на оние од Република Македонија во кои се констатирани мелнички камења, како и ликовни претстави на аналогни објекти од подоцнежните периоди. При презентирањето на втората теорија се истакнува нискиот степен на нејзината аргументираност и отсуството на целосно заокружена концепција во смисла ресурси и технологија на екстракција на сол. Намената на овие објекти поврзана со месењето и нараснувањето на тестото се поткрепува со слични објекти од балканската етнографија, антички примери и со потребата за нивно лоцирање покрај извор на топлина. Култната намена се аргументира преку орнаментите присутни кај некои од примерите како и формата во вид на корито со „наслон“ т.е. столица или трон, чии парадигми, врз основа семиотичка анализа и соодветни аналогии, се бараат во фигурата на жената. На крајот се апострофира можноста овие неолитски објекти да се користеле паралелно за двете постапки поврзани со подготовката на лебот, проткаени и со култна намена базирана на симболичката идентификација на оваа дејност со биолошките функции на жената како родилка и хранителка.

Клучни зборови: *неолит, објекти од лепеж, неолитски жртвеници, неолитски олтари, неолитски мелници, ноќви, подготовка на леб, неолитски култни предмети*

Nikos Čausidis

University SS. Cyril and Methodius

Faculty of Philosophy, Institute for History of Art and Archaeology

THE PURPOSE OF DAUB OBJECTS PLACED NEAR THE OVENS IN NEOLITHIC HOUSES IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

The paper analyzes the purpose of daub objects inside Neolithic houses from the Republic of Macedonia, which were either next to the ovens or in their immediate proximity (Zelenikovo, Govrlevo, Madzari, etc). Similar examples from other regions (Republic of Serbia, Bulgaria, Ukraine) have also been given, analyzing the degree of their similarity compared to the Macedonian counterparts. Based on the available literature, the actual theories regarding the character i.e. the purpose of these objects are presented, assessing the arguments in their favor or against: grain grinders, salt extractor, objects used for dough kneading and its rising and cult objects i.e. altars. In favor of the first argument, several Neolithic constructions are given similar to those found in the Republic of Macedonia, where grinding stones were found, but also pictorial presentations of analogous objects from later periods. While presenting the second theory, the low degree of its reasoning is stressed as well as the absence of a fully developed concept in terms of resources and technology for salt extraction. The use of these objects related to dough kneading and rising is buttressed with similar items of the Balkan ethnography, ancient examples and the necessity to locate them near a warm source. Their cult purpose is confirmed with the ornaments found in some of them, but also their shape as a basin with a 'backing' i.e. a chair or a throne, paradigms of which are sought for in the female figure, based on semiotic analyses and relevant analogies. Finally, the possibility that these objects were used for both actions related to bread production is emphasized, intertwined with a cult purpose based on the symbolical identification of this activity with the biological functions of women as birth-givers and nurturers.

Keywords: *Neolithic, daub objects, Neolithic altars, Neolithic grindstones, dough kneading, bread, Neolithic cult objects*

При археолошките истражувања на неолитските градби од територијата на Република Македонија во нивната внатрешност, меѓу другото, се пронаоѓаат и големи недвижни објекти, фиксирани за подот, изведени од лепеж т.е. глина помешана со земја и плева. Најчесто тие имаат заоблено–четриаголна или елипсеста основа со димензии од околу 0,80 до 1,50 м. Кај неколку од нив се констатирани остатоци од платформа и калотест горен дел, што упатува на тоа дека се работи за домашни печки. Во неколку случаи, до нив е прилепен уште еден или два помали објекти изведени во истиот материјал, коишто во горниот дел се оформени во вид на реципиент т.е. корито, некогаш со вертикално издигнат заден ѕид. Во постојната литература овие конструкции се определуваат како утилитарни објекти (мелници за жито, пултови за подготовка на храна, рецепи-

енти за одлагање пепел) или како објекти поврзани со култот на домашното огниште т.е. печка („олтари“, „жртвеници“ или „жртвеници–мелници“). Слични конструкции, исто така комбинирани со калотеста печка, се познати и надвор од Република Македонија.¹

I. Објекти од територијата на Република Македонија

1. Слатина – Зелениково, Скопје

Објектот се наоѓа покрај источниот ѕид на „куќа 1“, но не и допрен на него. Долг од 1,50 и широк 0,80 м при што со својот јужен крај е прилепен на калотестата „печка 1“ (една од двете констатирани во куќата), од која е зачуван северниот дел (Т.І: 1, 3, 4; Т.ІІ). Има основа во вид на конкавен правоаголник со заоблени агли, со хоризонтален дел (подиум) и вертикален дел („наслон“) кој се издига на околу 0,60 м од подот. Во платформата е констатиран плочест камен, потпрен на два помали камена, кој веројатно служел како мелница за мелење жито. При истражувањата се јасно дефинирани две фази на изведба на печката. Во првата, подиумот немал венец, а челниот ѕид, висок околу 0,30 м од подот, бил грижливо орнаментиран со поле од длабоки цик-цак бразди и мали дланки на горниот раб. Изведени се со прсти во влажна глина која по термичката доработка добила црвена нијанса. Во втората фаза, долж челниот и северниот раб на хоризонталниот дел е изведен перваз висок десетина сантиметри, овој пат со глина во белуздава нијанса. Со тоа подиумот бил претворен во реципиент т.е. еден вид корито. На сличен начин и со истиот материјал е дограден и задниот вертикален дел и со тоа подигната неговата височина за 10–15 см. Во истата фаза, со тенок слој глина било покриено и орнаментираното чело на објектот, а се чини дека со истиот материјал била премачкана и внатрешноста на коритото. Треба да се напомене дека два површински премази се констатирани и на задниот дел од калотата на „печка 1“ (Т.ІІ: 3). Истражувачите на локалитетот го нарекуваат овој објект „жртвеник–мелница“, при што на првата функција ги наведува орнаментираното чело, додека на втората – присуството на плочестиот камен во реципиентот и лоцираноста на објектот во близина на ограден дел од куќата во кој се чувале садови (Т.ІІ: 4).²

2. Церје – Говрлево, Скопје

Објектот се наоѓа крај западниот ѕид на „куќа 2“, прилепен кон јужниот раб на тука лоцираната калотеста печка. Има неправилна елипсеста основа (димензии

1 Синтетички приказ на вакви објекти: Lazarovici, Gh. 2003; Стојанова Канзурова 2011a; Kovács 2016; Kovács 2016a; обид за класифицирање, термилошко и наменско определување на ваквите неолитски и подоцнежни предисториски објекти и тоа во релација со антички примери познати од пишаните историски извори: Miličević 1987.

2 Приложуваме цитат на соодветниот пасус, со фактите и согледувањата на истражувачите во однос на овој објект (Гарашанин и Билбија 1988, 34, 36): „Објектот обележен како жртвеник–мелница се наоѓал на банкот крај источниот ѕид но не се потпираше на него. Објектот имал ѕидче од глина со приближно елипсоиден облик. Ѕидчето е покриено со премаз кој не е посебно изведен, а внатрешноста во коритест облик исто така поседува премаз. Со сличен премаз било покриено и лицето на платформата кон внатрешноста на куќата, но под премазот се покажало првобитното лице грижливо уредено и украсено со длабоки цик-цак линии. На функцијата на мелницата упатува камен потпрен на два помали камена, кој е најден во внатрешноста на објектот како и фактот дека во негова непосредна близина се наоѓа објект од глина со садови кои претежно служеле за секојдневна употреба. Од друга страна богатата декорација, на предната страна од платформата и грижливата обработка на оваа страна упатуваат на постоење на жртвеник. Од претходното излагање јасно е дека објектот бил во употреба во две фази од кои втората представува ѕид и е со елипсоиден облик и премаз со кој накнадно е прекриено лицето на платформата. Оттука може да се предпостави дека објектот во овие две фази на своето постоење немал иста намена и дека дури во втората фаза добил карактер врзан за домашната економија. Жртвеникот–мелница кон југ непосредно се потпира на печката 1 со калотест облик, која не е сочувана во целина.“; види и: Стојанова Канзурова 2011a, 132, 133.

0,80 x 0,60 м) чија оска на протегање скршнува кон исток во однос на ориентацијата на печката (Т.III: 1, 3, 4; Т.IV). Изведен е од глина врз јадро во кое се констатирани камења и фрагменти од керамика, додека површината му била премачкана со пофин глинен раствор. Всушност, објектот имал форма на заоблено „седиште“ со хоризонтален подиум т.е. платформа (речиси сосема уништена) издигната од подот на ниво од дваесетина сантиметри и вертикален дел налик на „наслон“ кој се издига на западната страна до височина од триесетина сантиметри од подиумот. Јужниот крај на „наслонот“ е делумно откриен, но врз основа на профилацијата може да се заклучи дека тој постепено се спуштал кон хоризонталниот дел. Врз основа на оштетувањата на подиумот и неговиот спој со вертикалниот дел може да се претпостави дека тука биле оформени две лежишта или длабнатини кои на челното сидче завршувале со по еден мал испуст т.е. изливник од кои северниот, за време на пронаоѓањето, беше добро зачуван (Т.III: 3, 4; Т.IV, 1, 2). Пред објектот, а делумно и над него, се пронајдени три камени мелници за жито, поради што се наметна претпоставката дека дел од нив биле вградени во подиумот, па дури и дека неговото оштетување настанало токму во процесот на нивното спонтано одвојување или намерно вадење оттаму. Конструкцијата е определена како „објект за мелење жито“ (žrvanj-melnica za mlevenje žita).³

Не би ја исклучиле можноста за присуство на ваков објект и среде комплексот од 4 печки откриени во квадрат I и VI на истиот локалитет. Тука особено мислиме на двата помали објекти од кои едниот е елипсовиден (види: Фиданоски 2011, 57, 64 – Пл. 5).

3. Тумба – Маџари, Скопје

Куќа 1

Освен двете печки (идентификувани како „жртвеници“), во куќата е констатирана и мелница оформена од глина, лоцирана северно од „печка А“ (Т. V: 5). Има столбеста форма со кружна основа во пречник од 0,50 м, а во горниот дел завршува со кружен перваз кој формира реципиент со нешто поголем пречник (0,68 м). Крајната зачувана височина на објектот е на 0,37 м од подот. Во реципиентот е пронајден вграден плочест камен (очевидно наменет за мелење) подигнат на височина на околниот перваз, кој со едниот крај штрчел надвор од него. Изнесени се претпоставки дека на мелничкиот камен наводно немало траги од употреба, што би наведувало на ритуалниот карактер на објектот. Еден цел и два фрагментирани такви камена се пронајдени покрај внатрешното лице на источниот дел од јужниот сид на куќата (Т.V: 6) (Санев 1988; 15 – Сл. 6, 21, 23 – Сл. 14; Стојанова Канзурова 2011а, 48, 49 – Сл. 25).

Куќа 2

Покрај северниот сид на куќата е констатирана печка (од истражувачите именувана како „жртвеник–печка“) изведена од глина мешана со земја и плева (Т.V:

³ Bilbija 1986, 35, 36; Fidanoski 2015, 23; Стојанова Канзурова 2011а, 137, 138. Дел од наведените информации се базираат на нашиот личен увид и тоа како учесник во ископувањето на овие објекти, во изготвувањето на техничката документација, во подготовката на изложбата „Неолитски куќи од Зелениково и Говрлево“ (1985 година во Музејот на град Скопје), но и на усните податоци добиени од раководителот на ископувањата М. Билбија.

1, 2). Ја спомнуваме тука поради двата додатни елементи („реципент 1 и 2“) прилепени на нејзината западна и источна страна. Западниот има димензии 0,60 на 0,80 м додека големината на источниот не може да се процени поради оштетеност (Стојанова Канзурова 2011а, 56–59, Сл. 34–37; Stojanova-Kanzurova and Rujak 2015, 260 – Fig. 5:a). Иако се именувани како „реципиенти“ (кај првиот се спомнува и поголема длабнатина), според приложените фотографии може да се работи и за објекти слични на оние од Зелениково и Говрлево, но со помали димензии односно поделени на два одделни помали објекти лоцирани од двете страни на печката. Во истата куќа, на просторот меѓу двете печки е констатирана кружна конструкција („објект круг“) изведена од посочените материјали, која на средината има плитка длапка со кружна форма (Т.V: 2, 4). На нејзината горна површина се врежани паралелни линии, додека покрај јужниот раб се констатирани лежишта од два дрвени столба. Поради малата длабочина на централната длапка, се сметаат за неприфатливи претпоставките дека и самиот служел како лежиште за столб. Врежаните линии навеле на претпоставки за неговата улога во подготовката на храна или евентуалната култна намена (Стојанова Канзурова 2011а, 59, 60 – Сл. 38, 255).

Куќа 6

Покрај челната страна на печката од оваа куќа констатирани се две елипсоидни рачни мелници од камен, поставени во мал ограден „земјен простор“, што потсетува на „када“. Судејќи според изнесените претпоставки дека овој простор е „оградено место во кое се ставале пепел и догорки, вадени од печката“ (Стојанова Канзурова 2011а, 79), претпоставуваме дека мелниците не биле фиксирани на подот туку положени тука секундарно или ставани по потреба кога тука се вршело мелењето. Северно од печката се пронајдени масивни фрагменти кои припаѓале на друг голем објект од глина, составен од неколку длабоки „кади“ за кои се претпоставува дека служеле за кујнски потреби, како што е чување брашно и месење леб или за обредни дејствија (Стојанова Канзурова 2011а, 80, 81).

Куќа 12

Во оваа куќа, во рамките на т.н. „четврта група композитни објекти“, покрај печката се откриени два во основа правоаголни објекти од глина, доста оштетени, кои потенцијално би можеле да носат функција аналогна на оние од Говрлево и Зелениково (Т.V: 3). Оној на источната страна (означен како „реципент 1“, со димензии 0,70 x 0,75 м) е органски споен со печката и поврзан со неа преку внатрешен канал (т.е. тунел). Внатрешниот простор му е исполнет со гареж, фрагменти од керамика и животински коски. Близу јужниот раб на печката е вториот објект („реципент 2“), издвоен од неа и многу поштетен. Внимание предизвикува и објектот „круг“, сличен на оној во „куќа 2“, веројатно поврзан со подготовката на храна (Стојанова Канзурова 2011а, 120, 121, 125–128, 255; Стојанова Канзурова 2011б, 42–44).

4. Писта – Ново Село, Штип

Во куќа којашто не е целосно истражена, констатирана е печка со поткови-честа основа (димензии 0,80 x 1,30 x 0,30 м) зачувана на ниво на подницата, без калотата (**T.VI: 1**). До нејзиниот северозападен дел е изграден објект со правоаголна форма (0,50 x 0,60 x 0,20 м) обграден со сидче во дебелина од 0,10 м. Во неговата внатрешност се констатирани траги на горење и фрагментиран сад – паница (Стојанова Канзурова 2011а, 190, 191, Сл. 175, 176).

5. Мрамор – Чашка, Велес

Во недоистражената „куќа 1“ се констатирани три објекти од глина именува-ни како „жртвеник 1 и 2“ и објект „круг“ (**T.VI: 2, 3**). Судејќи според ногарките, првиот објект е печка (димензии 1,20 x 1,50 м). Северозападно од него се констатирани ос-татоци од друг објект со кружна основа и пречник од 0,70 м, ограден со сид. На југо-источната страна од „жртвеник 1“ се пронајдени и фрагменти од ногарки на објект, определен како „жртвеник 2“, кој веројатно бил сличен на претходниот (Јовчевска 1993, 34–36, Сл. 3, Сл. 4; Стојанова Канзурова 2011а, 181–184).

6. Тумба – Стенче, Тетово

Во истражената неолитска куќа се пронајдени остатоци од калотестата печка, а на спротивниот крај и када од глина со тенки сидови и замазнета површина на ре-ципиентот. Врз основа на приложениот план на куќата и на фотографите може да се заклучи дека се работи за објект близок на тука обработените (**T.VII: 1–3**) (Здравков-ски 2005, 26, 27 – Сл. 7, 8; Стојанова Канзурова 2011а, 145–151). Има четириаголна основа со страни од околу 1 м, и два заоблени агли. Во горниот дел, на триесетина сантиметри од подот, е оформена рамна, убаво измазнета платформа обиколена со околен перваз чиј горен раб се чини дека не е зачуван. Едното лице не е откопано, или било потпрено на некаков сид, а можеби ина некој внатрешен објект од глина.

7. Врбјанска Чука– Славеј, Прилеп

Во северозападниот дел на градбата именувана како „куќа 1“ е констатира-на голема градежна конструкција составена од пет четириаголни објекти од глина (**T.VIII: 1, 2, 4, 5**). Најголемиот има димензии 2 x 2 м, оформен во вид на квадратен ре-ципиент со дно од набиена тврда земја, обиколен со сидови од глина во дебелина од 0,18 до 0,28 м зачувани во височина од 0,76 до 0,88 м. На средината од југоисточниот (челен) сид веројатно имало отвор, на што упатува подното ниво кое во овој дел про-должува преку линијата на неговото внатрешно лице. На овој и на бочните сидови, од надворешната страна, се зачувани пиластри кои кон горе скалесто се прошируваат, аналогно како кај минијатурните модели од типот „масичка“ (**T.VIII: 1, 2** спореди со 3). На југозападната страна од објектот се формирани четири помали корита со ре-чиси квадратна основа, поставени едно до друго, но на различни нивоа (димензии од 0,50 до 0,70 м и длабочина од околу 0,25 м). Во внатрешноста на големиот објект се

констатирани фрагменти од керамички садови и еден жртвеник од типот „масичка“ (Т.VIII: 3), додека во малите реципиенти не се пронајдени никакви особени наоди, освен траги на горење. Патем, треба да се напомене дека во „куќа 1“ не е откриена печка, ниту некаков друг внатрешен објект од глина. Изнесени се разни претпоставки околу карактерот и намената на оваа конструкција, а со тоа и на големата градба во која таа била поставена (Миткоски 2005, 35–37; Mitkoski and Naumov 2008, 9; Стојанова Канзурова 2011a, 197–207).

8. Тумба – Породин, Битола

Во североисточниот дел на куќата откриена во „сектор III“ се констатирани објекти изработени од глина кои според своите основи (димензии, пропорции и земната диспозиција) покажуваат блискости со прикажаните конструкции од Зелениково и Говрлево (Т.VII: 6–8 спореди со Т.I; Т.III). Сепак, од нив се разликуваат по тоа што не се лоцирани покрај сидовите на куќата и што обете се обиколени со первази со заоблен врв високи од 5–6 см и дебели 4 см. Определени се како „огниште 1“ и „огниште 2“. Уште едно „огниште“ со полукружна основа е откриено надвор од куќата (Т.VII: 5), како и еден реципиент од глина (димензии 0,30 x 0,40 м) со камено дно кој е идентификуван како аван за мелење жито (Т.VII: 4) (Grbić et al. 1960, 15, 16, 18, 20). Кај авторите на наведената публикација може да се забележи префорсирањето на огништата во интерпретацијата на објектите од лепеж, можеби диктирано од големото присуство на остатоците од горење, и покрај тоа што и самите укажуваат на трагите на пожар кој ја зафатил куќата. Согледувајќи ги овие наоди во контекст на другите тука претставени објекти ни се чини не помалку веројатно дел од нив да се определат како реципиенти за мелници или за други постапки поврзани со храната, особено што над едното од внатрешните огништа е констатиран дел од камена мелница (Grbić et al. 1960, 18).

II. Објекти од соседните региони

1. Окружна болница (Окръжна болница) – Стара Загора, Република Бугарија

Во двете простории на двокатната неолиска куќа од овој локалитет е пронајден по еден објект кој, според формата и лоцираноста покрај домашната печка, со одветствува на примерите од Зелениково и Говрлево (Т.IX: 2–4 спореди со Т. I–T.IV). Судејќи според одделните влезови, објектите припаѓале на две засебни станбени целини во рамките на еден градба. Аналогно на примерите од Говрлево и Зелениково, обата објекти се лоцирани лево од калотестите печки, зафаќаат габарит со слични димензии и се подигнати од подот на околу 40–45 см. Од нив се разликуваат според тоа што не се конципирани како еден туку, како два објекти слепени во една целина. Секој од нив е оформен во вид на кружно или благо елипсесто корито со димензии меѓу 0,50 и 0,65 м, подиум благо навален кон напред и ограден со перваз во височина од 7 до 12 см. Тој се протега наоколу, на задната страна е највисок додека одејќи кон напред постепено се спушта така што најверојатно не ја опфаќал челната страна на објектот. Во обата случаи кај крајниот од двата објекти мелничкиот камен е констатиран во *in situ* позиција, всаден во глинениот подиум, при што неговиот преден крај

допира до самиот неговиот раб, па дури и штрчи надвор од него. Кај внатрешните објекти тој се наоѓа во непосредна близина, но не и на своето место. Димензиите на камењата се движат од околу 40–50 см во широчина и околу 50–65 см во должина. Во урнатините на катната конструкција падната врз подот од приземјето на оваа куќа се констатирали остатоци од уште еден објект, аналоген на претходните, кој се наоѓал на катот. Поради високиот степен на оштетеност тој не може да се вклучи во нашата компаративна анализа. Во градбата се пронајдени и други мелнички камења кои не биле вградени во глинене реципиенти (Калчев 2013, 48, 49, 60, 61, 66, 73, 82).

Тука претставените конструкции се дефинирани како објекти за мелење жито („хромелно сџорџение“, „handmills“) и тоа врз основа на таквите камења пронајдени во нив или во нивната непосредна близина. Но, при тоа е изнесена претпоставка дека отсуството на мелничкиот камен кај едниот од парот објекти може да се должи на тоа што најпрво бил изграден единечен објект за мелење. Откако тој подоцна престанал да се употребува за таа намена, до него е изграден нов таков објект во кој бил употребен каменот од претходниот, при што „гнездото“ (т.е. реципиентот) на претходниот објект се користело за оставање на смеленото брашно (Калчев 2013, 61).

2. Други објекти од територијата на Република Бугарија

Имаме информации за присуство на објект аналоген на претходните и на локалитетот Азмашка Могила кај Стара Загора.⁴ Во неолитската куќа откриена на локалитетот Слатина кај Софија, на северниот крај се наоѓала калотеста печка од глина со димензии од околу 2 м, покрај чие северно лице било формирано долго корито за депонирање пепел (**Т.ИХ: 6**). Покрај источниот раб се наоѓала мелница и пред неа реципиент од глина, но во втората фаза мелничкиот камен ќе биде преместен малку подалеку од печката (Nikolov 1989, 45, 46, Abb. 1, Abb. 24, Abb. 25). Мелнички камења вградени во глинене објекти се откриени во Провадија (**Т.ИХ: 1**), Овчарово (**Т.ИХ: 5**), Тел Караново (западно од печката) и во Тел Капитан Димитриево. Во третиот случај се работи за двоен објект, со димензии од околу 1,0 x 0,60 м, прилепен до северната страна на печката (**Т.ИХ: 7**). Се смета дека покрај делот за мелење тука се наоѓало и место за одлагање на брашното (Тодорова 1978; Николов 2001, 2, 8,11, Обр. 4).

3. Црквине – Стублине, Обреновац, Република Србија

Близу северисточниот агол на градба од доцните фази на „Винчанската култура“ (определена како „куќа 01/2008“) се откриени остатоци од печка со основа 1,30 x 1,40 м (**Т.Х: 2 – бр. 1**). Пред печката е констатирана мала платформа со поголем број антропоморфни фигурини и модели на орудија од керамика (бр. 2). На спротивниот северозападен агол се наоѓал добро зачуван објект од глина (бр. 3), малку оддалечен од западниот ѕид, со правоаголна основа (0,85x 0,65 м) и елипсест реципиент чија изворна длабочина изнесувала 8–10 см (дното подоцна пропаднало во пониските слоеви) (**Т.Х: 3, 4**). Задниот ѕид на објектот свртен кон надворешниот ѕид на градбата е повисок од останатите (височина 0,38 м), има дебелина од 5 см при што лицето свр-

⁴ Усна информација од В. Николов (БАН).

тено кон реципиентот, во горниот дел е благо свиено кон внатре. Покрај североисточниот агол на објектот е констатиран керамички модел на лепче со пречник од 20 см, додека на југозападниот – мала чаша. Авторите, хипотетично го определуваат овој објект како „жртвеник“ (altar). Јужно од печката, веднаш до источниот сид, е откопан глинен реципиент определен како „мелница“ (quern) (**Т.Х: 2 –бр. 4**) со кружна основа (пречник 0,80 м), ограден со перваз во дебелина од 5 см, во чија внатрешност бил фиксиран плоснат камен (**Т.Х: 5**)(Crnobrnja et al. 2009, 16–18; Црнобрња 2009, 14, 15).

4. Бело Брдо –Винча, Белград, Република Србија

Во „куќа 01/06“ од овој локалитет, јужно од калотестата печка е пронајден објект од глина, формиран во вид на елипсоидно корито, на чие дно е фиксиран мелнички камен (**Т.Х: 6**). Обиколниот венец на реципиентот е благо проширен кон надвор, највисок е на задниот дел, додека кон напред постепено се спушта, на челната страна преминувајќи во добро профилиран изливник (слично но помалку истакнато решение е констатирано на објектот од Говрлево – спореди **Т.III: 4**). Каменот е прилично дебел така што неговата горна површина е издигната за десетина сантиметри над дното на реципиентот. Долниот дел на објектот е малку вовлечен и профилиран во вид на 4 ногарки (Тасић et al. 2007; Лазаревић 2010).

5. Дивостин, Крагуевац, Република Србија

Во североисточната просторија на „куќа 13“ се издвојува комплекс објекти од глина во чиј центар се наоѓала калотеста печка, а лево од неа реципиент со мелнички камен (**Т.ХI: 7, 9**). Надвор од овој комплекс е констатиран голем овален реципиент подигнат на ногарки и две „столици“, повторно подигнати на ногарки, исто така изработени од глина (**Т.ХI: 4–6,9**). Во југоисточната просторија е откриена печка подигната на платформа, на чиј челен сид, обрамен со испакната рамка, е релјефно обликуван пар мотиви на млада месечина (**Т.ХI: 8, 9**). Во јужната просторија на „куќа 14“ е констатиран комплекс од три објекти од глина: печка со платформа изведена аналогно како претходната; плиток кружен реципиент покрај источниот сид; сличен објект со четириаголна основа оформен близу јужниот сид (**Т.ХI: 2, 3**). Во северната просторија на „куќа 15“, крај западниот сид, наспроти печката, се наоѓал објект со правоаголна основа (**Т.ХI: 1**) (Bogdanović 1988, 78–84).

III. Анализа и толкувања

1. Типолошки особености на објектите

Шест компоненти ги определуваат објектите од Зелениково и Говрлево во специфична типолошка група: лоцираноста веднаш до левиот бок на калотестата печка; конкавно правоаголна т.е. елипсеста основа; подиум заграден со плиток перваз; расчленување на подиумот на два дела; присуство на мелнички камења во подиумот или покрај него; заден „наслон“ ориентиран кон надворешниот сид на куќата. Иако во генерална смисла можеме да се согласиме со ставот на М. Билбија дека овој

комплекс внатрешни објекти е „карактеристика на скопскиот неолит“ (види: Фида-носки 2011, 107), сепак мора да констатираме дека такви објекти се познати само во делот од Скопската Котлина расположен јужно од коритото на Вардар, но не северно од него. Видовме дека меѓу неколкуте истражени куќи во Маџари се среќаваат примери на помали објекти поставени на обата бока од печката (**T.V: 1, 2**) или сосема издвоени објекти (**T.V: 2–5**). Иако бројот на добро истражени наоди е премал за изведување глобални заклучоци, може да се помислува и на специфики во рамките на одредени области на Скопскиот регион, можеби базирани на природните граници диктирани од коритото на реката Вардар.

Основната структурна диспозиција на елементите што го сочинуваат објектот од Славеј покажува одредени блискости со оние од Зелениково и Говрлево во смисла на присуство на еден поголем објект на чија лева страна се надоврзуваат други помали (**T.VIII: 1, 2, 4, 5** спореди со **T. I–T.IV**). Овие релации наметнуваат прашање дали големиот објект може да ја понесе функцијата на печка, што би значело дека помалите реципиенти би биле поврзани со другите постапки на подготовка на храната (мелење на житото, одлагање на брашното, месење на тестото, оставање тоа да нарасне). На ваквата претпоставка би упатувало отсуството на печка во зградата во која е пронајдена оваа конструкција.

Двата објекти од Стара Загора (**T.IX: 2–4**) се доближуваат до предложената типолошка група според лоцираноста лево од печката, присуството на мелнички камења, како и според двојната расчленетост која што е тука пренагласена, додека задниот сид е само малку повисок од страничните. На нашата типолошка група ѝ се доближува и објектот бр. 3 од Стублине (**T.X: 2–4**) и тоа според следниве компоненти: правоаголно–елипсеста основа; плиток реципиент; издигнат заден „наслон“; лоцираност покрај обиколниот сид на куќата. Всушност единствена суштинска разлика е неговата оддалеченост од печката. Сличен на него е и објектот од „куќа 15“ од Дивостин, кај кој може да се забележи нешто поголема височина на первазот ориентиран кон надворешниот сид на куќата (**T.XI: 1**). Поголемиот дел од посочените компоненти ги задоволува еден мошне оддалечен наод – од Сабатиновка (Украина) за кој ќе стане збор подолу (**T. XV: 1**).

Во однос на карактерот т.е. намената на претставените објекти изнесени се четири главни хипотези според кои тие биле користени како објекти за мелење, култни објекти, реципиенти за екстракција на сол и како објекти за месење и нараснување на тестото. Е. Стојанова Канзурова патем нафрла уште некои хипотези за користењето на одредени вакви „објекти–реципиенти со земјени огради“ за чување садови, а поради близината на печката и за загревање на водата или храната сместена во нив. Во тие рамки ја наведува и идејата за нивна употреба за одлагање жар при чистењето на печката (Стојанова Канзурова 2011а, 247). Во наредните поглавја подетално ќе ги разгледаме четирите главни хипотези кои би можеле да се однесуваат на тука претставените конструкции, при што ќе ги изнесеме и аргументите кои им одат или не им одат во прилог.

2. Објекти за мелење жито

Повеќето од досегашните истражувачи на претставените објекти ја третираат оваа функција како единствено можна, ја преферираат во однос на другите, или пак

сметаат дека била присутна паралелно со некоја друга (конкретно со култната). Видовме дека М. Гарашанин, М. Билбија и В. Санев за нив користат термин „жртвеник-мелница“ кој го преземаат и И. Толевски и Е. Стојанова Канзурова (Толевски 2009, 68; Стојанова Канзурова 2011а). Се чини дека во прилог на оваа намена говорат неминовни факти како што е присуството *in situ* на мелнички камења вградени во подиумот т.е. дното на реципиентите на овие конструкции. Кај двата парадигматични примери што се во фокусот на овој труд ваков камен е констатиран во објектот од Зелениково (Т.П: 4), додека кај оној од Говрлево такви примероци се пронајдени веднаш пред челниот ѕид и над него, така што се големи шансите дека, поради одредени причини, тие биле извадени од него (Т.Ш: 1, 4). Постојат индици дека по уништувањето или напуштањето на неолитските живеалишта овие камења не биле оставани (устен податок од В. Николов, БАН), и тоа поради нивната практична или симболичка вредност. Повеќе факти одат во насока на мелењето жито како главна функција на овие глинени конструкции: лоцирани се во куќи за живеење, покрај домашните печки, придружени со садови за храна и со глинени модели на лебови (Т.Ш: 2; Т.Х: 3, 4). Нема дилеми дека покрај житото, во нив можеле да се мелат и други прехранбени намирници. Но, во науката е поставено прашањето за користењето на некои вакви мелници и за мелење на други материјали и тоа охра, други пигменти или пак други минерали користени во секојдневниот живот и во одредени технолошки процеси.

Во прилог на оваа намена оди и близината на печката и тоа не само во општа смисла – поради лоцираноста на објектите во „кујнската зона“ на куќата, предодредена за подготовка на храна, туку и во конкретен контекст. Тука се има предвид користењето на топлината на соседната печка за сушење на зрното, наменето за мелење и тоа како важен предуслов за негово ефикасно и квалитетно мелење.

Во прилог на оваа намена оди и обликот на глинени објекти во кои се поставени мелничките камења и тоа подиумот во кој се тие всадени и околниот перваз. Кај повеќе балкански примери е забележено поголемо извишување на задниот дел од первазот кој го формира реципиентот на овие објекти што се оправдува со потребата на тој начин да се спречи иссипувањето на брашното за време на мелењето (устен податок од В. Николов, БАН), особено при главниот работен чин т.е. туркањето на горниот мелнички камен кога летале нанапред најмногу од сомелените честички (Т.ИХ: 2, 3; Т.Х: 6). Но, задниот ѕид на објектите во Говрлево и Зелениково, со својата височина од 0,30 м над подиумот, далеку ја надминува висината што би била потребна за остварување на оваа функција. Од друга страна, одејќи кон предната страна первазите постепено се спуштаат до нивото на подиумот, при што некаде мелничкиот камен допира до самиот негов раб, па дури и штрчи надвор од реципиентот (Т.В: 5; Т.ИХ: 2, 3). Кај објектите од Винча и Говрлево на тој дел коритото било обликувано во вид на изливник (Т.Ш: 3, 4; Т.ИВ: 1, 2, 4 спореди со Т.Х: 6). Овие две решенија се секако насочени кон што полесно иссипување на готовото брашно, веројатно во плиток сад кој би бил потставан под изливникот. На оваа намена била приспособена и заоблената форма на реципиентот која дозволувала, преку лесни движења на рацете, од него да се извлекува брашното, без тоа да застанува во аглите.

Информирајќи се за начинот на користење на древните камени мелници, имавме увид во бројни мошне реалистично изведени скулптури, главно од древноегипетскиот период (Т.ХИ: 4,6). Тие прикажуваат човек (жена или маж) клекнат на колена пред големиот мелнички камен кој, држејќи го со двете раце помалиот камен,

меле туркајќи го напред – назад по горната површина на првиот. Мошне е значајно што кај некои скулптури мелничките камења се идентични како оние од Балканот, со благо–конвексна горна површина приспособена на движењата на телото на мелничарот, издигнати на едниот крај, веројатно за делумно налегнување врз неговите колена (спореди **T.V: 6** со **T.XII: 4, 6**). Но, кај повеќето нам достапни египетски примери мелењето се одвива на подот, односно каменот и колената на човекот што меле се положени на подлога со иста височина. Ваквата поставеност е најлогична во смисла на најекономично користење на енергијата и смалување на заморот на мускулите и на зглобовите затоа што при мелењето во таа позиција човекот ја користи тежината на горниот дел од своето тело која преку исправените раце се насочува најнепосредно кон мелничките камења. Најекстреман е примерот од една хеленска теракота каде е прикажана посложена конструкција која остава впечаток на објект приспособен за масовно мелење жито, веројатно во некоја специјализирана пекара (**T.XIII: 4**). Станува збор за голем и длабок реципиент што е споен со подлогата на која клечи мелачот, при што тој со целото свое тело е надвиснат над таму поставените мелнички камења (ни се чини помалку веројатно дека се работи за чин на месење тесто).

Балканските неолитски објекти, со две свои компоненти се разликуваат од претставените египетски и хеленски скулптури. Имено, нивните подиуми се подигнати на триесет, па дури и повеќе, сантиметри од подот при што, во некои случаи, тиене се хоризонтални туку благо навалени кон мелачот (на едниот од египетските примери искосеноста е токму обратна **T.XII: 4**). Сметаме дека ако мелничкиот камен се постави на оваа височина се губат сите горе споменати ергономски предности, така што истите движења т.е. истиот работен ефект би барал поголемо напрегање на мускулите и зглобовите што би предизвикувало побрзо заморување. Иако малку веројатно, нивелирањето на мелачот со каменот во овие случаи можело да се постигне со потставање на некаков постамент под неговите подколеници, можеби обложен со помек материјал кој воедно би го смалил и притисокот врз колената. Што се однесува на искосеноста на подиумот кон напред, тоа не значи дека така бил искосен и самот мелнички камен. При всадувањето тој можел да биде нивелиран независно од аголот на подлогата.

Наведените непоклопувања не би требале (и не би можеле) да се третираат како контра аргументи на целава хипотеза, туку како некаква специфика на различните култури, заемно оддалечени во простор и време. Во древниот Египет и во антиката, целта на оваа постапка веројатно се постигнувала за пократко време и тоа со силни и ефикасни движења, додека стратегијата на балканските неолитски мелачи била насочена кон попостепена и подолготрајна работа која изискувала побројни но и полесни движења, без употреба на голем притисок врз мелничките камења. Овие разлики можеле да се должат на повеќе компоненти: видот мелнички камења и степенот на нивната рапавост; специфичните видови жита и нивната претходна подготовка за мелење; доминацијата на „машкиот“ или „женскиот“ пристап кон трудовите дејности (првиот побрз, но со примена на поголема физичка сила, а вториот побавен, но со примена на помалку сила). Од друга страна, врз основа на детаљна анализа на бројните древноегипетски примероци и експерименталните истражувања, се покажува дека конвексните мелници се подобри од рамните како во однос на квалитетот на добиеното брашно така и на ефикасноста на употребената сила. Поради тоа можеле да бидат користени и од физички послабите припадници на заедницата – жените и тоа особено оние во поодмината возраст. Промени во однос на нивото на поставеност на мелницата имало и во

древен Египет. Така, во периодот на Старото Царство тие главно стоеле на подот (**Т.ХИИ: 4, 6**), додека во периодот на Средното Царство се подигаат, но не на ниво соодветно на клечката туку на стоечката позиција на мелачот (**Т.ХИИ: 2**) (Samuel 2010, 464–468).

Зошто во бројни случаи, веројатно и во Говрлево и Зелениково, покрај печките се оформени две мелници лоцирани една до друга? Ако експериментите покажуваат дека еден човек за еден час со вакви мелници може да измеле брашно за едно помало лепче, тогаш причината за дуплирање на објектите треба да се бара во потребата за забрзување на овој процес (спореди **Т.ХИИ: 2**). Тоа пак, од своја страна, може да упатува на појавата брашното во овие култури да се меле непосредно пред печењето на лебот т.е. тоа да не се складира за подолг период.

Во неолитските куќи често се пронаоѓаат и по неколку мелнички камења, слободно оставени на подот или покрај сидовите (на пример: Санев 1988, 15). Убедувањето дека се депонирани поради дотраеност може да важи само во однос на скршените или преистенчените примероци затоа што во останатите случаи нивната површина можела лесно да се репарира. Тоа значи дека, освен горе прикажаните, во куќата имало и дополнителни мелнички камења кои најверојатно се користеле во ситуации кога за краток период требало да се измеле брашно во поголеми количини, за што морале паралелно да се ангажираат повеќе мелачи.

Видовме дека објектот од Зелениково, во првата фаза се користел како мелница, за што говори плочестиот камен пронајден *in situ*, вграден во неговиот подиум (се чини дека на објавениот план е назначен уште еден таков камен во левата половина на подиумот **Т.ИИ: 4**). Но, во втората фаза, целиот објект бил обновен со нов слој белузлава глина при што се чини дека со истиот материјал бил премачкан и подиумот со таму лоцираниот мелнички камен, додека челниот раб бил заграден со перваз. Тоа значи дека со овие постапки објектот ја сменил функцијата т.е. повеќе не се користел за мелење. Постои веројатност дека и во Говрлево е затекната состојба на слични преправки, можеби фазата по вадењето на мелничките камења, а пред претпоставеното адаптирање на подиумот во реципиент. На тоа упатуваат трите мелнички камења констатирани веднаш пред објектот и над него (**Т.ИИ; Т.ИИИ**) (фотографија на состојбата: Фиданоски 2012, Сл. 20). Индиции за слични реадптирања имаме и во двокатната куќа од Стара Загора. Во едниот од двата реципиенти од јужната станбена целина (оној покрај печката) не е констатиран мелнички камен туку празно корито со полусферична форма (**Т.ИХ: 2** спореди со **Т.ИИИ: 4**). Во северниот станбен простор од истата градба, мелничкиот камен на реципиентот оформен покрај печката бил дислоциран (**Т.ИХ: 3**). Ако се земе предвид дека оваа градба настрадала во пожар, при што горниот кат паднал врз долниот, во обата случаи имаме затворен наод кој ја одразува состојбата во куќата непосредно пред пожарот. Тоа значи дека во дадениот момент, во едниот, а можеби и во другиот станбен дел, објектот до печката не бил користен за мелење, туку како реципиент, и тоа, според Калчев, за одлагање на брашното што се мелело во соседниот објект кадешто, во обата случаи, мелничкиот камен се наоѓа на своето место (**Т.ИХ: 2, 3**) (Калчев 2013, 61).

Дали мелничките камења морале секогаш да бидат фиксирани на подиумот? Ако биле мобилни, можеле по потреба да се користат на разни места, но во тој случај, при нивната употреба би можело да се јавува триење со глинената подлога, а со тоа и создавање прашина која би се мешала со брашното.

3. Објекти за екстракција на сол

Д. Здравковски пласира претпоставка според која некои објекти од глина откриени на македонските неолитски локалитети (оние со нагласен реципиент, во вид на корита т.е. кадички) служеле за добивање сол преку процес на десоленизација на водата (Zdravkovski 2006a, 109; Здравковски 2006, 104, 105). Целата аргументација на оваа теорија тој ја сведува на два „факти“. Првиот се состои во тоа што за време на истражувањата во 2002 година, во јужниот дел на „блок Д1“ од локалитетот „Тумба“ – Маџари, е откриена една „када“ изградена од земја (т.е. глина) со димензии 1,30 x 1,0 м и височина на сидовите од околу 0,18–0,20 м. „При финалното чистење“ (во неа?) се најдени „неколку кристали на соли“ (Здравковски 2003, 60).⁵ Вториот „факт“ е што „таков објект – када е најден и во Тумба Стенче“ (Т.VII: 1–3). На друго место авторот искажува мислење (без никакви дополнителни аргументи) дека таква намена имале и четирите кадички од лепеж во објектот од Славеј (Т.VIII) (Zdravkovski 2006a, 109). Врз основа на неколкуте негови пасуси, може да се претпостави дека во овој случај: – кадичките биле лоцирани покрај еден поголем објект во кој горел оган или тлеела жар (печка, фурна или камин?); тие се полнеле со солена вода; – под дејство на температурата од печката, солената вода испарувала; – на дното од кадичките останувал тенок слој готварска сол; – таа сол се собирала и им се давала на домашните животни, како услов за нивно здравје. Мора да се констатира дека ваквата функција на кадичките би била далеку поефикасно реализирана доколку сите би се наоѓале поблиску до печката.

При поставувањето на оваа хипотеза не е наведен хемискиот состав на кристалите од соли пронајдени во „блок Д1“ во Маџари, односно најважното за оваа теорија – дали се работи за натриум хлорид т.е. готварска сол или некои други соли. Не е наведено дали аналогни или било какви кристали на соли се пронајдени и во „таквите објекти“ во Стенче и Славеј. На крајот, мора да се нагласи дека една ваква теорија не може да се предлага, дури и како хипотетична, без елаборација на предложениот технолошки процес, или во случајов – технологијата на добивање готварска сол по пат на „десоленизација на водата“. Можеме само да претпоставуваме дали авторот тука го имал предвид користењето извори на солена вода (ги има ли во околината и каде?), рудници на сол или нешто друго.⁶

Без разлика на степенот на аргументираност на оваа хипотеза таа не може да се примени кај поголемиот дел од тука прикажаните објекти бидејќи нивниот реципиент е отворен од челната страна така што во него не би можел да се стави и да се задржи растворот наменет за екстрахирање сол.

4. Објекти за месење леб и негово оставање да нарасне (ноќви)

Оваа теорија ја пласиравме во нашите претходни истражувања, надоврзувајќи се на генералните ставови на досегашните истражувачи дека некои од прикажаните конструкции биле користени како пултови за подготовка на храна. Споредбите со слични објекти од балканскиот и словенскиот фолклор ни дадоа можност за прет-

⁵ Овие податоци се преземени од извештајот на ископувањата потпишан од нивниот раководител К. Команж (Catherine Commenge).

⁶ Поартикулирани согледувања на оваа хипотеза: Стојанова Канзурова 2011a, 233–235.

поставка дека ваквите неолитски конструкции, покрај другото, можеле да служат и како ноќви во кои се реализирало месењето на тестото и оставањето на лебот да нарасне пред печењето (Т.XVII: 1, 2, 5-7). Во тој контекст нивната лоцираност веднаш до калотестите печки би можела да се оправда не само со лесниот пристап до местото за печење, туку и со топлината која зрачи од нив, неопходна за развојот на квасните габички, а со тоа и растот на тестото (за нараснување на заквасениот леб е најоптимална температурата меѓу 27 и 36°C). Претпоставивме дека профилацијата на зачуваните делови од ваквиот објект од Говрлево упатува на постоењето на две полусферични длапки оформени во неговата платформа кои во релација со „престолот“ од Сабатиновка и современите фолклорни примери на ноќви не наведе на можноста тие да се определат како реципиенти во кои лебот по месењето се оставал да нарасне (Т.III: 3, 4 спореди со Т.XV: 1) (Чаусидис 2010, 146-149). Почнувајќи од 1986 година, ваквата интерпретација ја загатна и со нас ја дискутираше М. Билбија, откривачот на двата најзачувани такви објекти од Зелениково и Говрлево. Дел од овие размислувања тој ги претстави на неколку стручни собири и во своите интервјуа во медиумите (види: Фиданоски 2012, 79, 83, 107, 125), додека ние ги навестивме во некои наши претходни трудови (Чаусидис 1995, 20; Чаусидис 2000, глава: „неолит“, поглавје „религија“).

Мора да признаеме дека во тогаш користените трудови не ни беа достапни примерите кои би го фаворизирале користењето на овие објекти како мелници, така што на оваа можност не ѝ го посветивме должното внимание. Во таа смисла денес можеме да го надополниме овој пропуст, барем во однос на објектите од Зелениково и Говрлево, во смисла на тоа дека нивната употреба како ноќви не би можела да се смета за изворна, туку за евентуална втора фаза, на што најмногу би упатувале двата примери од двокатната куќа од Стара Загора. Имено, сметаме дека коритото лоцирано веднаш до печката, и тоа во јужната (а можеби и во северната) станбена целина, освен за одлагање на брашното (тоа можело да се одлага и во обичен сад) можело да служи и за месење на тестото и негово оставање да нарасне (Т.IX: 2-4).

Но, сметаме дека ситуацијата во Стублине манифестира поинаква состојба (Т.X: 2-5). Присуството во истата куќа на трет објект (Т.X: 3, 4; бр. 3 на планот 2), по форма различен од јасно определената печка (бр. 1 на планот) и глиениот реципиент со мелница (Т.X: 5; бр. 4 на планот), го наметнува прашањето дали тој можел да служи како ноќви т.е. корито за месење тесто и нараснување на лебот. Мора да признаеме дека во прилог на тоа одат од една страна овалниот реципиент, длабок околу 0,10 м и извишениот заден наслон, а од друга отсуство на мелнички камен. Значаен аргумент е и керамичкиот модел на леб пронајден токму пред челниот сид. Ако се точни овие претпоставки, во наведениов случај имаме куќа со специфични, однапред испланирани, објекти кои се наменети за реализирање на трите основни фази од подготовката на лебот: мелење на житото (во мелницата), месење и нараснување на тестото (во ноќвите т.е. т.н. „жртвеник“) и печење на лебот (во печката). Присуството на големиот број керамички фигурини пронајдени на подиумот пред печката (бр. 2 на планот) би можел да ги одразува симболичките аспекти кои веројатно биле вклучени во сите три постапки. Слична ситуација имаме и во куќите од Дивостин кадешто покрај печката, одделно од неа, се јавуваат уште две конструкции, издвоени од неа, од кои едната (овална) упатува на мелењето, додека другата можеби и на месењето, на што укажува и самиот автор (Т.XI) (Bogdanović 1988, 82).

Неколку компоненти содржани во процесот на подготовка на леб изискуваат умерено топла температура на просторијата (од околу 20°C) што дополнително го оправдува лоцирањето на пултот за месење во близина на печката, особено во зимски услови кога целата куќа не можела да биде оптимално загреана. Измесениот и заквасен леб најдобро нараснува ако се остави најмалку на споменатата или на повисока температура (меѓу 27 и 36°C) која обезбедува оптимален раст на квасните габички. И брашното и водата употребени за месење исто така треба да бидат загреани на собна температура. Тестото не треба да стои на провев, што може да се земе како евентуално оправдување за оградувањето со перваз на подиумот на неолитските објекти, и особено на изведбата на високиот заден „наслон“ кој можел да го спречи струењето на ладниот воздух од ближниот надворешен ѕид на куќата. Во таа смисла може да се оправда дополнителното подигање за десетина сантиметри на овој наслон од Зелениково и тоа во рамките на неговата втора фаза кога тој од жртвеник или мелница веројатно бил преправен во ноќви (Т.І: 3, 4).

Традиционалните постапки на подготовка на леб покажуваат дека по месењето на тестото процесот на нараснување не се реализира во камени и керамички, а особено не во метални реципиенти, туку пред сè во објекти од органски материјали (дрво, плетени прачки, а денес и пластика). Предноста на овие материјали можеби се должи на чувствителниот биолошки процес на растење на габичките кој може да биде попречен од температурниот контраст што би го создале вообичаено ладните површини на наведените материјали. Во нашиот случај оставањето на тестото да нарасне во реципиент од непечена глина или врз мелничкиот камен не би требало во оваа смисла да има негативни последици затоа што нивната површина не би била ладна поради близината на загреаната печка. Во секој случај, евентуалната несоодветност на овие материјали можела лесно да се неутрализира со поставување на тестото врз дрвена штица.

Во прилог на оваа хипотеза одат бројните тука приложени антички и постари фигурини кои прикажуваат луѓе како мелат жито или месат тесто и тоа во полусферични корита подигнати на една или на три ногарки (Т.ХІІІ; Т.ХІV). За разлика од нив, кај египетските примери месењето се изведува на рамна плоча поставена на подот (Т.ХІІ: 1-3, 5); или подигната на постамент (Т.ХІІІ: 5, 6). Во внатрешноста на античките објекти по правило се наоѓа издигнат плочест сегмент кон кој се устремени рацете, и уште еден цилиндричен предмет над него кој најверојатно го прикажува тестото измесено во вид на издолжен леб. Како што напомниме, теоретски тој можел да го означува и горниот цилиндричен камен на мелницата, со што претходниот би го добил значењето на долниот мелнички камен (Т.ХІІІ: 1-4; Т.ХІV). Фактот што не сме секогаш сигурни дали на овие статуети е прикажан процес на мелење брашно или месење тесто сам по себе покажува дека двете функции можеле да се одвиваат во ист објект. Разликата меѓу овие антички претстави и прикажаните неолитски реципиенти е во тоа што кај вторите, обете постапки морале да се одвиваат не во стоечка туку во клечечка поза. Примерокот со приказ на повеќе месачки интерферира со четирите помали корита наредени покрај големиот објект (печка?) од Славеј (Т.ХІV: 1 спореди со Т.ХІІІ).

Во научните кругови се води дискусија за тоа кога настанал квасниот леб. Постојат сознанија дека е откриен во Египет (според некои теории дури во II милениум пр.н.е.), од каде ќе се прошири натаму низ другите делови на Стариот свет. Наводно,

прв услов за негова појава е одгледувањето жита со доволен процент на протеини, кој овозможувал мелење на зрното без негово претходно сушење на оган.⁷ Но, бројните керамички модели на лебови пронајдени на балканските неолитски локалитети, со својата „надуена“ полусферична форма јасно покажуваат дека квасниот леб на Балканот постоел и пред тоа (примери: Пантовиќ 2010; Миткоски 2016). Сепак, иако ни се чини малку веројатно, трагите на пренамена на некои од тука прикажаните објекти за мелење во евентуални ноќви, хипотетично би можеле да го одразуваат токму воведувањето на оваа иновација. Месењето квасен леб, наместо бесквасен, секако можело да иницира пренамена на едниот од двата рецепиенти за мелење (оној лоциран поблиску до печката) во објект за нараснување на заквасениот леб.

На крајот треба да се нагласи дека хипотезите за користењето на прикажаните неолитски објекти како мелници и како ноќви не се заемно контрадикторни бидејќи во истиот објект најпрво можела да се реализира едната функција, а веднаш потоа и другата.

5. Култни објекти (олтари, жртвеници)

Во македонската стручна литература е евидентно префорсирањето на култната намена на објектите што тука ги претставивме. В. Санев, покрај тоа што двете печки во „куќа 1“ од Маџари ги определува како „жртвеник А“ и „жртвеник Б“, и третиот објект во вид на рецепиент со мелнички камен го дефинира како „жртвеник В“ (Т.V: 5). При тоа, земајќи го предвид наводното отсуство на траги од употреба на неговата површина, го поврзувасо симболичкото подготвување брашно во релација со функцијата на „жртвеникот Б“ лоциран во непосредна близина. Овие интерпретации се должат на априорниот став на овој истражувач дека целава градба всушност функционираше како светилиште (Т.III: 2; Т.X: 3, 4) (Санев 1988, 21, 23). Во однос на објектите од Зелениково, М. Гарашанин и М. Билбија ја сметаат за култен објект само конструкцијата покрај „печка 1“, што ја именуваат како „жртвеник–мелница“ (Т.I; Т.II). Од горе цитираниот пасус е јасен нивниот став дека таа се користела како жртвеник во првата фаза, додека во втората била претворена во утилитарен објект „врзан за домашната економија“ (Гарашанин и Билбија 1988, 34, 36). Сепак, при тоа не е даден дециден одговор на три прашања: дали во рамките на утилитарната фаза тие го имаат предвид користењето на објектот како мелница; дали во тој случај плочестиот камен бил поставен на подиумот секундарно; дали тоа било проследено со целосно елиминирање на првата (култна) функција. Може да се согледа дека како главен аргумент за култната намена на оваа конструкција тие ја земаат орнаментиката на нејзиниот челен сид.

Подоцна, некои македонски археолози, прифаќајќи ги посочените интерпретации на овие два впечатливи наоди, по автоматизам и без особени аргументи ќе им придаваат култен предзнак и на други, повеќе или помалку слични, конструкции пронајдени на неолитските локалитети во Република Македонија како што се Церје – Говрлево, Мрамор – Чашка и Врбјанска Чука – Славеј. Иако М. Билбија, во рамките на краткиот извештај за ископувањата во Говрлево, објектот потпрен на печката го

⁷ Милорадович 1992, 189; *Хлеб* 2017; Каретаниќ 1981, 15-21.

определува како „мелница за мелење жито“ (**T.III; T.IV**) (Vilbija 1986, 36), во неколку свои интервјуа и изјави за медиумите го става во иста категорија со оној од Зелениково, именувајќи го како „жртвеник“ или „мелница–жртвеник“. При тоа наведува дека, покрај постапката на приготвување леб (и тоа не само за мелење жито туку и месење леб), таа имала и метафорично значење и била вклучена во ритуали (види: Фиданоски 2012, 79, 83, 107, 125). Т. Јовчевска, следејќи го ставот на В. Санев, како жртвеник ја третира печката откриена во неолитската куќа од Чашка, не осврнувајќи се на карактерот на соседниот кружен објект поради неговата слаба зачуваност (**T. VI: 2, 3**) (Јовчевска 1993, 35, 36). Од овие наоди во извесна смисла се издвојува оној од Славеј и тоа поради големите димензии, сложената структура и невообичаената зграда во која бил лоциран (**T.VIII**). Неколку компоненти ги наведоа Б. Китаноски, А Миткоски и другите истражувачи оваа конструкција да ја дефинираат како „жртвеник“ т.е. „култен објект–жртвеник“, додека градбата во која е сместен – како светилиште. Освен посочените компоненти, тоа е степенестата обработка на неговите пиластри, типична за минијатурните „култни масички“ (**T.VIII: 1, 2**) и пронаоѓањето токму на една таква масичка во големиот реципиент на овој објект (**T.VIII: 3**) (Kitanoski, et al. 1990; Миткоски 2005; Naumov 2013).

Тука претставените објекти ги допира и И. Толевски, во својот преглед на неолитската архитектура од територијата на Република Македонија. При тоа ги прифаќа толкувањата за култно–утилитарната намена на „жртвеникот–мелница“ од Зелениково, а се чини и за сличниот објект од Говрлево. Поголемите објекти до кои се тие допрени, вклучувајќи ги и „жртвениците“ од „куќа 1“ во Маџари, тој ги смета за печки. Како жртвеник го третира и објектот од Славеј (Толевски 2009, 68, 69). Е. Стојанова Канзурова, во својот стремеж за синтетичка анализа на внатрешните недвижни објекти пронајдени во неолитските градби од Република Македонија, не зазема дециден став околу нивниот култен карактер. Се чини дека во своите први претставувања е поригидна во критиките на овие толкувања (Стојанова Канзурова 2008, 71, 72), додека во магистерскиот труд таквиот став го ублажува, барем по прашањето на печките, сметајќи дека „инволвираноста на печката т.е. огнот во обредните активности е доволна причина овој објект да се дефинира и како жртвеник–печка“. При тоа опстојува во своето несогласување околу култниот карактер на објектите во вид на реципиенти изградени покрај печките, преферирајќи ја нивната утилитарна функција (**T.V**) (Стојанова Канзурова 2011a, 21, 245, 247). Во однос на култниот карактер на објектот од Славеј смета дека е неопходно да се причека публикувањето на целосните резултати. Сепак, при тоа предност ѝ дава на утилитарната намена поврзана со складирањето на намирници или на зрно за сеење, не исклучувајќи ја можноста за негово секундарно преадаптирање за култни цели (Стојанова Канзурова 2011a, 245, 250–252). Некои од тука прикажаните конструкции Г. Наумов ги вклучува во своите истражувања на социо–симболичките аспекти на неолитската архитектура кои, освен во манифестирањето на визуелниот идентитет, според него биле насочени и кон симболичко зајакнување на утилитарните функции на конкретните објекти (Наумов 2011, 15, 17; Naumov 2013).

Од објектите лоцирани во Србија се издвојува едниот од објектите во Стублине, определен од страна на истражувачите како „жртвеник“ (**T.X: 3, 4**). Иако тие не ги наведуваат аргументите во прилог на ваквото определување, врз основа на приложените паралели од Маџари може да се претпостави дека еден од нив е присуството на глинениот модел на леб (“cult bread”) лоциран покрај објектот (спореди **T.X: 3, 4** со

сличниот наод од Говрлево **Т.III: 2**).⁸ Кај објектите од Дивостин е особено впечатлив приказот на пар млади месечини изведени на челото од подиумите на печките во југоисточната просторија на „куќа 13“ и јужната просторија на „куќа 14“ (**Т.ХI: 3, 8, 9**). Нивното присуство во овој сектор на куќата би одел во прилог на релацијата на месечевите циклуси и менструалните циклуси на жената со производството на храната и со продуктивните сили на природата без кои таа не би можела да се создаде. Од бугарските објекти се познати повеќе примери во кои, конструкции од глина, мошне слични на тука претставените, биле третирани како елементи од „олтари“ и други култни градби (на пример: Радунчева 2004, 322, Обр. 4).

Сумирјаќи ги интерпретациите на досегашните истражувачи може да се забележи отсуството на посериозни материјални докази кои би оделе во прилог на култниот карактер на тука прикажаните објекти. Може да се заклучи дека најголема причина за појавата на ваквите теории е всушност немањето никакви други факти, показатели или предлошки за намената на овие конструкции, при што профункционираше моменталниот тренд на форсирање на култните аспекти на неолитските наоди и практиката, култен предзнак *a priori* да им се дава на сите необјасливи археолошки наоди.

Овој наш критички однос кон наведените толкувања не треба да се сфати како нивно деградирање и како негирање на култниот карактер на објектите на кои се однесуваат, туку како апел за посериозно истражување на овие аспекти на предисториската култура, со примена на методи соодветни за прочувањата на симболичките и религиските феномени на древните општества. Ако се земе предвид дека неолитските заедници од Република Македонија и Балканот се претставници на една парадигматична архаична култура во која утилитраните сфери се проткаени со сакралните, сосема е веројатно дека во делот на куќата, во кој се наоѓала печката и во кој се подготвувала храната, морале да се одвиваат и одредени симболички, култни и магиски дејствија кои секако оставиле своја трага во археолошките пластови и во формата на таму лоцираните објекти. Применувајќи ги во нашата анализа посочените методи ќе се обидеме да укажеме на уште некои аргументи во прилог на симболичката т.е. култната функција на дел од прикажаните конструкции.

Орнамент на челниот сид на објектот од Зелениково

Во прилог на култниот карактер на објектот од Зелениково („жртвеник–мелница“), М. Гарашанин и М. Билбија го земаат неговиот орнаментиран челен сид, исполнет со поле од цик–цак линии втиснати во глина со интензивно црвен тон (**Т.I; Т.II**) (Гарашанин и Билбија 1988, 36). Е. Стојанова Канзурова и З. Рујак го претставуваат овој елемент во својот преглед на симболиката на неолитските култни наоди од Република Македонија. Иако во нивната статија отсуствува каква било експликација, самото вклучување во неа укажува на прифаќањето на таквиот негов карактер (Stojanova-Kanzurova and Rujak 2015, 260). Нешто поголемо внимание му обраќа А. Ковач во своите истражувања на симболиката и значењето на глинените „клучици“ (benches) во неолитските и халколитски наоѓалишта, при што приложува и други

⁸ Stojanovic et al. 2009, 16, 17; друг таков наод од Маџари, во близина на реципиентот со мелнички камен: Санев 1988, 21; за други такви наоди: Пантовиќ 2010; Миткоски 2016.

објекти (од Слатина кај Софија и други) со челни сидови дополнети со сличен цик-цак орнамент (Kovács 2016, Fig. 1, Fig. 34, Fig. 36). При тоа упатува на многузначноста на овој мотив (вода, дожд, чад, змија) фокусирајќи се на неговите релации со водата и избилството (Kovács 2016, 308–310).

И покрај можниот симболички т.е. идеограмски карактер на овој елемент, неговата впечатливост и вешта изведба, тој сам по себе не би можел да биде доказ за користењето на конструкцијата на која е прикажани склучиво за култни цели т.е. како жртвеник, туку единствено како показател кој би одел во прилог на тоа или, уште поверојатно, на нејзината култно–утилитарна намена. При тоа едноставниот цик-цак мотив, универзален за целото човештво, би можел да се протолкува со најчестото негово значење поврзано со водата. Хоризонталното протегање на линиите повеќе би упатувало на водните површини расположени на земјата или под неа отколку на „небеските води“ (дожд) кои вообичаено се протегаат верикално.⁹ Ваквото земско и водно значење би соодветствувало на поставеноста на орнаментот во долниот дел на објектот што би можело да значи изедначување на неговиот хоризонтален подиум со нижните зони на вселената (земја, земски води), на што би упатувал и материјалот од кој е направен (глина, земја, плева, камен, фрагменти од керамика). Од страна на досегашните истражувачи не било нагласено дека на горниот раб од ова поле, во триаголните празнини над последната цик-цак линија се втиснати кружни длапки (**Т.П: 2**). Иако во контекст на посоченото космолошко значење тие теоретски би можеле да ги означуваат одделните фази од движењето на сонцето по небото, сепак ни се чини поверојатно едно друго толкување. Ако целата релјефна композиција се подели на вертикални сегменти, доаѓаме до нејзиниот основен орнаметален мотив со чие хоризонтално мултиплицирање всушност е таа добиена. Тој се состои од неколку вертикално наредени “V” мотиви, на врвот придружени со кружче (**Т.П: 2**). Предлагаме можност според која зад него всушност би стоела схематизирана претстава на вертикален флорален мотив во вид на стебленце т.е. гранка со косо нагоре подигнати гранчиња или листови и плод или цвет на врвот. Оваа стилизација уште подобро интерферира со житните класја наредени едно покрај друго чии геометризирани ресии реално формираат цик-цак. Обете значења (водното и растителното) добро би соодветствувале на користењето на овој објект како „жртвеник“, но уште повеќе на функциите поврзани со подготовката на лебот т.е. мелењето на житото и месењето и нараснувањето на тестото.

Висок заден наслон на објектите од Зелениково и Говрлево

Во претходните поглавја обративме внимание на задниот сид на објектите од Зелениково и Говрлево (**Т.І–Т.ІV**), како и сличната конструкција од Стублине во Србија (**Т.Х: 3, 4**), предлагајќи патем и едно практично оправдување за неговата нагласена височина. Во таа смисла како аналогија може да се наведе еден наод од Сабатиновка (Украина, култура „Трипоље–Кукутени“) пронајден во слична констелација (**Т.ХV: 1**). Оформен е од непечена глина во вид на „трон“ со вдлабнато кружно седало и издигнат „наслон“ со два издадени сегменти, од некои истражувачи определени како „рогови“. Покрај овој објект стоел голем пулт (6 x 2,50 и височина 0,50 м) на кој се пронај-

⁹ За овој мотив (со приложена литература): Чаусидис 2005, 84, 85, 105, 106, 150-153, 200-203, 224, 301, 302, 337.

дени *in situ* женски фигури, дел од нив седнати на слични минијатурни керамички столчиња со наслон (аналогни примери **T.XV: 4, 5, 7-9**). Во истиот склоп се наоѓала и калотеста печка за печење леб, и камени мелници за мелење жито, што дава дополнителни аргументи за поврзување на целиов комплекс со македонските објекти (**T.XV: 1**). Градбата во која се пронајдени наведените наоди, досегашните истражувачи се склони да ја определат како светилиште. Прикажаниот „трон“ го поврзуваат со главната свештеничка која, седејќи на него, раководела со процесот на обредното производство на леб што тука се одвивало.¹⁰ Тргувајќи од изнесените став дека во овие периоди сè уште не постои стриктна диференцијација меѓу утилитарните и сакралните сфери на културата, веруваме дека во овој случај сепак се работи за градба пред сè наменета за производство на леб кое, судејќи според пронајдените наоди, во тоа време сè уште не било сосема издвоено од обредно-магиската сфера (подетално за овие аспекти: Чаусидис 2009; Чаусидис 2007). Убедени сме дека и посочениот „трон“ бил составен дел на производствениот процес и тоа во улога на ноќви, во кои подготвеното тесто се месело и се оставало да нарасне, што воедно не ја исклучува можноста за негово повремено користење и за некакво обредно т.е. церемонијално седење. Наведените македонски примери (од Зелениково и Говрлево) би се разликувале од него во поглед на широчината, односно претпоставеното присуство не на едно туку на две корита т.е. реципиенти (**T.XV: 1** спореди со **T. II** и **T.III: 3, 4**).

Покрај можната практична функција на високиот наслон (да го спречи нежелното струење ладен воздух од ближниот надворешен ѕид на куќата) неговото присуство може да се објасни и како индикатор на симболичкиот карактер на овие објекти т.е. нивното изедначување со човечката фигура. Во тој случај овој издигнат дел би го носел значењето на исправеното торзо, при што подиумот на објектот би соодветствувал на скутот т.е. бедрата. Во прилог на оваа претпоставка можат да се наведат бројни наоди од истата култура на која припаѓа „тронот“ од Сабатиновка. Станува збор за минијатурни керамички предмети обликувани во вид на столици (овој пат подигнати на четири ногарки) чиј наслон, во некои случаи, е оформен во вид на едно или две торза на женски фигури (**T.XV: 1** спореди со **2** и со **T.XVI: 1-5**). Слични (неантропоморфни) објекти се присутни и во соседните култури од северозападниот дел на Балканот (Коџадермен-Гумелница-Караново). Се смета дека биле користени како култни предмети и тоа засебно или во комбинација со женски керамички фигури кои се седнувале на нив (**T.XV: 7-9**) (Енциклопедија 2004, Том 1/1, 38, 39, 53, 54; балкански примери – Тодорова 1978).

Сметаме дека станува збор за минијатурни модели на некакви поголеми објекти (веројатно изработени од дрво и/или плитар) кои биле дел од реалниот ентериер на предисториските живеалишта. Наспроти привидната сличност со денешните столици, некои од нив ваквата функција не би можеле успешно да ја извршуваат поради високите рабови на хоризонталната платформа кои сериозно би го попречувале удобното седење (**T.XVI: 3, 4**). Дел од овие модели всушност немаат седало туку реципиент, чија значителна длабочина го става под прашање нивното примарно користење како столици. Во нашите претходни истражувања предложивме хипотеза според која би можело да се работи за некакви корита подигнати на ногарки на кои, врз основа на споредби со наведените етнографски примери, добро би им прилегала функцијата

¹⁰ Разни толкувања на објектот и наодите: Мовча 1971, 203-205; Рыбаков 1981, 175-177; Gimbutas 2001, 133; Гимбутас 2000, 23-25; Качалова 1978, 23.

на ноќви за месење и нараснување на тестото (спореди **T.XV**; **T.XVI** со **T.XVII** и **T.XIV**) (Чаусидис 2010, 143–146). Доколку се прифати оваа претпоставка, во предложената функција би можел добро да се вклопи парот женски фигури оформени во рамките на наслонот и тоа како симболи на континуитетот на женската продуктивна моќ (по линијата „мајка – ќерка“) која стои и зад создавачките функции на ноќвите.¹¹ Најиндикативен би бил примерокот кај кој долниот дел на фигурите, со акцентирани гениталии, е речиси потонат во реципиентот, веројатно заради вклучување на продуктивната моќ на овие органи во растењето на таму оставеното тесто (спореди **T.XVI: 1, 2** со **6** – слично конципиран антички сад со бисти на три женски митски ликови). Во таа смисла се бараат и објаснувањата за честото присуство на роговите на наслонот и тоа како индикатор за изедначувањето на столицата со кравата како зооморфна хипостаза на божицата на плодноста чии рогови би ги одразувале нејзините релации со месечината како симбол на женските плодносни циклуси (Енцикл. Трипільској 2004, Том 1/1, 38, 39) (спореди со парот месечини од Дивостин **T.XI: 8**).

Ваквата женска, мајчинска т.е. утерална димензија на ноќвите е јасно манифестирана во словенскиот и балканскиот фолклор. Ноќвите се правеле од „женско дрво“, а ако во нив лебот не нараснувал доволно, се поправале со разни магиски постапки во чија основа стоел коитусот. Ја симболизирале жената и особено невестата, поради што биле вклучени во разни обредно-магиски постапки поврзани со девственоста, стапувањето во брак, забременувањето, раѓањето деца и нивниот раст и здравје. Тоа се предмети со висок сакрален статус, дури и персонализирани во вид на женски митски лик. Тие не смеат да бидат во контакт со простори и елементи кои реално и симболички припаѓаат на категоријата „нечисто“ (Чаусидис, 2010, 132–137, со приложена литература). На ваквиот сакрален предзнак на месењето може да упатува едната од приложените антички теракоти (**T.XIV: 1**) на која се прикажани четири месачки покрај кои стои машка фигура која им свири на дувачки инструмент. Веројатно се работи за чин на подготовка на некакви сакрализирани лебови кој бил проследен со обредно музицирање.

Плиткиот дрвен сад од Чатал Хијик покажува фрапантни сличности со типичните дрвени ноќви од балканскиот фолклор, што значи дека овие предмети, од неолитот до денес, воопшто не ја промениле својата форма (**T.XVII: 3, 4** спореди со **1, 5**).

Прифаќањето на можноста за такво „женско“ согледување и на објектите со наклон од Зелениково и Говрлево значи дека двете утилитарни постапки, за кои претпоставивме дека во нив се одвивале, всушност се реализирале во скутот на оваа „жена-мелница“ и „жена-ноќва“ што им дава и соодветно симболичко т.е. обредно значење: мелењето на житото со своите макотрпни повторувачки движења напред-назад, проследени со триење на двете мелнички камења, се идентификува со коитусот; месењето на тестото – со „месењето“ на мекото женско тело за време на еротскиот чин; збувнувањето на заквасеното тесто – со бременоста и растењето на плодот во утробата на жената.

Сепак, се чини дека дел од реалните столчиња според кои се направени наведените модели служеле и за седење (**T.XVI**). На тоа најдиректно упатува еден друг, веќе

¹¹ И во досегашните толкувања, овие модели се ставале во релација со женските аспекти на плодноста, при што конкретно парот женски фигури од наслонот се поврзувале со парот божици (на пример Деметра и Персефона) или со двете хипостази на некаква единствена божица (Енцикл. Трипільској 2004, Том 1/1, 38, 39, 53, 54).

посочен тип керамички модели на столчиња со наслон (неретко со пар рогови како оној од Сабатиновка), но без ногарки, што ја зголемува нивната блискост со „објектите со „наслон“ од Говрлево и Зелениково (Т.XV: 2, 4, 5 спореди со Т. I–T.IV). Познати се бројни такви примероци врз кои, при пронаоѓањето, сè уште биле седнати минијатурни женски фигурици (Т.XV: 7–9) (Енцикл. Трипільської 2004, Том 1/1, 38, 39, 53, 54; Гимбутас 2000, 23, 24). Тука всушност се отвора и прашањето на генезата на столицата т.е. престолот и тоа не како чисто утилитарен туку како култно–утилитарен објект кој го имитира првото човеково седало – скутовите на мајката во кои тој го поминува поголемиот дел од раното детство, и тоа како парадигма на идеално место за престој и уживање. Не е исклучено дека објектот од Сабатиновка служел како „трон“, но сметаме дека високиот статус на ваквиот објект не се базирал на големината на оној што седи на него (како подоцна кралевите), туку обратно –величието на таа личност произлегувала од тоа што се наоѓа во скутот на некоја „божествена жена“ при што самиот тој го добивал статусот на наследник на нејзината моќ и нејзина епифанија.¹² Како одлична манифестација на овој однос може да се земе обичајот присутен во рамките на балканските свадбени обреди при кој, во текот начинот на воведувањето на невестата во домот на младоженецот, таа седнува во скутот на неговата мајка (свекрвата), при што во некои случаи покрај нив се крши лонец. Овој обичај се смета за магиска постапка со која невестата, преку седнување во скутот на свекрвата (дотогашна главна родилка на конкретната куќа т.е. семејство) ја наследува т.е. презема од неа (од нејзините гениталии) моќта т.е. семејната линија на раѓање (Малешевић 1995, 179, 183). При тоа кршењето на лонецот го означува прекилот на родилната функција на свекрвата (лонец= нејзината матка). Овој однос всушност се наоѓа во основата на едната од базичните иконографски претстави на христијанството –Богородица со Христос во скутот, во која Христовата мајка се претставува како „престол“ т.е. симбол на неговото симнување од небото и „царствување“ со земскиот (материјален) свет (пример Т.XVIII: 7).

Една обредно–магиска постапка забележена во источнословенскиот ареал (село Головки) најнепосредно ја изразува симболичката идентификација меѓу жената, ноќвите и столицата. За да се прекине бездетноста на некоја жена требало да се испече леб, тој да се стави на столица, потоа да се тргне оттаму и на таа столица да се седне жената, која наводно, по некое време, ќе забременела (Кабакова 2001, 205). При тоа е очигледнонајпрво изедначувањето на детето со лебот, потоа на столицата со ноќвите во кои тој се остава да нарасне и на крајот идентификацијата на двата последни предмети со жената.

Издначувањето на жената со столицата, престолот и култните објекти (олтари и жртвеници) со слична форма може да се проследи кај разни објекти од кои тука наведуваме неколку примери. Еден од најексплицитните е теракотната фигурина на некоја неидентификувана божица откриена во Ашдод (Ashdod) (Израел, филистинска култура, XII век пр.н.е.) прикажана како персонализирана столица(Т.XVIII: 4). Според техниката и стилот на изведбата таа потсетува на фигурините од Микена и поширокиот Егејски ареал, што се должи на врските меѓу филистинската и микенската култура (*Female figurine 2017*). Слично стопување на женската фигурина со столицата на која седи се забележува и на подоцнежните теракотни фигурини од Теба (VI век пр.н.е.) што, во релација со претходниот примерок, би можеле да се разберат не само како резултат на стилизацијата својствена на геометрискиот стил, туку и на

¹² За посочените женски т.е. мајчински аспекти на столицата и тронот: Neumann 1963, 100.

идентификацијата на фигурата со столицата (**Т.XVIII: 5**, подоцнежен примерок – **8**). Во контекст на овие примери ново значење добива и седечката статуа на божицата од Тел Халаф (Tell Halaf) (Сирија, VIII век пр.н.е.) (**Т.XVIII: 9**),¹³ чиј геометризиран скут исто така не треба да се третира само како резултат на стилот на изведба (почитување на контурите на базичниот камен блок), туку и како тежнеење долниот дел од телото на божицата да се претстави како столица, маса, а можеби и како еден вид олтар, на што упатува и присуството на садот во предниот лев агол.

Истата концепција може да се согледа на една мошне бројна група статуети од Бактрија изработени од хлорит комбиниран и со други минерали (**Т.XVIII: 2, 3, 6**). Прикажуваат женска фигура, најчесто во седечка поза, со нагласено корпулентно торзо без назначени елементи на телото, кое како да е наметнато со широка орнаментирана облека под која ѝ штрчи главата, а често и рацете, обликувани од друг минерал со бела боја (бројни примероци: *Bactrian 2017*). Во оваа прилика за нас е најзначно нагласувањето на скутот на фигурата, кај некои примероци оформен во вид на засемена платформа која потсетува на трон, т.е. подиум кој во глобална смисла потсетува на објектите од Говрлево и Зелениково (спореди со **Т.I-T.IV**). Сметаме дека овие фигурини ја претставуваат Божицата–Земја чие што корпулентно торзо ја кодира непрегледната широчина на земната плоча. Веруваме дека согласно тоа значење биле бирани и соодветни минерали со интензивни („земски“) бои: зелена, кафена, сива или црна (Chausidis 2012, 7, 8). Во насока на истото значење можеме да ја оправдаме и богатата орнаментика на овој дел, најчесто флорална, во вид на палмови гранки или листови кои упатуваат на богатата вегетација што расте од плодноста на телото на божицата. Се јавуваат и геометриски орнаменти во чија основа се наоѓа триаголникот (во релација со пубисот како симбол на плодноста) и цик-цакот, патем присутен и на објектот од Зелениково, веројатно во контекст на неговата акватичка симболика (**Т.XVII: 2** спореди **Т.I: 3, 4**).

Керамички модели на столчиња се среќаваат и среде бронзенodobните култури од Долен Дунав и тоа често откриени во рамките на погребувањата или придружени со други култни предмети. Овој пат, нивната антропоморфизација е реализирана на поинаков начин – преку прикажување на предните ногарки во вид на човечки нозе со стапала (**Т.XVIII: 1**) (Шалганова 2005, 68–70).

Неизразениот т.е. имплицитниот антропоморфизам на објектите од Говрлево и Зелениково можеме да го согледаме, а на одреден начин и да го поткрепиме, преку неколку подоцнежни наоди од Република Македонија, конципирани на сличен начин. Станува збор за керамички фигурини од енеолитскиот период кои прикажуваат жена, над појасот прикажана релативно реалистично, но од појасот надолу во вид на хоризонтална триаголна плоча, без назначени нозе, со голем триаголник врежан на средината (**Т.XV: 3, 6**).¹⁴ Ваквата стилизација може да се оправда на два начина – како тежеење, долниот дел на прикажаниот лик (најверојатно со митски т.е. божески статус) да се изедначи со хоризонталната земска плоча или со платформата на некој од објектите елаборирани во ова поглавје (подиум за мелење жито, ноќви, столица т.е. престол, олтар т.е. жртвеник).

¹³ Parrot 1969, 94, 95; некои толкувања: Neumann 1963, 215, Pl. 88.

¹⁴ За овие предмети (без посочените толкувања): Колиштркоска Настева 2005, 98 (бр. 82), слична фигурина – 94; Миткоски 2011, 137, 166 (Т.XXVI: 1); Митревски 2016, 121 (Сл. 141).

Земајќи ги предвид релациите на неолитските објекти со наклон од околина-та на Скопје со престолот т.е. столицата, тука можеме да наведеме една паралела во прилог на космолошкото значење на цик-цак орнаментот кај објектот од Зелениково. Се работи за модел на столица од Месопотамија кој е дополнет со врежани мотиви кои ја определуваат космолошка база на неговата иконографија (**Т.Х: 1**): хоризонталниот дел е исполнет со шрафура која формира квадратчиња (вообичаен идеограм на земјата), додека во горниот дел од наклонот е претставено Космичкото Дрво кое расте на Космичката Планина и дождовните струи што се спуштаат од небото.¹⁵

Симболички и култни аспекти на мелницата

На симболичките и култните аспекти на мелницата и посебно на мелењето жито во рамките на предисториските култури се осврнува Г. Лазаровичи. Тој смета дека овој чин во основа го носи значењето на премин од сферите на животот во сферите на смртта, земјаќи предвид дека преку него зрното „се убива“ т.е. елиминира можноста тоа да се регенерира т.е. повторно да изрти. Во таа смисла се објаснува и лоцираноста на некои мелници крај западните ѕидови на градбите – страната којашто го означува зајдисонцето (т.е. неговата смрт). Притоа се апострофираат и женските аспекти на овие предмети кои некогаш имаат форма на вулва (Lazarovici 2003, 66–68).¹⁶ Во тој контекст мелењето може да се сфати и како „жртвување на зрното“ чиј прекинат живот, преку подготовката на храната и нејзиното јадење, ќе се транспонира во нечиј друг живот. Во оваа линија добро се вклопува и женската форма на мелницата при што овој чин добива предзнак на враќање на зрното во утробата на некој женски сакрален лик кој ќе ја обезбеди посочената трансформација. Во рамките на истите значења авторот посочува и примери на очевидно намерно превртување на мелниците, веројатно како ритуал поврзан со напуштањето на куќата (Lazarovici 2003, 70). Ова толкување може да даде уште едно оправдување за дислокацијата на мелничните камења од објектот од Говрлево, а можеби и од Стара Загора (**Т.III: 1, 4; Т.IX: 3**). Се јавуваат примери на депонирање на овие предмети и во гробовите, веројатно во контекст на истата нивна женска и регенеративна симболика (Lazarovici 2003, 80, 81).

Доколку се согласиме дека неолитските глинени конструкции со мелнички камења вградени во реципиентот го носеле статусот на мелници или „жртвеници-мелници“ персонализирани во некаков женски митски лик, тогаш би било логично предлошката на овој лик да се побара во митските традиции на некои архаични заедници. Еден од најпарадигматичните такви примери е „мелницата Сампо“ од финско-угриската митологија. Женскиот предзнак на овој лик произлегува од фактот што таа (па дури и деловите открити од неа) функционира како „рог на изобилството“, односно од неа произлегуваат сите благодети: земјоделството, плодноста на аграрните култури, богатството и изобилството воопшто (во случајов претставени преку јантарот). Таквото значење може да се насети и од фактот што во некои верзии на митот нејзин наредател е жена, додека во други, изработувачот на Сампо кој, откако ќе ја отстапи на наредателот, од него во замена добива жена, т.е. невеста. Покрај наведениот женски предзнак, мелницата Сампо носи во себе и космолошко значење

¹⁵ За предметот (без наведеното толкување): Дьяконов 1990, 106.

¹⁶ Под терминот „мелница“ авторот очевидно не ги има предвид само горе споменатите хоризонтални плочести мелници туку и аваните.

симболизирајќи го бракот меѓу Небото и Земјата. Во митовите таа ќе биде ископана под една планина, за што ќе биде неопходен голем напор, со цел да се раскопчат нејзините корења враснати во длабочините на земјата. Лоцираноста под планината упатува на аксијалното значење на Сампо, т.е. релациите со „Космичката оска“, додека корењата – на нејзината идентификација со „Космичкото дрво“.¹⁷

Библиографија

кирилична

Гарашанин, М. и Билбија, М. 1988. Куќа I во Зелениково. Археолошки истражувања на неолитската населба Слатина, кај Зелениково 1981, година. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 31–41. Скопје.

Гимбутас, М. 2000. *Храмовете на древна Европа*. Миф, 5/II: 5–26. Софија.

Дьяконов, И. М. 1990. *Люди города Ура*. Москва: Наука.

Енциклопедија 2004. *Енциклопедија Трипільської Цивілізації* Том.1 – 2. Київ.

Здравковски, Д. 2003. *Среден неолит во Горновардарскиот регион* (ракопис на магистерски труд, одбранет на Филозофскиот факултет во Скопје под менторство на Д. Митревски), Скопје: Филозофски факултет (Универзитет Св. Кирил и Методиј).

Здравковски, Д. 2005. Неолитска населба „Под село – Тумба“ с. Стенче (прелиминарен извештај). Зборник – Музеј на Македонија (археологија) 2. Скопје: 25–31.

Здравковски, Д. 2006. *Генеза и развој на Анзабегово – Вршничката културна група*, (докторски труд одбранет на Филозофскиот факултет во Скопје под менторство на Д. Митревски). Скопје: Филозофски факултет. Универзитет Св. Кирил и Методиј. (не-публикувано)

Јовчевска, Т. 1993. Куќата од хоризонт 1 во неолитската населба „Мрамор“ кај Чашка. *Macedoniae acta archaeologica* 13: 31–41. Скопје.

Кабакова, Г. И. 2001. *Антропологија женскогo тела в славянској традицији*. Москва: Ладомир.

Качалова, Н. К. 1978. *К вопросу о религиозно-магических представлениях Трипольских племен*. Археологический сборник 19, 22–28. Ленинград: Аврора.

Калчев, П. 2013. *Двуетажна раннеолитна постройка в селищна могила Окръжна болница в Стара Загора*. Стара Загора: Община Стара Загора; Регионален исторически музей Стара Загора.

¹⁷ За митовите посветени на Сампо и за космолошките интерпретации: Петрухин 2003, 119-121; Сампо 2015.

- Колиштркоска Настева, И. 2005. *Праисториските дами од Македонија*. Скопје: НУ Музеј на Македонија.
- Крстевска, М. 2008. *Традиционални садови од дрво*. Скопје.
- Лазаревиќ, Б. 2010. *Измештање археолошких објекта*. Во Игњатовиќ, М. (уред.) Винча: фрагменти за реконструкција на прошлоти: 30–33. Београд: Музеј града Београда.
- Малешевиќ, М. 1995. *Однос свекрве и снахе у свадбеном ритуалу*. Во С. Петровиќ (уред.) Етно-културолошки зборник за проучавање на култура на источна Србија и соседних области I: 177–184. Сврљиг.
- Милорадович, В. П. 1992. Житје-бытје на лубенског крестјанина. Во *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*: 170–341. Київ: Либідь.
- Миткоски, А. 2005. Врбјанска Чука кај селото Славеј, Прилепско. *Зборник – Музеј на Македонија (археологија)* 2: 33–46. Скопје.
- Миткоски, А. 2011. Локалитетот Трештена Стена кај селото Манастир, Мариово. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 125–170. Скопје.
- Миткоски, А. 2016. Керамички модели на лебови во предисториската збирка на Завод и музеј Прилеп. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. *Неолит во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 119–140. Скопје Центар за истражување на предисторијата.
- Митревски, Д. 2016. *Скопската тврдина - Кале од праисторијата до антиката*. Скопје: ПНВ публикации.
- Мовча, Т. Г. 1971. Святилища Триполској култури. *Советска археологија* 1971/1: 201–205. Москва.
- Наумов, Г. 2011. Отелотворени куќи: социјалните и симболичките компоненти на неолитската архитектура. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 11–34. Скопје.
- Николов, В. 2001. Неолитни двуетажни куќи во Тракија. *Археологија* 2001/1–2: 1–12. Софија.
- Пантовиќ, И. 2010. Култни хлебови. *Рад музеја Војводине (Археологија)* 52: 7–20.
- Петрухин, В. 2003. *Мифы финно-угров*. Москва: Транзиткнига.
- Радунчева, А. 2004. Неолитни и халколитни сгради со необичаен план на застројување и тяхното обзавеждане. Во: Николов, В. Бъчваров, К. и Калчев, П. (уред.) *Праисторическа Тракија*: 321–333 Софија - Стара Загора: Археологически институт со музей – БАН; Регионален исторически музей – Стара Загора.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних Славян*. Москва: Наука.
- Сампо 2017. Сампо // Википедия – свободная энциклопедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%BE> (13.11.2017)

Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско – прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981 г. *Macedoniae acta archaeologica* 9: 9–30. Скопје.

Стална 2017. Стална етнолошка изложбена поставка у конаку манастира Вољавча. In: *TheNationalMuseumKragujevac*
www.muzej.org.rs/serbian/izlozbovoljavca.htm (17.11.2017)

Стојанова Канзурова, Е. 2008. Огништа, печки и жртвеници во неолитските куќи во Македонија. *Macedoniae acta archaeologica* 18: 65–73. Скопје.

Стојанова Канзурова, Е. 2011а. *Инвентарот на неолитската куќа во Република Македонија* (магистерски труд под менторство на Д. Митревски). Скопје: Филозофски факултет. Универзитет Св. Кирил и Методиј. (непубликувано)

Стојанова Канзурова, Е. 2011б. Архитектонски недвижни објекти од Тумба – Маџари. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 35–52. Скопје.

Тасић, Н. Н. Ђуричић, С. и Лазаревић, Б. 2007. Анализа конструкције жрвња из објекта 01-06 у Винчи. *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 211–218. Београд.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Типови неолитски жртвеници во праисториската збирка на Заводот и музеј – Прилеп. *Зборник – Музеј на Македонија (археологија)* 2: 47–56. Скопје.

Тодорова, Х. 1978. *Овчарово*. Софија: Издателство „Септември“.

Толевски, И. 2009. Архитектура. Во Наумов, Г., Фиданоски, Љ., Толевски, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 53–71. Скопје: Данте.

Фиданоски, Љ. 2011. Археолошки истражувања на неолитската населба Церје–Говрлево во 2004 година. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 53–75. Скопје.

Фиданоски, Љ. 2012. Церје–Говрлево и Милош Билбија. Скопје: Музеј на град Скопје.

Хлеб 2017. Хлеб. Во: Википедия–свободная энциклопедия
<http://ru.wikipedia.org/wiki/Хлеб> (13.11.2017)

Хомяков, Д. 2017. Богородица на престоле, икона в академическом стиле, вариант исполнения с чеканкой по золотому фону. Во Д. Хомајаков
<http://www.khomyakov-art.ru/bogoroditsa-na-prestole-2.html> (17.11.2017)

Црнобрња, А. Н. 2009. *Неолитско насеље на Црквинама у Стублинама*. Истраживања 2008. године. Обреновац: Музеј града Београда.

Чаусидис, Н. 1995. Предисторија. Во Чаусидис, Н. и др. *Македонија–културно наследство*, Скопје: Мисла, 14–45.

Чаусидис, Н. 2000. Предисторија. Во Чаусидис, Н. (уред.) *Македонски древности. Културно наследство на Македонија* (ЦД–ром). Скопје: Еин–Соф.

Чаусидис, Н. 2007. Жената како персонификација на просторот за живеење. Во Лужина, Ј. (уред.) *Македонскиот театар: балкански контекст*: 45–101. Скопје: Факултет за драмски уметности.

Чаусидис, Н. 2009. Балканске „кућарице“ и неолитски керамички жртвеници у облику куће. Во Петровић, С. (уред.) *Етнокултуролошки зборник XIII*: 53–72. Сврљиг.

Чаусидис, Н. 2010. Мати хлеба. Женски аспекти наћи, пећи и црепуље у словенском фолклору у релацији с праисторијским традицијама. Во Жунић, Д. (уред.) *Традиционална естетска култура: Хлеб*; 131–167. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.

Шалганова, Т. 2005. *Изкуство и обред на бронзовата епоха*. Култура на инкрустираната керамика по Долен Дунав. Софија: Издателство на Нов Български универзитет.

латинична

A baker 2017. A baker kneading dough. 1st Intermediate Period (22th - 21st BCE), Egypt. E 7704 Louvre, Departement des Antiquites Egyptiennes, Paris, France, In *Lessingimages* <http://www.lessingimages.com/viewimage.asp?i=08010745+&cr=254&cl=1> (30.10.2017)

A Greek 2017. A Greek terracotta of a woman kneading the dough to make bread. In *Gettyimages* <http://www.gettyimages.fr/detail/photo-d'actualit%C3%A9/greek-terracotta-of-a-woman-kneading-the-dough-to-photo-d'actualit%C3%A9/501583869#greek-terracotta-of-a-woman-kneading-the-dough-to-make-bread-picture-id501583869> (30.10.2017)

A terracotta figurine 2017. A terracotta figurine of a woman kneading breads, from Ancient Akanthos (5th-6th century B.C). In *Pinterest* <https://www.pinterest.com/pin/399413060677184486/> (30.10.2017)

Ancient Egyptian 2017. Ancient Egyptian Beer, Bread, and other Ancient Foods. In *Mae's Food Blog* <http://maefood.blogspot.mk/2016/06/ancient-egyptian-beer-bread-and-other.html> (30.10.2017)

Bactrian 2017. Bactrian chlorite composite figurines In: *Collectos Antiquities* <http://www.collector-antiquities.com/real-or-fake/bactrian-chlorite-composite-figurines.html>. (06.11.2017)

Bactria-Margiana 2017. Bactria-Margiana (current Afghanistan or Turkmenistan), Idol, stone, c. 2500/1800 BC. In *Pinterest* <http://pinterest.com/pin/23643966765880120/> (17.11.2017)

Bilbija, M. 1986. Cerje - neolitsko naselje. *Arheološki pregled – 1985*: 35–36. Ljubljana.

Boeotian 2017. Boeotian, early 6th c. BCE. Archbishop Nikandros Collection. Archaeological Museum of Nafplion, Greece. In *Flickr.com* <https://www.flickr.com/photos/dandiffendale/7748590568> (08.11.2017)

Black 2017. Black Figure lekanis with aquatic birds and modeled female protomes on the rim. Ragusa Group, from a 'provincial' Attic workshop. In *Flickr.com*

<http://www.flickr.com/photos/dandiffendale/7874904200/in/photostream/>
(17.11.2017)

Bogdanović, M. 1988. Architecture and Structural Features at Divostin. In McPherron, A. and Srejović, D. (eds.) *Divostin and the Neolithic of central Serbia*, Volumes 1–2: 35–142. Pittsburgh: Dept. of Anthropology, University of Pittsburgh.

Boulangères 2017. Boulangères au pétrin. Vers 525 - 475 avant J. -C. Provenance: Thèbes. In *Louvre*

http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not&idNotice=6917 (17.11.2017)

Bread 2017. Bread and Culture. In: *The Worlds Heritage*

<http://www.breadculture.net/breadculture-gallery.php> (11.11.2017)

Chausidis, N. 2012. Mythical Representations of “Mother Earth” in Pictorial Media. In Meaden, G. T. (ed.) *An Archaeology of Mother Earth Sites and Sanctuaries through the Ages: Rethinking symbols and images, art and artefacts from history and prehistory*: 5–19. Oxford: BAR International Series 2389.

Clay Figure 2013. Clay Figure from 4900 – 4750 BCE depicting a piece of Furniture. In *Neolithic Age: Wikis*

http://www.thefullwiki.org/Neolithic_Age (25.05.2013)

Crnobrnja, A. Simić, Z. and Janković, M. 2009. Late Vinča Culture settlement at Crkvine in Stubline (household organization and urbanization in the Late Vinča culture period). *Starinar LIX*: 9–25. Beograd.

Cucuteni Culture 2009. *Cucuteni Culture art and religion*. Suceava: Wydawnictwo; Accent print Suceava.

Female figurine 2017. Female figurine, Ashdod. In *Overview. The Israel Museum Permanent Exhibitions* <http://museum.imj.org.il/Imagine/galleries/viewItemE.asp?case=3&item-Num=198019> (13.11.2017)

Fidanoski, Lj. 2015. Home Sweet Home: Neolithic Architectural Remnants from Cerje-Govrlevo. *Analele Banatului, Serie nouă Arheologie Istorie XXIII (2015)* 11–44. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Food 2017. Food in Ancient Greece. In *Wikimedia Commons*

<http://www.cooksinfo.com/food-in-ancient-greece> (30.10.2017)

Gimbutas, M. 2001. *The Language of the Goddess*. New York: Thames and Hudson.

Grbić, M. Mačkić, M. Nadj, Š. Simoska, D. and Stalio, B. 1960. *Porodin, Kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj.

Interesting 2017. Interesting overlaps. In *Jupiterjenkins*

<http://www.jupiterjenkins.com/interesting-overlaps/> (30.10.2017)

Jenkins, I. 1986. *Greek & Roman Life*. London: British Museum Press.

Kapetanić, T. 1981. *Priča o kruhu. Hljeb na 100 načina*. Zagreb: OOUR Poljoprivredni vesnik.

Kitchen 2017. Kitchen model; women workers grinding, baking and brewing. In *Pinterest*
<https://www.pinterest.co.uk/pin/186758715777588777/> (30.10.2017)

Kitanoski, B. Simoska, D. and Jovanović, B. 1990. Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Cuka bei Prilep. In Srejović, D. and Tasić, N. (eds.) *Vinča and its world. International Symposium 'The Danubian Region from 6000–3000 BC'. Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988*: 107–112. Beograd: Serbian Academy of Science and Arts.

Kovács, A. 2016. Sign, symbol, decoration – perspectives on Benches From the Neolithic and Copper Age in South East Europe. In Ursu, C-E. Lazarovici, M. Poruciu, A. (eds.) *Between Earth and Heaven Symbols and Signs. Papers presented at the international symposium "From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in Sanctuaries". Suceava, Romania, 11–13 September 2015*. Suceava: Ed. Karl A. Romstorfer: 279–325.

Kovács, A. 2016a. Tipologia Vetrelor Din Sanctuarele Neolitice În Sud-Estul Europei. In *Arhevest IV/1*:95–111. Szeged: Universitatea De Vest Timișoara.

Lazarovici, Gh. 2003. Pâinea, grâul și râșnitul sacru în Neolithic. In *Tibiscum XI*. Caransebes: Muzeul Caransebes: 65–86.

Meenee, H. 2017. Eating the Flesh of the Goddess: Demeter and the "Bread of Life". In *Goddess pages. A Magazine of Goddess Spirituality in the 21st Century*
<http://www.goddess-pages.co.uk/eating-the-flesh-of-the-goddess-demeter-and-the-bread-of-life-2/> (30.10.2017)

Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük – A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.

Miličević, M. 1987. Tum stigio regi nocturnas inchoat aras (Verg. Aen. 6.252). *Opuscula Archaeologica 11–12*: 1–32. Zagreb.

Mitkoski, A. and Naumov, G. 2008. A Neolithic Structure of Possible Ritual Significance From the Republic of Macedonia, *Past 58, April 2008*: 8–9.

Modello 2013. Modello di Trono, 3800-3400 a.C (Ucraina) Cucuteni – Trypillia. A Great Civilization of Old Europe (5000–3000 B.C.) In *Imago Romae*
http://www.imagoromae.com/public/ftp/fotoDiServizio/files/Zoomify&Gallery/Cucuteni/index_3.html (21.07.2013)

Mycenaean 2017. Mycenaean cemetery at Hexamilia, Yiriza (Εξαμίλια, Γύριζα). Terracotta figurine of a woman (?) kneading or washing. In *Flickr*
<https://www.flickr.com/photos/dandiffendale/8198604175/in/photostream/>
<https://www.flickr.com/photos/dandiffendale/8198603957/in/photostream/> (17.11.2017)

Načve 2017. Načve. In *Makadam Conceptstore*
<http://www.makadam.rs/sh/blogs/na%C4%87ve> (11.11.2017)

Načve sa siton 2017. Načve sa siton. Nasa-Lika - Galerija slika. In *Coppermine your online*

photo album

<http://slike.nasa-lika.com/displayimage.php?pid=172> (17.11.2017)

Naumov, G. 2013. Embodied houses: social and symbolic agency of Neolithic architecture in the Republic of Macedonia. In Hoffman, D. and Smyth, J. (eds.) *Tracking the Neolithic house in Europe – sedentism, architecture and practice*: 65–94. New York: Springer.

Neumann, E. 1963. *The Great Mother – an analysis of the archetype*. Princeton University Press.

Nikolov, V. 1989. Das friihneolithische Haus von Sofia-Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. *Germania* 67: 1–49. Berlin.

Parrot, A. 1969. *Assur*. Editions Gallimard.

Perrot, G., Chipiez, Ch. 1883. *A History of Art in Ancient Egypt*. Vol. I. London: Chapman And Hall, Limited; New York: A. C. Armstrong And Son.

Samuel, D. 2010. Experimental Grinding and Ancient Egyptian Flour Production. In Ikram, S. and Dodson, A. (eds.) *Beyond the Horizon: Studies in Egyptian Art, Archaeology and History in Honour of Barry J. Kemp*: 456–477. Cairo: American University in Cairo Press.

Servant 2017. Servant kneading dough, Egypt, Old Kingdom, 5th Dynasty, c. 2494-2345 BCE - Nelson-Atkins Museum of Art - DSC08067. In *Wikimedia Commons, the free media repository* https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Servant_kneading_dough,_Egypt,_Old_Kingdom,_5th_Dynasty,_c._2494-2345_BCE_-_Nelson-Atkins_Museum_of_Art_-_DSC08067.JPG (30.10.2017)

Stojanova–Kanzurova, E. and Rujak, Z. 2015. Symbolism of Cult Findings from Neolithic and Chalcolithic Sites of Macedonia. In Ursu, C.-E. Poruciuc, A. and Lazarovici, C.-M. (eds.) *From symbols to signs: papers presented at the international symposium “From symbols to signs”: Suceava, Romania, 2-5 September 2014*: 257–276. Suceava: Editura Karl A. Romstorfer.

Terracotta 2017. Terracotta group: making flour. Cypro-Archaic II. ca. 600–480 B.C. Cypriot. In *Pinterest* <https://www.pinterest.co.uk/pin/726275877378687475/> (06.11.2017)

Using 2017. Using a dough box or kneading trough. In *Home Things Past* <https://www.homethingspast.com/dough-box-kneading-trough/#pics> (30.10.2017)

Vadastra 2017. Vadastra. In *Romanian History and Culture. A Library of Knowledge from the Web. An Educational Website* <http://romanianhistoricalandculture.webs.com/thedanubianculture.htm> (17.11.2017)

Woman 2017. Woman kneading bread on top of a square slab, Greek, from Aulis, c.500-475 BC. In *Pinterest* <https://www.pinterest.com/pin/354799276872419462/> (30.10.2017)

Wooden 2017. Wooden statue servant grinding grain. In *Pinterest*

[https://www.pinterest.com/pin/9218374215435807/\(30.10.2017\)](https://www.pinterest.com/pin/9218374215435807/(30.10.2017))

Zdravkovski, D. 2006 a. New Aspects of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group. In Tasić, N. and Grozdanov, C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*: 99–110. Belgrade: SANU – MANU.

Илустрации

Т. I Слатина – Зелениково, Скопје. 1. Чаусидис 2000 (според: Гарашанин и Билбија 1988, План III); 2–4. Документација на Музеј на град Скопје (ретуш: Н. Чаусидис).

Т. II Слатина – Зелениково, Скопје. 1, 2, 3. Гарашанин и Билбија 1988, 35 - План II; 4. Гарашанин и Билбија 1988, План III (детал).

Т. III Церје – Говрлево, Скопје. 1. Чаусидис 2000 (според документација од Музеј на град Скопје); 2. Фиданоски 2012, Сл. 66; 3. Чаусидис 2010, 148 (Т.VI: 8); 4. Fidanoski 2015, 25 (Fig. 21).

Т. IV Церје – Говрлево, Скопје. 1–4. Цртеж: Н. Чаусидис (во документацијата на Музеј на град Скопје); Fidanoski 2015, 26 (Fig. 22: a).

Т. V Тумба – Маџари, Скопје. 1. Цртеж: Г. Георгиевска (според: Stojanova-Kanzurova and Ruĵak 2015, 260 – Fig. 5: a); 2, 3, 4. Стојанова Канзурова 2011a, 52 (Сл. 27), 117 (Сл. 103), 60 (Сл. 38); 5, 6. Санев 1988, 23 (Сл.14), 15 (Сл. 6).

Т. VI Писта – Ново Село, Штип: 1. Стојанова Канзурова 2011a, 191 (Сл. 176). Мрамор – Чашка, Велес: 2, 3. Јовчевска 1993, 34 (Сл. 4, Сл. 3).

Т. VII Тумба – Стенче, Тетово: 1–3. Здравковски 2005, 27 (Сл. 7, Сл. 8), 26 – план (цртеж: С. Карпузова). Тумба – Породин, Битола: 4–8. Grbić et al. 1960, Т.VI: 1, Т.XXXIII: 3, 4, Т.IV.

Т. VIII Врбјанска Чука – Славеј, Прилеп. 1, 2. Фотографија: Г. Наумов; 3. Темелкоски и Миткоски 2005, 55 (Т.IX); 4, 5. Миткоски 2005, 35 (Т.I).

Т.IX Објекти од територијата на Република Бугарија. 1. Провадия: Стојанова Канзурова 2011a, 25 (Сл. 4); 2–4. Окрџна болница– Стара Загора: Калчев 2013, 58 (Обр. 34), 45 (Обр. 25), 24 (Обр. 1); 5. Овчарово: Тодорова 1978, Обр. 3; 6. Слатина – Софија: Nikolov 1989, 2 (Abb. 1); Тел Капитан Димитриево: Николов 2001, 8 (Обр. 4).

Т.X 1. Модел на столица, Месопотамија: Дњаконов 1990, 106; Објекти од територијата на Република Србија. Црквине – Стублине, Обреновац: 2. Црнобрња 2009, 11 (Сл. 4); 3–5. Crnobrnja et al. 2009, 16 (Fig. 12), 18 (Fig. 14); Бело Брдо – Винча, Белград: 6. Лазаревић 2010, 33.

Т.XI Објекти од територијата на Република Србија. Дивостин, Крагуевац: 1, 2. Bogdanović 1988, 125 (Pl. XVII-a), 121 (Pl. XV-a); 3–9. Bogdanović 1988, 79 (Fig. 5.26), 80 (Fig. 5.27).

Т.ХII Фигури на месачи на тесто, древноегипетска култура: 1. *Interesting* 2017; 3. *A baker* 2017; 5. *Servant* 2017. Фигури на мелачки на жито, древноегипетска култура: 2. Samuel 2010, 477 (Fig.7); 4. Perrot and Chipiez 1883, Fig. 48; 6. *Wooden* 2017.

Т.ХIII Керамички фигурини, микенски и антички период: 1, 2. *Mycenaean* 2017; 3. *Terracotta* 2017; 4. *A terracotta figurine* 2017. Дрвени фигурини, древноегипетска култура: 5. *Kitchen* 2017; 6. *Ancient Egyptian* 2017.

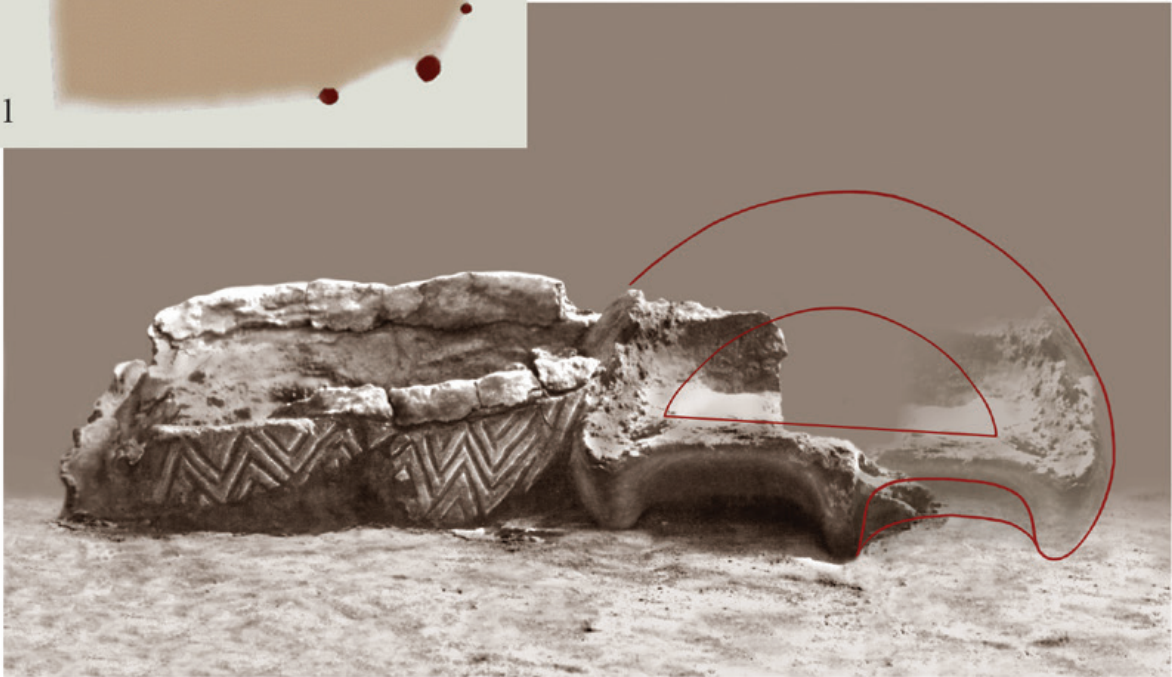
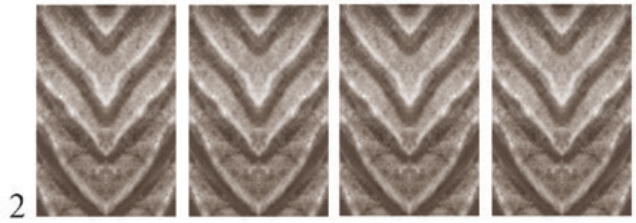
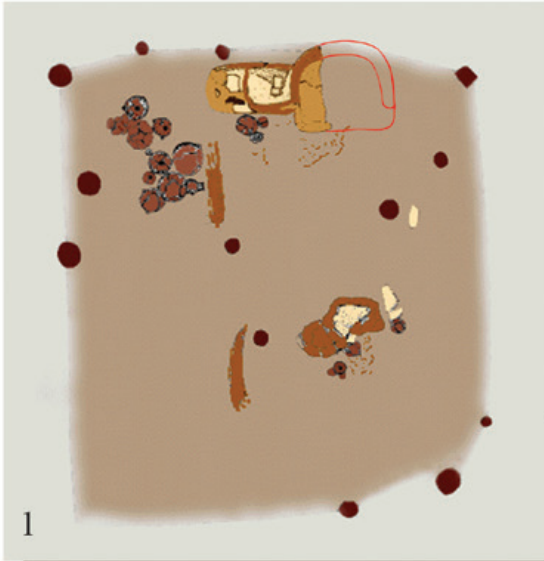
Т.ХIV Керамички фигурини антички период, Древнохеленска култура: 1. *Boulangères* 2017; 2. Meenee 2017; 3. *Woman* 2017; 4. *Using* 2017; 5. *A Greek* 2017; 6. *Food* 2017; 7. Jenkins 1986.

Т. ХV Култура Трипоље–Кукутени, енеолит. 1. Градба од Сабатиновка, Кировградска област, Украина: Рыбаков 1981, 177. Керамички модели на столици: 2. Енциклопедија 2004. Том 1. Кн. 1, 38; 4, 5. Енциклопедија 2004. Том 1. Кн. 2, 80 (3, 4); Керамички фигурини седнати на керамички модели на столчиња: 7. *Clay Figure* 2013; 8, 9. Енциклопедија 2004. Том 1. Кн. 2, 81 (10, 13). Керамички фигурини, енеолит, Република Македонија. 3. Колиштркоска Настева 2005, 98 (бр. 82); 6. Митревски 2016, 121 (Сл. 141).

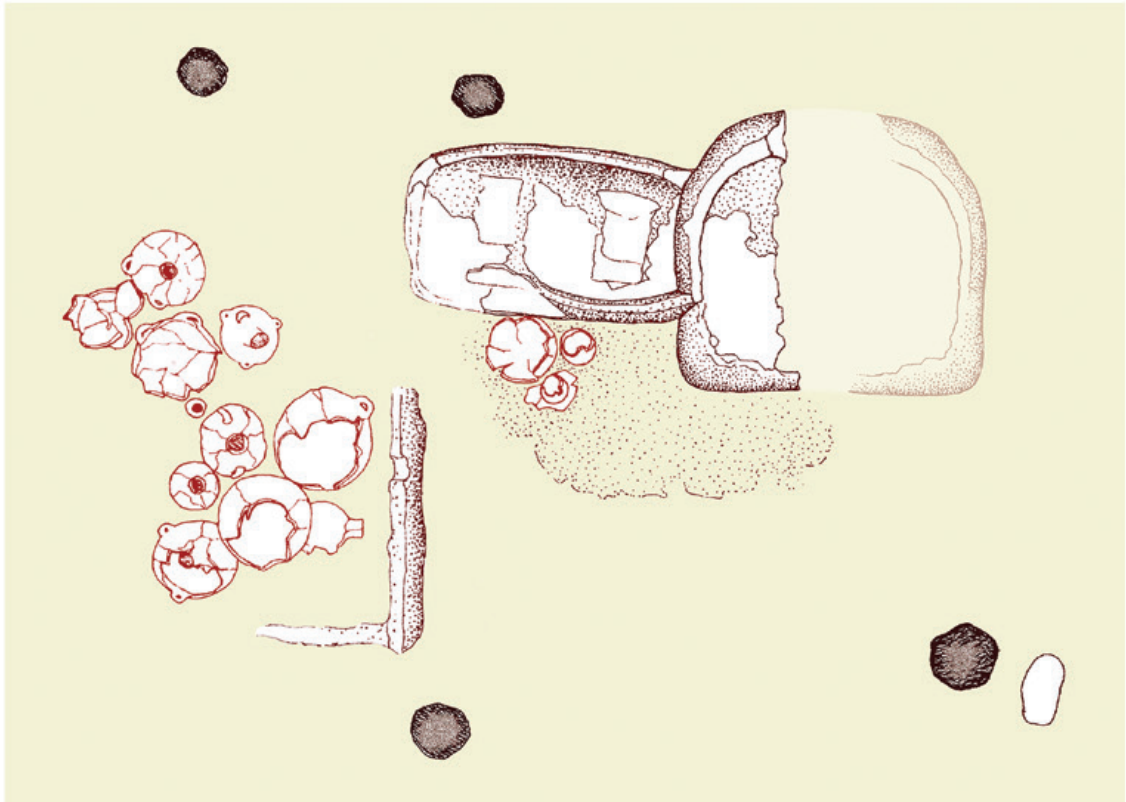
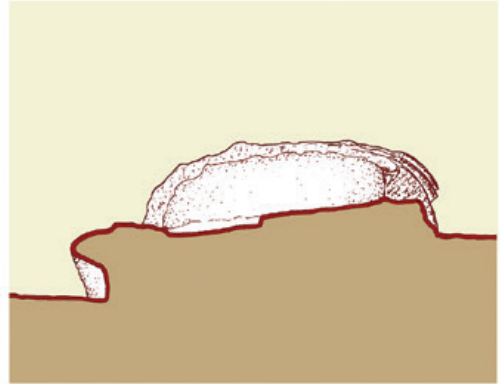
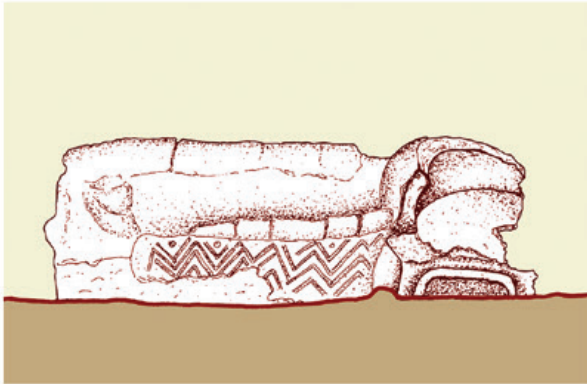
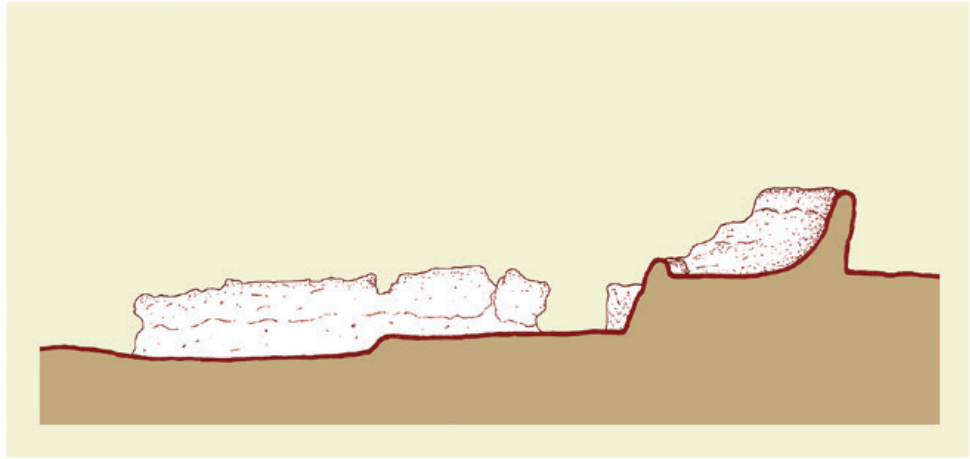
Т.ХVI Антропоморфизирани керамички модели на столици, култура Трипоље–Кукутени, енеолит. 1–3. Енциклопедија 2004. Том 1. Кн. 2, 206, 207 (1, 2); 4. *Cucuteni Culture* 2009, 100 (182); 5. *Modello* 2013; 6. Керамички сад, околу 590-580 години пр.н.е., атичка работилница: *Black* 2017.

Т.ХVII Дрвени садови за месење и заквасување тесто (ноќви), етнографија, Балкан. 1. *Načve* 2017; 2. *Načve sa siton* 2017; 5. *Bread* 2017; 6. Стална 2017; 7. Крстевска 2008, 7. 3, 4. Дрвен сад, неолит, Çatal Hüyük, Турција: Mellaart 1967, 215 (Fig. 55: 1, 2).

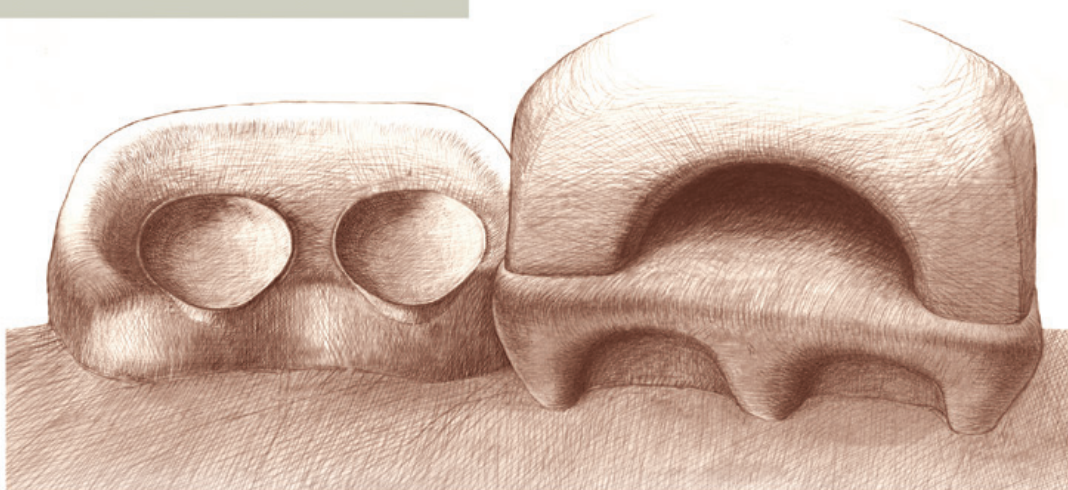
Т.ХVIII 1. Керамички модел на столица, бронзено време: Шалганова 2005, 69 (Обр. 21: 2); Камени статуети, доцен III – ран II. мил. пр.н.е., Бактрија–Маргијана. 2. *Bactrian* 2017; 3. *Vadastra* 2017; 6. *Bactria-Margiana* 2017. Керамички фигурини во вид на антропоморфизиран престол. 4. *Female figurine* 2017; 5, 8. *Boeotian* 2017; 7. Современа икона „Богородица на престол“: Хомяков 2017. 9. Камена статуа, VIII век пр.н.е. Tell Halaf, Сирија: Parrot 1969, 94.

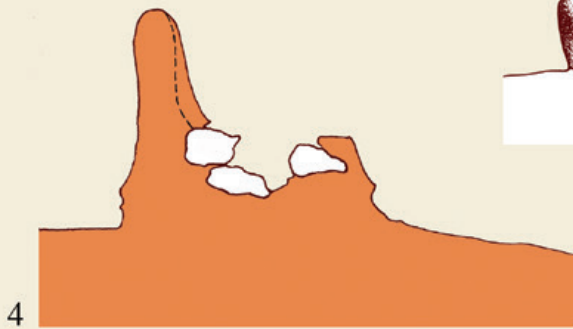
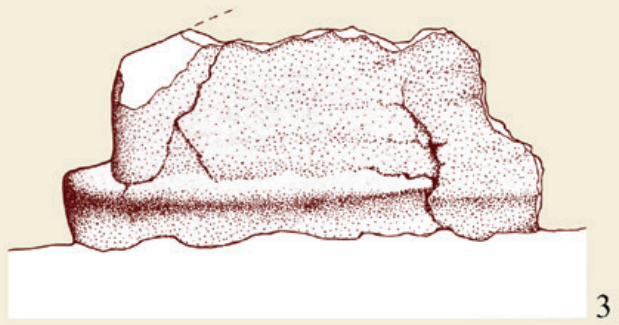
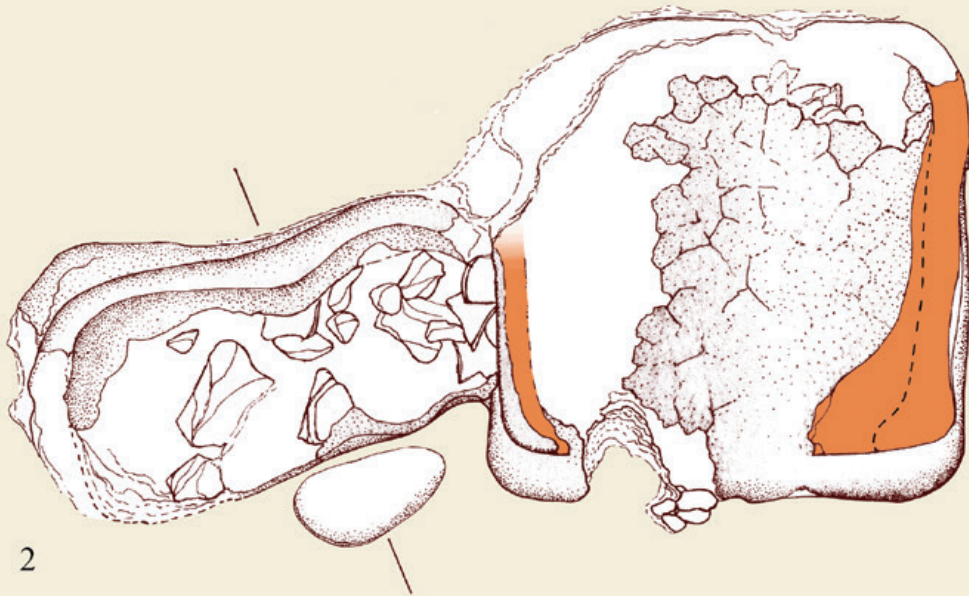
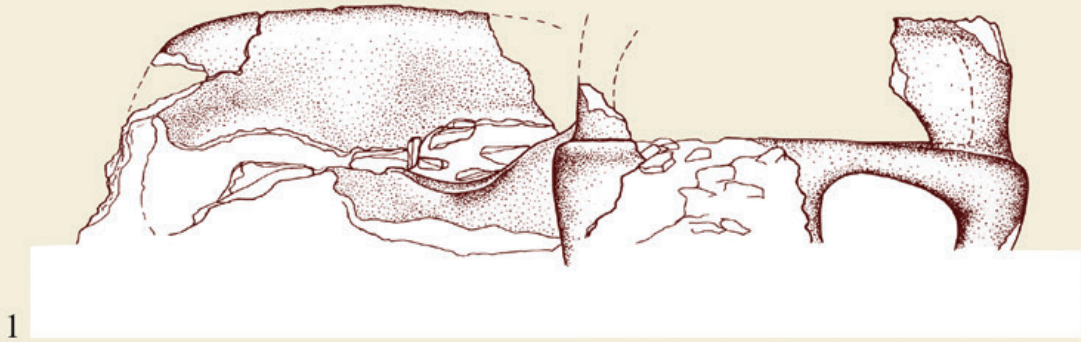
T.II

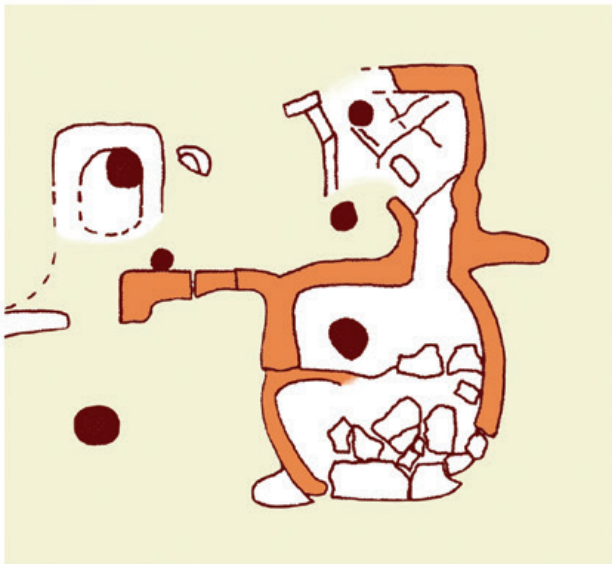
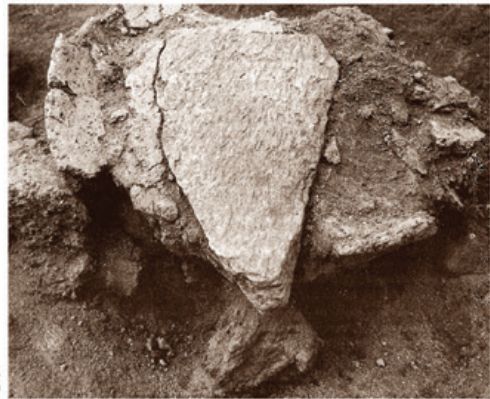
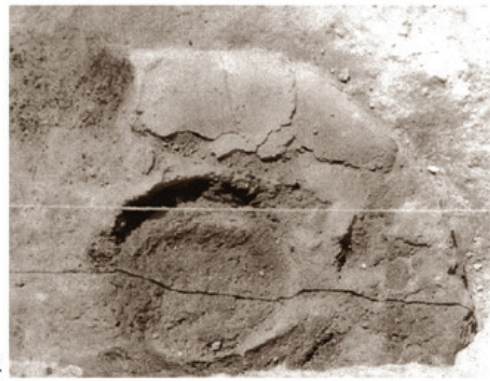
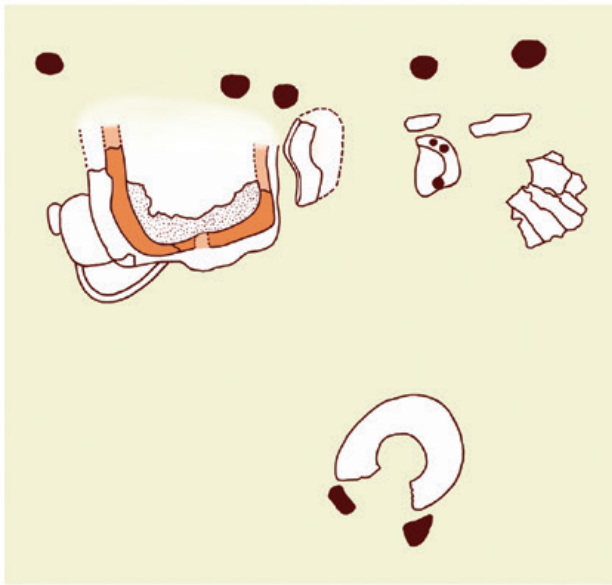
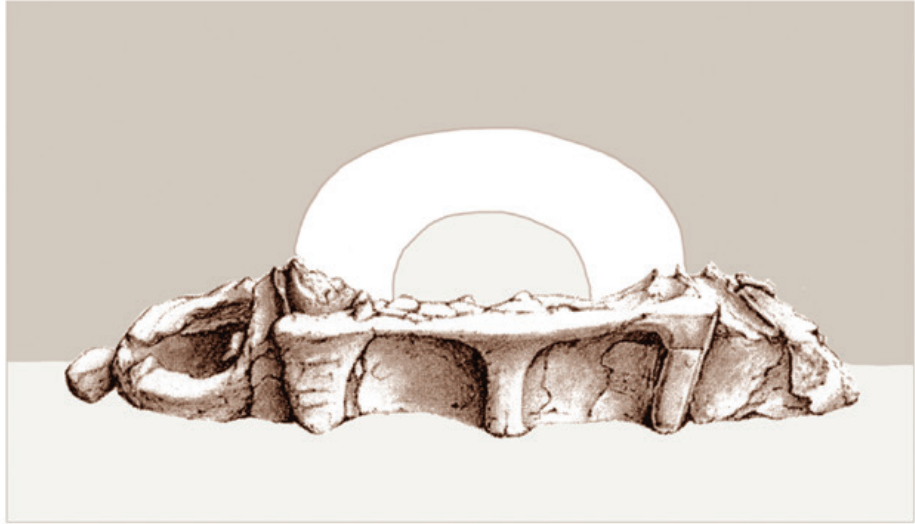
T.III

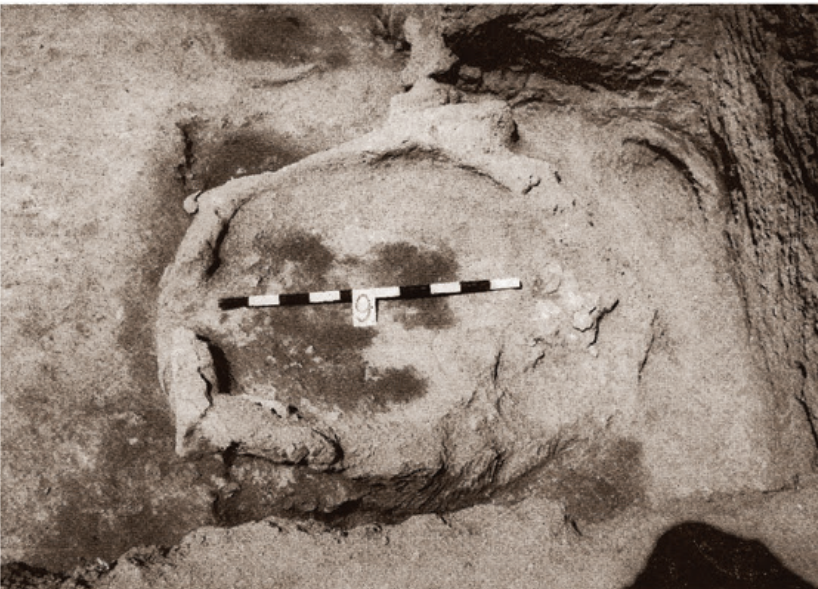
T.IV

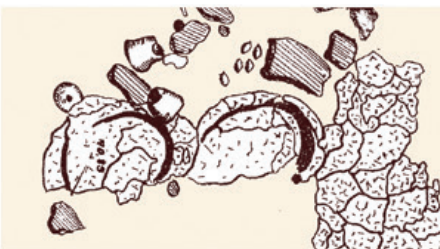
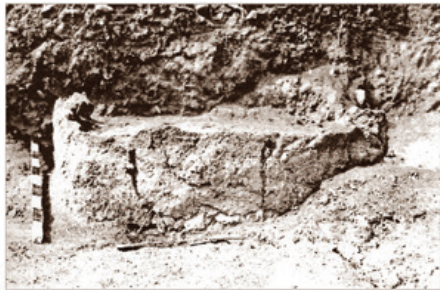
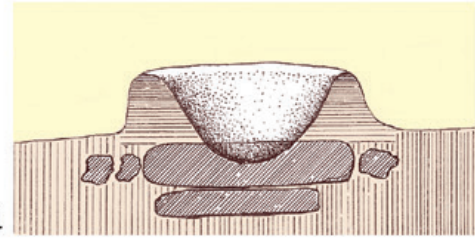
T.V

T.VI

T.VII

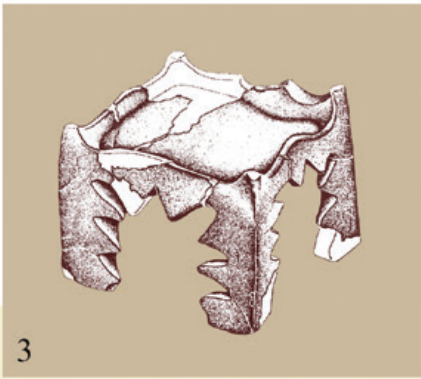

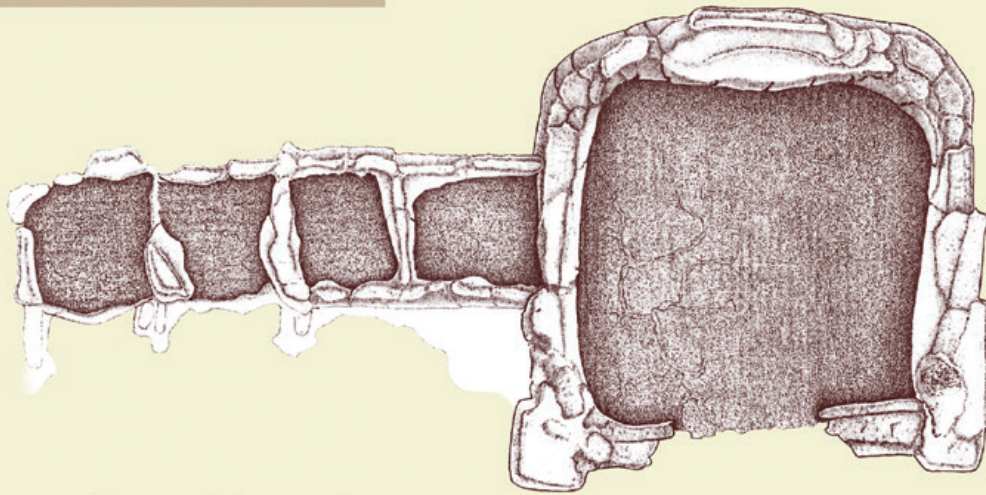
1

2

3

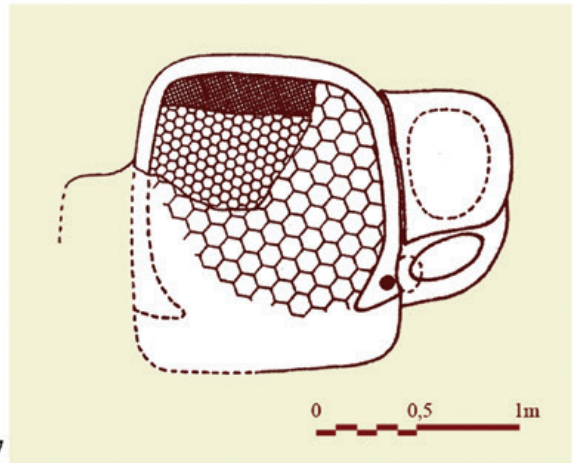
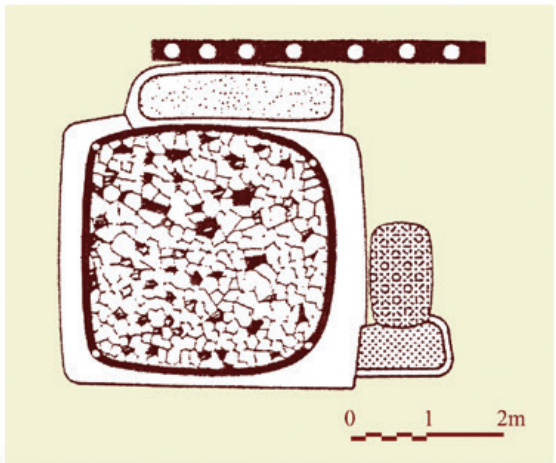
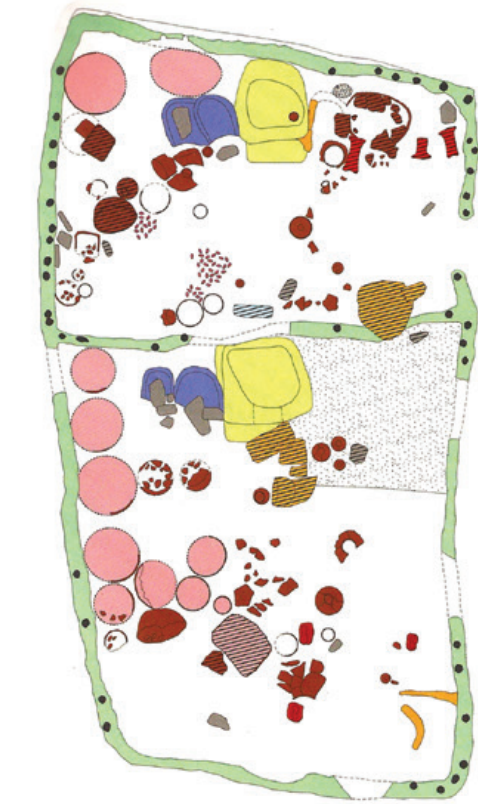
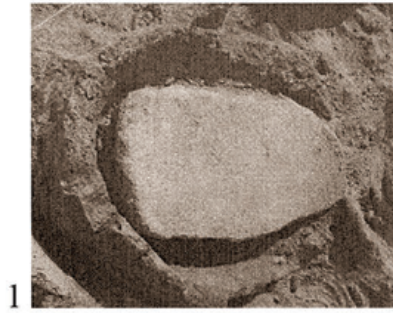

4

5

T.IX

T.X

1

2

3

5

4

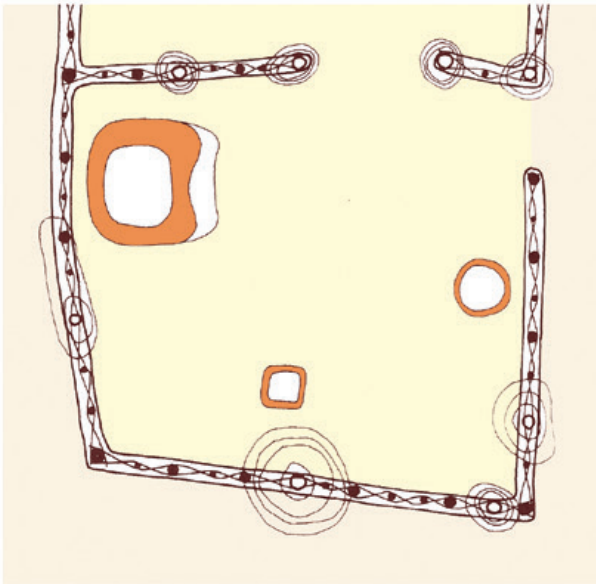
6

1

2

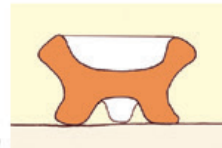
3

4

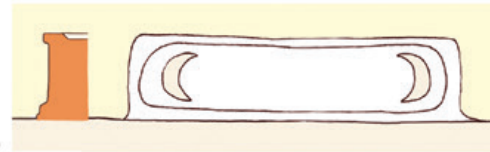
5

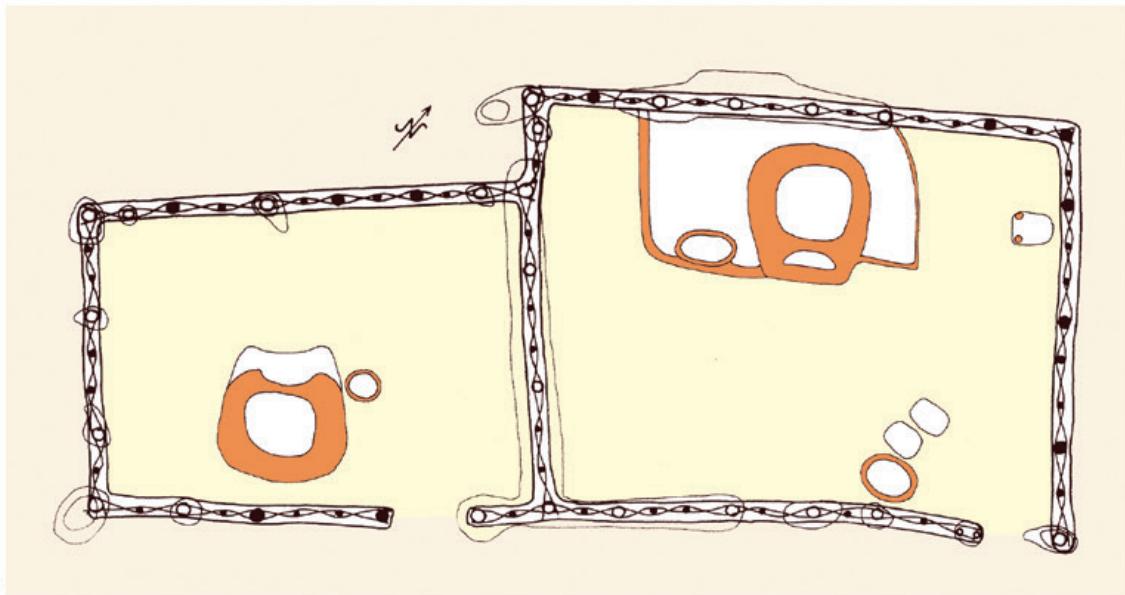
6

7

8

9

1

2

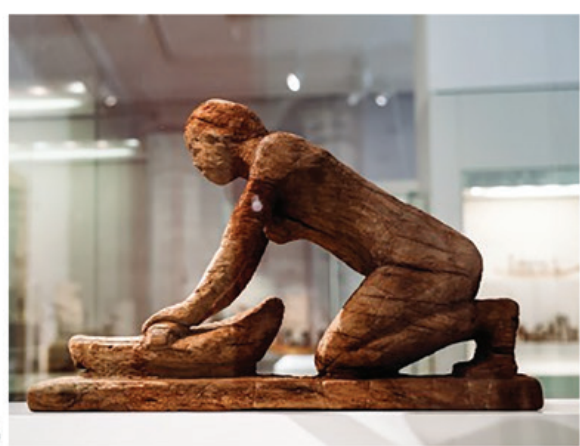
3

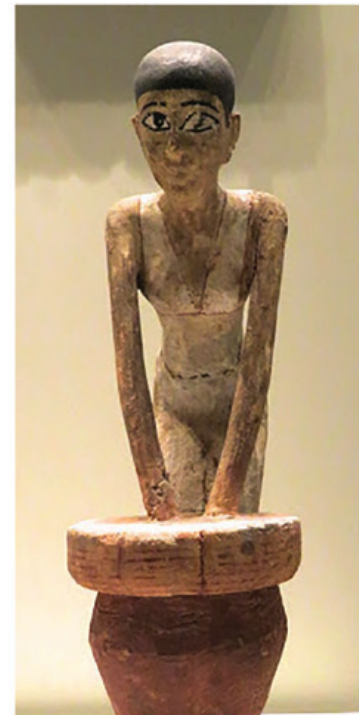
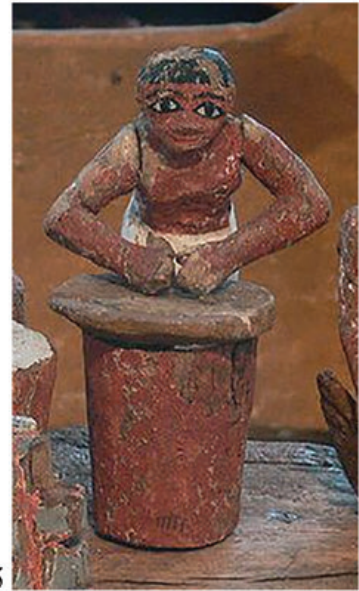
4

5

6

T.XIV

1

2

3

4

5

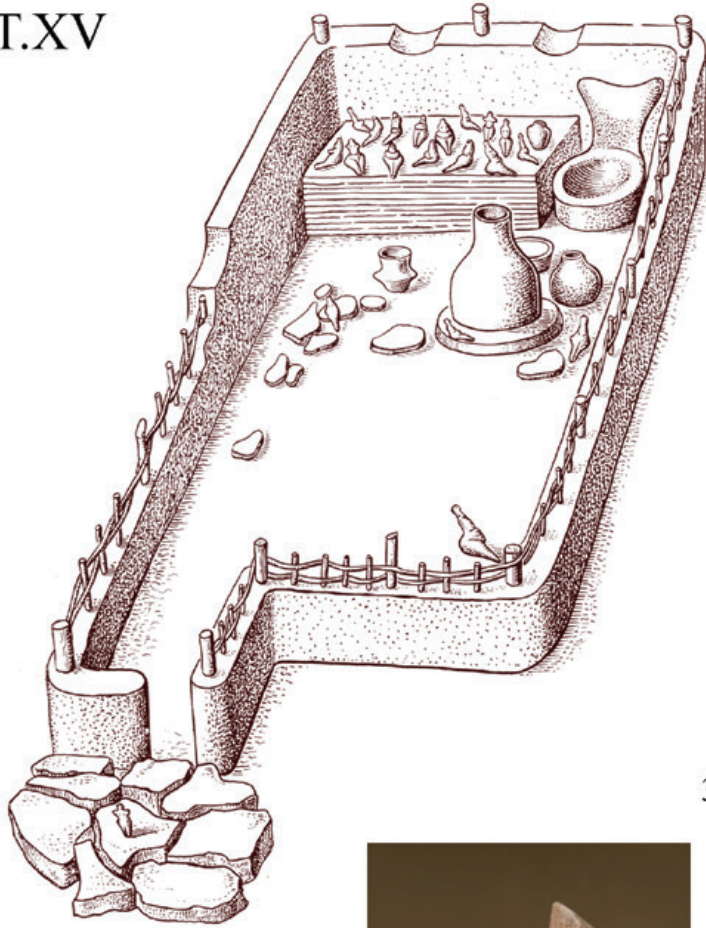

6

7

T.XV

1

2

3

4

5

6

7

8

9

T.XVI

1

4

2

5

3

6

1

2

3

4

5

6

7

T.XVIII

Љубо Фиданоски
Музеј на град Скопје

ПРОТОМАТЕМАТИКА ВО МАКЕДОНСКИОТ НЕОЛИТ (II)

Во контекст на истражувањата на протоматематичките аспекти кај неолитските заедници, особено кај керамичките предмети, во одредена мера влегуваат и проучувањата на други елементи на материјалната култура од овој предисториски период. Станува збор за размислувања во врска со димензиите кај одредени неолитски предмети од македонскиот неолит, а покрај тоа се предлага и еден модел со кој би се олеснила реконструкцијата на еден од видовите керамички садови. Врз основа на проучувањата на димензиите на одреден тип садови се забележуваат тенденции кои упатуваат на нови размислувања во врска со практикувањето на повисоки интелектуални концети кај неолитските заедници во Република Македонија и пошироко.

Врз основа на истражувањата на керамичкиот материјал од неколку локалитети и опсервациите на објавениот материјал во балканската литература во врска со неолитот постојат примери преку кои можат да се забележат показатели на едни од најраните модели на стандардизација, особено преку повторливоста на димензиите. Со овие анализи, исто така, можат да бидат загатнати и прашањата во врска со најраните метролошки, антропометриски и ергономски аспекти на богатата и разновидна неолитска култура во овој регион на Европа.

Клучни зборови: *неолитска керамика, модел за реконструкција, метрологија, антропометрија, ергономија, стандардизација*

Ljubo Fidanoski
Museum of the City of Skopje

PROTOMATHEMATICS IN MACEDONIAN NEOLITHIC (II)

In context of the explorations of protomathematical aspects within Neolithic communities, especially the ceramic objects, other research approaches of material culture elements of this prehistoric period are implemented. Such are considerations about dimensions at some Neolithic objects from the Macedonian Neolithic, and also a model which can ease the reconstruction of one of the ceramic vessels types is offered. On the basis of explo-

rations of the dimensions of a specific ceramic vessels type tendencies pointing towards new thinking about higher intellectual concepts within Neolithic communities in the Republic of Macedonia and in the broader region are engaged.

Based on research on the ceramic material from several sites and thanks to the observations on the published material in Balkan literature concerning the Neolithic, there are examples which can present marks of one of the earliest models of standardization, especially, through dimensions recurrence. With these analyses, also, questions about the earliest metrological, anthropometrical and ergonomic aspects of the rich and divergent Neolithic culture in this region of Europe can be asked.

Keywords: *Neolithic pottery, reconstruction model, metrology, anthropometry, ergonomics, standardization*

Наместо вовед

Работејќи (и исцртувајќи) дел од материјалот од Церје – Говрлево, уште од 2004 година и наваму, забележав одредени метрички карактеристики кај одредени керамички садови. Со текот на времето и врз основа на визуелните анализи на одредени керамички садови од повеќе неолитски локалитети од различни фази (ранонеолитски и среднонеолитски), во Република Македонија и во соседството, во мојата свест се врежаа неколку сознанија. Станува збор за повторливоста на димензиите кај некои керамички садови, задржувањето конкретни морфолошки белези, односно практикувањето конкретни видови и типови форми, а врз основа на овие два елемента, и појава на ергономски аспекти кај одредени керамички примероци. По десетина години подоцна се одлучив овие мои размислувања да ги ставам на хартија, па така се појави првиот текст (во претходното издание на Зборникот Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи). Поради сложеноста и природата на темата сметав (и сметам) дека овие два труда треба(ше) да се поделат на најмалку два дела, при што, во првиот дел ја разработував главно пропорционалноста на керамичкиот материјал од македонскиот неолит, а во овој (втор) дел ќе ги проучувам метролошките концепти во материјалот, од кои, пак, сметам дека произлегуваат и одредени ергономски аспекти. Тука би сакал да спомнам дека, метрологијата е наука којашто се занимава со мерењето, антропометријата е науката што се занимава со мерењето на човекот, а честопати заедно со неа се вклучува и ергономијата која го истражува и помага во создавањето предмети (опрема, работен простор, итн.) кои физички му одговараат на човекот (неговото тело). Откога постои човекот постои и свест за неговата околина, а тоа (логички, природно) подразбира и изработка и приспособување на предметите за полесно ракување. Ние и денес секојдневно се среќаваме со ергономијата на предметите, притоа без да сме свесни за тоа. На пример, димензиите на облеката што ја носиме, димензиите на мебелот и покуќнината, распоредот на инструментите во автомобилите и различните уреди од човековото опкружување, распоредот на копчињата на тастатурата од компјутерите, итн. Оттаму, димензиите на предметите, антропометриските карактеристики и ергономските аспекти се тесно поврзани категории, кои веројатно биле познати уште од многу одамна.

Основата: материјалот, методите на анализа и досегашните истражувања

Разгледуваниот материјал во трудов е избран врз основа на формата, неговата зачуваност (во најчест случај, целиот примерок или во недостиг на цел примерок – примерок со зачуван поголем карактеристичен дел) и неговата присутност во збирките (избор од типични форми кои почесто се среќаваат). Подолу е направен избор на најрепрезентативните примероци (главно целосно зачувани примероци и примероци кај кои е зачуван поголем дел од профилната линија), што добро ја отсликуваат идеја на нивниот создавач. Но, во исто време врз основа на тука предложениот модел (или шаблон) ќе бидат дадени и послабо зачувани (помали) фрагменти од керамички садови. Претставувањето на послабо зачуваните фрагменти во рамките на моделот ќе овозможи и, во најмала рака, графичка, реконструкција на одреден примерок, од кој, од аспект на конвенционалните методи користени при реконструкциите, би било тешко да се извлечат податоци за неговиот изглед и димензии. Врз основа на метричките и морфолошките карактеристики е направена типологијата на неолитските форми во македонскиот неолит, која генерално се состои од паници, купии, грневидни садови, а многу поретко и од чаши, капаци, црпалки и постаменти (Fidanoski 2009a, 54–60). Имајќи ја предвид повторливоста и минималните разлики на формата кај еден тип садови, купите, е направен гореспоменатиот модел.

Станува збор за многу едноставен модел – квадрат во кој е впишан еден рамнокрак триаголник чија основа е отсечката меѓу точките А и В, додека нејзината должина е еднаква на една половина од страната на квадратот, а темето на впишаниот триаголник *F* е поставен на идеалната половина на горната страна на квадратот, односно на отсечката (сл. 1). Од точките А и В се повлечени нови отсечки (*AC, AD, AE, BG, BH* и *BI*) кои завршуваат на спротивната (горна) страна на квадратот, односно, во продолжение на отсечката *GE*, формирајќи отсечки со еднаква димензија на првичната отсечка *AB* (сл. 2).

Користењето на моделот ќе биде изведувано со механичко (компјутерско) поставување на примерокот во моделот. Треба да се има предвид дека станува збор за рачно работени садови кај кои не може да се очекуваат идеални морфолошки особености (идеална геометрија или симетрија на формата), и токму поради тоа постојат одредени (минимални) отстапувања при поставувањето во моделот. Исто така, треба да се одбележи дека, генерално, кај сите неолитски садови постојат различни варијанти на формата (начин на формирање на венецот, на стомакот или дното), а истото важи и за купите. Во тој контекст, поставувањето на целосно зачуваните примероци во моделот ќе се врши исклучиво врз основа на формата на садот, а не врз основа на морфолошки детал (венец, стомак или дно). За разлика од целите форми, кај нецелосно или послабо зачуваните примероци, фрагментите ќе бидат поставувани исклучиво врз основа на морфолошките детали. Кај одредени примероци, особено кај фрагментите од стомак (кај коишто е тешко да се одлучи на кој дел од садот му припаѓаат) и кај некои фрагменти од дно (најчесто ниските рамни или прстенести дна) поставувањето во моделот треба да се гледа условно, а не категорично. Тоа се должи на фактот дека за разлика од фрагментите од венец кои многу подобро ја даваат сликата за формата на садот, фрагментите од стомак и дно во многу случаи можат да дадат погрешен податок за садот, а понекогаш дури и за типот на садот. Авторот на трудов, при изборот на претставените примероци од послабо зачувани фрагменти, се водеше исклучиво од материјалот кој лично го обработувал (од Церје – Говрлево, при што се избрани примероци, кои, освен формата го исполнуваат и другиот неопходен услов за нивно определување во типот купии – технологијата на изработка), додека за материјалот од

други збирки се претставени цели форми или примероци кои имаат поголем дел од профилната линија. Исто така, треба да се има предвид дека голем дел од материјалот, со исклучок на Церје – Говрлево (во трудов објавувам неколку табли со цртежи) и Барутница – Амзабегово е објавен во скромни размери и најчесто преку фотографии, снимени под мал агол, а не во профил (што го отежува вметнувањето во моделот). Оттаму, илустрираниот материјал во трудов е доста ограничен, но ги задоволува потребите за претставување на идејата на авторот на трудов. Кај одредени, послабо зачувани примероци од длабоките купи или одредени примероци од плитките купи, во моделот ќе биде претставена и една испрекината линија која би означувала на која точка би можел да завршува венецот или дното на садот (тоа би била линијата на моделот на некоја од тежишните точки: *J*, *K* или *L*). Оттаму, уште еднаш се потврдува корисноста на моделот во практикувањето на можните реконструкции. Одбележувам дека моделот треба да се користи со посебна внимателност кај послабо зачуваните фрагменти поради нецелосно зачуваната профилна линија, додека кај одредени фрагменти од стомак или дно, можната (графичка) реконструкција би требало да се користи само визуелно, односно само за добивање претстава за изгледот на садот.

Во однос на повторливоста на димензиите кај горенаведените предмети, сметам дека подлежат директно на димензиите на раката на керамичарот кој го изработил предметот. Сметам дека тие се основани на должината на палецот, должината од зглобот на палецот до врвот на показалецот, должината од зглобот на палецот до средниот прст, должината од врвот на палецот до малиот прст (со собрани прсти) и должината од врвот на палецот до врвот на малиот прст (со раширени прсти) (сл. 3–5). Подолу во ова поглавје се наведени примери за користење на раката како мерна единица кај многу култури, а во поглавјето за материјалот од македонскиот неолит подетално ќе обрнам внимание на конкретните димензии. Овие мерки, односно меѓусебните должини на прстите, се содржани и поставени во гореспоменатиот модел врз основа на вредностите на рацете на авторот на трудов. Тоа е изведено на најмалку два начини, иако постои можност и за други односи меѓу должините на прстите: 1. поставување на палецот на отсечката *AB* додека другите прсти се споени и излегуваат од моделот, и 2. истото, каде што прстите се раширени и не излегуваат од моделот, туку речиси го допираат него на отсечката *GE* (сл. 6, сл. 7). Одбележувам дека вредностите (должините) на прстите и раката, како и нивната пропорционалност треба да се прифати условно, особено поради фактот дека просечната височина на неолитскиот човек од Република Македонија е пониска од височината на современиот човек (за што е подетално напишано во следното поглавје). Исто така, се смета дека постои пропорционалност меѓу должините на прстите на раката што е забележано во медицинската литература (особено во реконструктивната хирургија) (Contini et al. 1963; Vuyunov and Kotiuk 2010), а токму таа пропорционалност е основата за „идеалната фигура на човек“, односно Канонот на Поликлет (сл. 8) (Tobin 1975).

Во оваа анализа ќе биде користен материјал од двете најголеми неолитски култури во Република Македонија, Амзабегово–Вршник и Велушина–Породин. Треба да се напомене дека една од клучните разлики меѓу овие две култури е токму кај купите, односно, во зависност од односот на височината на телото и дијаметарот на венецот, разликуваме плитките купи (со елипсоидно тело) и длабоките купи (со полусферично и цилиндрично тело) (Fidanoski 2009a, 55). Плитките купи се карактеризираат со елипсоидна форма, издолжена по хоризонтала, и најчесто нагласен венец, благо вовлечен или извлечен. Кај оваа варијанта купи дното речиси секогаш е заоблено, без нагласување. Плитките купи се карактеристични за раниот неолит од културата Велушина–Породин, додека длабоките купи, кои се карактеристични за раниот и средниот

неолит од културата Амзабегово–Вршник, се садови со речиси еднаква височина и широчина, а венецот може да биде изведен како и кај плитките купи. Во зависност од периодот, кај втората култура, постојат примероци без нагласено дно, со прстенесто или ниско дно (ран неолит) и примероци со високо конусно дно – нога (среден неолит). Во трудов подолу ќе бидат анализирани предмети од следните локалитети (и култури):

1. Барутница – Амзабегово, Руг Баир – Горобинци, Тумба – Маџари, Церје – Говрлево, Сретсело – Мршевци, Слатина – Зелениково и Тумба – Палчиште, локалитети што ѝ припаѓаат на културата Амзабегово–Вршник (со временски опсег од раниот неолит 6100 до 5800 години пр.н.е. и средниот неолит 5800 до 5300 години пр.н.е.) (Fidanoski 2009b) и

2. Велушка Тумба, Чука – Тополчани, Врбјанска Чука – Славеј, локалитети што ѝ припаѓаат на културата Велушина–Породин (со временски опсег од раниот неолит 6000 до 5500 години пр.н.е.) (Fidanoski 2009b).

Во рамките на следното поглавје, односно во аналитичкиот дел од трудов, ќе бидат разгледани купите, на прво место, според формата во рамките на локалитет/култура, а во контекст на неолитската фаза. Со други зборови, редоследот на проучениот материјал ќе се одвива на следниов начин: 1. варијантата на формата во рамките на хронолошката фаза (длабоки и плитките купи од раниот неолит, и длабоки купи со високо конусно дно – нога); 2. дел од карактеристичната профилна линија на садот (венец, стомак или дно); 3. анализа на сликаната орнаментација и 4. дискусија за основните карактеристики на материјалот од локалитетите/културите според неолитската фаза.

Македонскиот неолит и особено материјалната култура од овој предисториски период и од ова тло се обемно проучувани од голем број истражувачи, како од Република Македонија и Поранешна Југославија, така и од странски угледни стручњаци. Исто така, особено од аспект на конвенционалните проучувања (најчесто визуелни анализи на типолошките карактеристики на материјалот, нешто помалку анализи на технолошките карактеристики, а исклучително ретко и статистички истражувања) објавени се мноштво студии во разни форми (каталожки единици, научни статии, монографски трудови, итн.), како и со разни научно–популарни средства (изложби, емисии, разновидни радио и телевизиски гостувања и сл.). Интересот за македонскиот неолит е разбирлив имајќи ја предвид разновидноста, богатството и автентичноста на овој предисториски период, кој и денес е и тоа како актуелен.

Навраќајќи се назад во времето, во историјата на истражувањата во Република Македонија, е особено забележливо фаворизирањето на определени предмети од македонските неолитски култури, особено: керамичките садови со сликана орнаментација, како и предметите со, веројатно, ритуален карактер – антропоморфните модели на куќи, жртвениците, фигурините, итн. Сметам дека тоа се должи на најмалку два одлучувачки фактори: 1. ставот на истражувачите кон „убавите“ предмети – керамичките садови со сликана орнаментација и ставот на истите кон „автентично–уникатните (за македонскиот неолит)“ предмети со ритуален карактер и 2. огромниот фонд откриени сликани керамички садови и големиот број откриени предмети со ритуален карактер. Овие две категории предмети се најчесто среќавани во објавените стручни изданија, но и во различните научно–популарни форми, што несомнено се должи на гореспоменатите влијанија, бидејќи секој истражувач е човек со емоции кои влијаат на неговите размислувања, а со тоа влијаат и на објективноста во доне-

сувањето заклучоци. За концептите на убавината кај предметите пишував повеќе во претходниот текст, при што, таму подетално стана збор и за претходно спомнатите категории предмети.

Во однос на класификацијата и типологијата на неолитскиот материјал од Република Македонија се обработени повеќе проблеми, од повеќе автори (Grbić et al. 1960; Корошец и Корошец 1973; Gimbutas 1976; Gardner 1976; Garašanin 1979; Гарашанин 1989; Санев 1994; Санев 1995; Sanev 2004; Fidanoski 2009a; Fidanoski 2009b; Наумов 2009a). Во овие анализи земени се предвид стандардните проучувања на неолитските предмети, особено керамичките садови, но, забележливо е отсуството на други неконвенционални или иновативни пристапи. Оттаму, се јави и потребата за истражувањата од овој тип, кои се надевам дека ќе овозможат барем еден нов поглед кон материјалот кој долго време ни бил „пред очите“. За среќа, во светската литература постојат одредени видувања, анализи и методи кои и тоа како можат да помогнат, па дури и да се применат во проучувањето на неолитската материјална култура.

Најраните пристапи за некаква класификација и особено за определување типологија кај археолошките предмети (најчесто керамичките садови) се направени од Сполдинг (Spaulding), Гарден (Gardin) и Де Хајнцлајн (De Heinzelin) во 50-тите и 60-тите години на минатиот век (Djindjian 2009, 62). Особено значен е придонесот на Шепард (Shepard 1956) за сите аспекти во проучувањето на керамичките садови, а нешто подоцна кон крајот на осумдесетите години, исто така, важен труд на истата тема објавува и Рајс (Rice 1987). Од средината на 70-тите и до крајот на 80-тите години на минатиот век, се појавуваат многу нови видувања и преработки на постарите методологии особено на типолошките анализи, при што, голем број автори се издвојуваат: Вилкок (Wilcock), Шенан (Shennan), Мејн (Main), Џинџијан (Djindjian), Хол (Hall), Хагструм (Hagstrum), Хилдебранд (Hildebrand), итн. (Djindjian 2009, 66). Овие пристапи и методи за типологијата на керамичките садови секогаш се базираат на основниот инструмент во техничкото цртање – поставување на координатен систем. Врз основа на формата на садот врз координатниот систем или другите сродни методи (на пример мозаик или сечениот метод чија основа е во распределување на формата на помали единици или сегменти), а потоа, особено од аспект на формите, со статистички операции се извлечени многу податоци за својствата на садовите во разни култури низ целиот свет.

На крајот на овој дел, би сакал да се осврнам уште еднаш и за темите со кои се занимавав во претходниот труд, а повторно се испреплетуваат и се сврзани со темите од овој труд. Сосем на кратко би ги повторил клучните точки од истражувањата на протоматематиката во неолитот: 1. јасни показатели за речиси идеална геометриска пропорционалност кај голем број неолитски керамички предмети (садови, антропоморфни модели на куќи и делумно кај некои фигурици) – за кои сум убеден дека се плод на умствената способност за создавање на складен и убав предмет кој се базира на одредена математичка закономерност (темата на претходниот труд); 2. повторливост во димензиите и формата кај конкретен тип керамички садови (неолитските купи, темата на овој труд) – за кои сметам дека директно подлежат на напишани закони за практикување на речиси еднакви димензии и односи, односно пропорционалност меѓу деловите на предметите (детално претставени во гореспомнатиот модел); 3. изборот и потеклото на мерките од кои произлегуваат димензиите кај конкретни примероци (за што подолу ќе стане збор); 4. антропометриските резултати кои произлегуваат од димензиите на разгледуваните примероци; 5. ергономијата на предметите, која произлегува од нивните димензии и од формата и 6. отворање на

прашањето за евентуална (прото) стандардизација на неолитските предмети, а со тоа и можноста за попрецизна (графичка) реконструкција.

Ако зборуваме за историјата на математиката, таа речиси насекаде во литературата се поврзува со појавата на најраните историски општества, односно општествата кои се писмени и кои сами за себе пишуваат наративни податоци (генерално во археолошката периодизација овие цивилизации се третираат како бронзенременски со силна економија, цврст и стабилен управен систем и добро развиена урбанизација). Такви се културите од крајот на 4 милениум пр.н.е. во Месопотамија и Египет, кои се сметаат за првите цивилизации што практикуваат вистинска аритметика и геометрија (Cajori 1909; Rouse Ball 1960; Merzbach and Boyer 2011; Hodgkin 2005; Katz 2009; Нøугруп 1991; Нøугруп 2011; Robson 2000). Се смета дека врз основа на овие древни знаења развојот на математиката во античка Грција достигнува нови височини (Cajori 1909, 6–23; Rouse Ball 1960, 4, 11; Merzbach and Boyer 2011, 42). За разлика од претходните цивилизации, кај кои, речиси и не се познати имињата на геометрите и аритметичарите, „математичарите“¹ од античка Грција се добро познати, впрочем, како и нивните дела, меѓу кои посебно место заземаат: Талес од Милет (околу 628–548 година пр.н.е.), Анаксимандер (611–545 година пр.н.е.), Питагора од Самос (580–500 година пр.н.е.), Хипократ од Хиос (470–410 година пр.н.е.), Платон од Атина (429–348 година пр.н.е.), Еудокс од Книдос (408–355 година пр.н.е.), Еуклид (средина на IV век до средина на III век пр.н.е.) и Архимед од Сиракуза (287–212 година пр.н.е.). Врз основа на нивните математички и филозофски учења и откритија, во светот на уметноста е најдобро познат Канонот на Поликлет (V век пр.н.е.) за идеалната човечка фигура која се темели на природна хармонија и математичка пропорционалност. Иако директно не почива на математичка закономерност, постои мислење дека тој всушност е базиран на питагорејската математика (Tobin 1975, 307; Riegel 2011, 60). Дека постоела веројатно истата математичка закономерност и за постариот египетски канон за претставување на човековото тело може со голема сигурност да се потврди, па дури и да се претпостави дека е тој урнек за грчкиот модел (Нøугруп 2000, 48–50). За Канонот на Поликлет се смета дека е директно сврзан со човечкото тело и неговите делови, и потекнува од еден мал дел од човечкото тело – малиот прст, и со односите меѓу другите делови, прст, рака, торзо, глава е изведена пропорционалноста од која доаѓа убавиот изглед (сл. 8–10) (Vitruvius III, I, 9; Tobin 1975, 307; Iversen 1975; Нøугруп 2000, 48–50; Riegel 2011, 62). Освен пропорционалноста која е најважната за овој таканаречен канон, во античка Грција, постоењето на прецизен ред и складност, и особено стандардизација на мерките, од метролошки аспект е особено важно откритието на релјефот од Саламина (Грција, IV век пр.н.е.) на кој се претставени основните мерки (прсти, рака, лакот и стапка, сл. 11, сл. 12) (Wilson Jones 2000).

Малку поназад во времето, во неолитските (мегалитски) култури на Велика Британија се откриени решенија на голем број геометриски задачи, а и веројатно употребата на конкретна мерна единица, таканаречениот „мегалитски јард“ (Thom 1971). Прецизна мерна единица (врз основа на дел од човекова рака – еден палец) во неолитската култура Лиангжу (Liangzhu), во Кина, е откриена кај таканаречените „конг“ предмети (гробни предмети/прилози од жад со нејасна намена, во вид на цевки, тубуси...) (Keightley 1995). Од особена важност за предметната проблематика (особено за прашањето на повторливоста на димензиите и стандардизацијата) е колекцијата керамички садови од неолитската култура Катињано (Catignano) во Ита-

1 „Математичарите“ од античкиот грчки свет најчесто биле повеќестрани научници: филозофи, астрономи, географи, итн.

лија, кај кои дијаметарот на венцот е речиси идеално еднаков кај повеќе примероци во различни групи садови (Colombo and Boschian 2009).

Редица автори посочуваат дека навистина првичните идеи за бројот и некои од мерните единици потекнуваат од човечкото тело (Vitruvius; Struik 1954; Merzbach and Boyer 2011, 2–5; Iversen 1975; Wilson Jones 2000, 73; De Cruz 2008). Токму човечкото тело е заедничката точка на математичките концепти на пропорционалноста и теоријата на убавото. Дополнително на тоа, од него веројатно се извлечени голем број мерни единици (кои и денес се користат), па дури може да се каже и дека некои стандарди потекнуваат од димензиите на делови од човечкото тело. Во литературата за оваа проблематика се смета дека основните мерни единици ги установиле месопотамската култура, египетската, грчка, римската, итн. (Dilke 1987; Høyrup 1991; Wilson Jones 2000, 73; Stieglitz 2006). Но, тука податоците се добиени од првите писмени цивилизации, и во голем број случаи тие се проверени со материјални докази, а за тоа што се случувало во поглед на математиката (или првите обиди на човекот да практикува математички концепти) пред нив постојат малку истражувања.

Од друга страна, особено во периодот на 80–тите и 90–тите години од минатиот век, се забележуваат поголем број на истражувања на симетријата и одредени геометриски аспекти во контекст на орнаментацијата на различни предисториски керамички предмети, симетријата и геометријата како феномени во различни древни и современи заедници (без писмо) (Crowe 1971; Crowe 1975; Crowe 1990; Crowe 2004; Washburn 1977; Washburn 1984; Washburn 1995; Washburn 1999; Washburn and Crowe 1988; Jablan 1989; Jablan 1995; Eglash 1995; Gerdes 1992; Gerdes 1994; Gerdes 2003; Gerdes and Bulafo 1994; Høyrup 2000). За најраните појави на броењето и особено за почетоците на писменоста, и на одреден начин во врска со најраните протоматематички концепти посебно се издвојува работата на Шмант-Бесера (Schmandt-Besserat) (Schmandt-Besserat 1982; Schmandt-Besserat 1996; Schmandt-Besserat 1999; Schmandt-Besserat 2007; Schmandt-Besserat 2009). Најблиску до темата за неолитската перцепција за геометријата и геометриските концепти на неолитските предмети се релативно големиот број истражувања на сликаните орнаменти на неолитските керамички садови откриени на Балканскиот Полуостров и пошироко низ Европа (Struik 1954; Николов 1983; Николов 2002; Washburn 1984; Høyrup 2000; Tasić 2008; Тасић 2009; Naumov 2010). Во сите наведени истражувања постои еден заеднички заклучок – неолитскиот керамичар одлично ја познавал геометријата и со керамиката пренел одреден дел од своите (геометриски) знаења, независно дали станува збор за културолошки, религиски, економски, па дури и политички идеи. Оттаму, неолитската керамика е збир на повеќе ментални концепти на овие дамнешни луѓе кои, по сè изгледа, одлично познавале еден дел од геометријата и математиката.

За разлика од историските култури кои зад себе, освен богатата материјална култура, оставиле видливи и пишани траги на своите интелектуални вештини, предисториските култури од неолитот и палеолитот (како и некои култури и заедници, подоцна во времето) не оставиле никакви пишани податоци. Овие, речиси без исклучок, исклучително вешти занаетчи, коишто сè уште немаат писмо, оставиле многу богата материјална култура во која може да се определат одредени активности во протоматематички (геометриски) и метролошки контекст. Подолу издвојувам повеќе цитати (извадоци од текстови, главно на англиски јазик, преведени од авторот на трудов) за потеклото на древните мерки од човечкото тело, користењето на овие мерки од човекот во минатото и особено нераскинливата врска меѓу нив, коишто на еден или друг начин, се важен елемент од протоматематиката и од (пред)историја-

та на математиката, и особено во метрологијата и во антропометријата. Изборот на цитатите е направен врз основа на широк спектар теми кои се клучни за обработуваната материја и директно или индиректно допираат до одредени прашања со кои ќе се занимавам во анализата на археолошкиот материјал од македонскиот неолит. Сосем накосо, во претставените извадоци се опфатени голем број историски и предисториски култури кај кои се документирани првични, разновидни, математички концепти, особено начините и потеклото на мерењето, начините и потеклото за броењето, потеклото на определувањето пропорционалност, итн. Од овие извадоци на најдобар начин може да се види високиот умствен потенцијал на човекот во различни средини и во различни култури. Ова прашање, кое сè уште е недоволно анализирано, а е особено важно за нашите видувања на предисториските заедници, кај кои со сигурност постојат траги кои упатуваат на одредени елементи од протоматематиката и метрологијата, и тоа како заслужува, во најмала рака, повеќе размислувања и дополнителни (интердисциплинарни) проучувања.

The differences themselves seem to point to likenesses, for the contrast between one wolf and many, between one sheep and a herd, between one tree and a forest suggest that one wolf, one sheep, and one tree have something in common-their uniqueness. In the same way it would be notices that certain other group, such as pairs, can be put into one-to-one correspondence. The hands can be matched against the feet, the eyes, the ears, or the nostrils. The recognition of an abstract property that certain groups hold in common, and that we call "number," represents a long step toward modern mathematics. It is unlikely to have been the discovery of any individual or any single tribe; it was more probably a gradual awareness that may have developed as early in man's cultural development as the use of fire, possibly some 300,000 years ago. (...) The tendency for language to develop from the concrete to the abstract is seen in many of present-day measures of length. The height of a horse is measured in "hands," and the words "foot" and "ell" (or elbow) have similarly been derived from parts of the body. (...) We can make conjectures about what led people of the Stone Age to count, to measure, and to draw. That the beginnings of mathematics are older than the oldest civilizations is clear (Merzbach and Boyer 2011, 2, 5, 6).

Разликите, сами по себе, укажуваат на сличност, за разликата меѓу еден волк и повеќе, меѓу една овца и стадо, меѓу едно дрво и шума, кои укажуваат на тоа дека еден волк, една овца и едно дрво имаат нешто заедничко – нивната единственост. На истиот начин може да се забележи дека одредена група, како на пример, пар, може да биде поставена во односот 1:1. Рацете можат да бидат споредени со стапалата, очите, ушите или ноздрите. Спознавањето на апстрактното, заедничко својство кое го имаат одредени групи, и кое го нарекуваме „број“, претставува голем чекор кон современата математика. Речиси е невозможно дека тоа е откритие на една личност или на едно племе; многу веројатна е можноста дека постепено се развила свесност во културниот развој на раниот човек, како употребата на огнот, веројатно пред околу 300000 години. (...) Тенденцијата, јазикот да се развие од конкретното кон апстрактното се гледа кај многу од современите мерки за должина. Височината на коњите се мери во „раце“, па на тој начин и зборовите „стапка“ и „лакот“ потекнуваат од делови од телото. (...) Можеме надолго и нашироко да претпоставуваме што ги натерало луѓето од каменото доба да бројат, да мерат и да цртаат. Јасно е дека почетоците на математиката се постари и од најстарите цивилизации (Merzbach and Boyer 2011, 2, 5, 6).

Consideration of African mathematics reminds us of what is often forgotten: mathematics is a pancultural phenomenon that manifests itself in a number of different ways, in counting and

numeration systems, in games and leisure pursuits, in art and design, in record keeping and metrology. Our very definition of mathematics has to be broadened to include activities such as counting, locating, measuring, designing, playing, explaining, classifying, sorting (Joseph 2011, 42).

Истражувањата на африканската математика нè потсетуваат на она што честопати го забораваме: математиката е панкултурен феномен кој се манифестира на најразлични начини, во системите за броење и нумерација, во игрите и во слободното време, во разните видови уметност, како и во чувањето документи и метрологијата. Нашата дефиниција за математика мора да биде проширена за да вклучи активности како броење, позиционирање, мерење, дизајнирање, играње, објаснување, класифицирање и подредување (Joseph 2011, 42).

Body-part counting features in many cultures. Several Indo-European number words derive from body-part terms, suggesting an underlying body-part counting system: the word 'four' is related to the Proto-Indo-European word for 'finger'; 'five' in many Indo-European languages is related to the Proto-Indo-European word for 'hand'. (...) Moreover, the body schema is an ideal candidate for a list of symbols with fixed ordinality because it represents body parts in an ordered fashion. (...) External symbolic representations of natural numbers are not merely converted into an inner code; they remain an important and irreducible part of our numerical cognition (De Cruz 2008, 481, 482, 487).

Броењето со делови од телото се појавува во многу култури. Повеќе индоевропски зборови за броеви потекнуваат од термини извлечени од човековото тело, упатувајќи на систем за броење основан на делови од телото: зборот „четири“ е сврзан со прото-индоевропскиот збор за „прст“, „пет“ во многу индоевропски јазици е сврзан со прото-индоевропскиот збор за „рака“. (...) Уште повеќе, телесната схема е идеалниот кандидат за список на симболи со јасен редослед затоа што таа ги претставува деловите од телото во специфичен ред. (...) Надворешните симболички претстави на природните броеви не се само претворени во внатрешен код, тие се важен дел од сознанието за бројот (De Cruz 2008, 481, 482, 487).

It also became necessary to measure the length and contents of objects. The standards were rough and often taken from parts of the human body, and in this way units originated like fingers, feet, or hands. Names like ell, fathom, cubit also remind us of this custom (Struik 1954, 5).

Исто така, било неопходно да се мерат должината и содржината на објектите. Стандардите биле груби и честопати биле земани делови од човековото тело, и на овој начин се појавиле единиците како прсти, стапки и раце. Називите како лакот, рака и распон на раце нè потсетуваат на оваа практика (Struik 1954, 5).

...[the 'tools' of the Egyptian, Chaldean or Greek builders] were eternal and enduring, precious because they were linked to the human person. The names of these tools were: elbow (cubit), finger (digit), thumb (inch), foot, pace, and so forth. [...] Let us say it at once: they formed an integral part of the human body, and for that reason they were fit to serve as measures for the huts, the houses and the temples that had to be built (Le Corbusier 1956, 19).

... [„алатките“ на египетските, халдејските или грчките градители] биле вечни, бесценети, бидејќи биле поврзани со човекот. Имињата на овие алатки биле: лакот, прст, палец, стапка, чекор, итн. (...) Да кажеме веднаш: тие формираат интегрален дел од човековото тело и поради оваа причина тие биле соодветни за мерење на колибите, куќите и храмовите кои требало да се направат (Le Corbusier 1956, 19).

All ancient civilizations used parts of the human body for many of their shorter measurements, while the longer ones reflect in origin the interests of their users. Thus fingers, palms, feet and forearms came to be standardized for the shorter units (Dilke 1987, 23).

Сите древни цивилизации користеле делови од човековото тело за многу од нивните кратки мерки, додека подолгите биле приспособени врз основа на тоа што им било најпрактично. На овој начин, прстите, дланките, стапките и лактите биле стандардизирани кај кратките мерни единици (Dilke 1987, 23).

It may have been that in absence of paper and pen he found it [Megalithic man] necessary to record in stone his geometrical and perhaps arithmetical discoveries. Such of these as are known to us are of no mean order and there is no reason to suppose that our knowledge of what we knew is by any means complete. When it is recalled that our knowledge of his achievements in this field is only a decade or so old it is obvious that we have no right to imagine that it is complete. This mistake has indeed been made too often. It is remarkable that 1000 years before the earliest mathematicians of classical Greece, people in these islands not only had a practical knowledge of geometry and were capable of setting out elaborate geometrical designs but could also set out ellipses based on Pythagorean triangles (Thom 1971, 1).

Можеби поради отсуството на хартија и молив, тој [мегалитскиот човек], сметал дека е неопходно да ги „запише“ во камен неговите геометриски и можеби дури и аритметички откритија. Некои од нив, како што нам ни се познати не се според конкретна схема и нема причина да сме уверени дека нашето знаење за нивните достигнувања е целосно. Кога ќе се присетиме дека нашето знаење за неговите достигнувања на ова поле се стари некоја деценија, тогаш е очигледно дека немаме право да си замислуваме дека тоа е целосно. Оваа грешка е честопати повторена. Восхитувачки е податокот дека 1000 години пред најраните математичари во класична Грција, луѓето на овие острови не само што имале практично познавање на геометријата и биле способни да изработуваат геометриски претстави, туку, тие можеле да направат елипси врз основа на Питагорините триаголници (Thom 1971, 1).

“In the Zhou system” all the linear measurements “were modeled on the human body.” (...) I had early observed that the size of many of the cong registers matched the transverse width of my thumb joint (which happens to be 23 mm). It had seemed to me that Neolithic jade workers might well have laid their thumbs against the uncarved jade as a rough way of measuring out equal-sized units “by rule of thumb.” No later text, however, indicates that the thumb was used in this way. (...) The way in which the 23 mm or 23 cm finger or hand measurements keep reappearing suggests once again that the cun and fen of early China were indeed based upon these body parts (Keightley 1995, 25, 27).

„Во Жу системот“ сите мерки за должина „биле направени врз основа на човековото тело“. (...) Претходно увидов дека големината на многу голем број конг предмети се еднакви со широчината на зглобот од мојот палец (што случајно или не е еднакво на 23 мм). Ми се чини дека неолитските изработувачи на жад можеби ги поставувале своите палци врз необработуваниот жад, на груб начин мерејќи еднакви единици со „правилото на палецот“. Сепак, ниту еден подоцнежен текст не укажа на тоа дека било мерено на таков начин. (...) Начинот на кој прстот со широчина од 23 мм или мерките според раце се повторуваат одново и одново укажуваат на тоа дека кун и фен (системите за мерки) на древна Кина, навистина биле основани на овие делови од телото (Keightley 1995, 25, 27).

It is generally accepted in medical literature that there is certain regularity in the proportion of finger segments. It has been considered for a long time that the relation between phalanges and metacarpals lengths approximates the Fibonacci sequence (Buryanov and Kotiuk 2010, 755).

Генерално, во медицинската литература е прифатено дека постои одреден систем на пропорционалност кај прстите. Одамна се смета дека односот меѓу должините на фалангите и на метакарпалните коски одговара на серијата на Фибоначи (Buryanov and Kotiuk 2010, 755).

With its anthropomorphic design (Salamis relief) the new discovery eloquently confirms what is obvious from numerous texts, that ancient units of measure derived - or were thought to have been derived - from the human body. (...) So while Salamis Man cannot be a direct ancestor of Vitruvius's it is probably an earlier manifestation of the same desire to legitimate a metrical system by reference to a human archetype (Wilson Jones 2000, 75, 84).

Со неговиот антропоморфен дизајн (релјефот од Саламина), новото откритие одлично го потврдува она што беше очигледно од многу текстови – дека древните единици мерки – поткренуваат или се мислеше дека потекнуваат од човековото тело. (...) Иако Човекот од Саламина не може да биде директен предок на Витрувиевиот Човек, тој веројатно е постара манифестација на истата желба да се оправда метрички систем со предлошка во човековиот архетип (Wilson Jones 2000, 75, 84).

Corpus enim hominis ita natura composuit, uti os capitis a mento ad frontem summam et radices imas capilli esset decimae partis, item manus palma ab articulo ad extremum medium digitum tantundem. (...) Pes vero altitudinis corporis sextae, cubitum quartae, pectus item quartae. Reliqua quoque membra suas habent commensus proportiones, quibus etiam antiqui pictores et statuarii nobiles usi magnas et infinitas laudes sunt adsecuti (Vitruvius, III, I, 2).

For the human body is so designed by nature that the face, from the chin to the top of the forehead and the lowest roots of the hair, is a tenth part of the whole height; the open hand from the wrist to the tip of the middle finger is just the same. (...) The length of the foot is one sixth of the height of the body; of the forearm, one fourth; and the breadth of the breast is also one fourth. The other members, too, have their own symmetrical proportions, and it was by employing them that the famous painters and sculptors of antiquity attained to great and endless renown (Vitruvius, III, I, 2).

Природата го составила човековото тело така што лицето на главата, од брадата до врвот на челото и почетокот на косата претставува десетти дел од телото, толку изнесува и дланката на раката од зглобот до врвот на средниот прст. (...) Стапалото е шести дел од висината на телото, лакотот е четври, а градите исто така четврти дел. И останатите делови имаат одредени пропорции со кои се служеле уште старите славни сликари и скулптори и постигнале голема и вечна слава (Витрувиј, III, I, 2).

Nec minus mensurarum rationes, quae in omnibus operibus videntur necessariae esse, ex corporis membris collegerunt, uti digitum, palmum, pedem, cubitum, et eas distribuerunt in perfectum numerum, quem Graeci "teleon" dicunt. Perfectum autem antiqui instituerunt numerum qui decem dicitur; namque ex manibus digitorum numerum; ab palmo pes est inventus (Vitruvius, III, I, 5).

Ergo si convenit ex articulis hominis numerum inventum esse et ex membris separatis ad universam corporis speciem ratae partis commensus fieri responsum (Vitruvius, III, I, 9)...

Further, it was from the members of the body that they derived the fundamental ideas of the measures which are obviously necessary in all works, as the finger, palm, foot, and cubit. These they apportioned so as to form the "perfect number", called in Greek τέλειον, and as the perfect number the ancients fixed upon ten. For it is from the number of the fingers of the hand that the palm is found, and the foot from the palm (Vitruvius, III, I, 5).

Therefore, if it is agreed that number was found out from the human fingers, and that there is a symmetrical correspondence between the members separately and the entire form of the body, in accordance with a certain part as standard (Vitruvius, III, I, 9)...

Исто така и основните мери што се неопходни при градењето се земени од деловите на човековото тело, како, на пример, палец, дланка, стапка, лакот, поделени со цел број, што Грците го викаат „телеон“. А пак за цел (полн број) старите го зеле бројот десет, зашто е бројот на прстите од рацете; од дланката е најдена стапката (Витрувиј, III, I, 9).

Видовме дека бројот е измислен од деловите на човечкото тело и дека од одделните делови спрема целосниот облик на телото одговара пропорционален однос на еден одреден дел (Витрувиј, III, I, 9)...

Димензии на формите и односот меѓу димензиите на човековото тело и керамичките предмети – протоматематички концепти во македонскиот неолит

Купи

Во репертоарот керамички садови од македонскиот неолит релативно често среќавана форма се купите, кои, како што беше укажано и во некои од моите претходни трудови (Fidanoski 2009a, 55–57; Фиданоски 2016, 148–149) е застапена со околу 15% до 25% од вкупниот материјал. Определувањето, односно класификацијата на формите, е направено врз основа на методологијата на Николов (1998, 7) и се состои од следново: купите се отворени садови кај кои дијаметарот на венецот е помал од најголемиот дијаметар на садот, но е поголем од $2/3$ од него, или во случај кога садот има горен цилиндричен дел, дијаметарот на венецот е еднаков на најголемиот дијаметар на телото, додека височината е помала или еднаква на $2/3$ од најголемиот дијаметар.

Станува збор за рачно работени садови со три варијанти на телото – елипсоидно, полусферично и цилиндрично. Како што веќе беше кажано во повеќе наврати (во претходните трудови и во претходното поглавје), во зависност од односот на височината на телото и дијаметарот на венецот, определни се плитки купи кои се карактеризираат со елипсоидно тело, како и длабоки купи чие тело може да биде полусферично или цилиндрично. Нагласената елипсоидна форма на плитките купи е добиена со извлекувањето на стомакот нанадвор, на сметка на височината. Венецот кај оваа форма, во ретки случаи е благо вовлечен, за разлика од извлечените варијанти на венецот, кои се многу почесто среќавани. Речиси без исклучоци, дното кај плитките купи е заоблено, без нагласување, а понекогаш се откривани и примероци само со зарамнето дно. Оваа варијанта купи е карактеристична за раниот неолит од културата Велушина–Породин, и, е една од најважните форми според кои ја разли-

куваме од Амзабегово–вршничката култура. За разлика од претходниот труд на оваа тема, плитките купи се предмет на интерес тука, не толку од аспект на димензиите или од аспект на пропорционалноста (за што беа исклучени од претходниот труд), туку поради нивното идеално сместување во моделот во односот меѓу височината и широчината на примерокот.

Длабоките купи, карактеристични за раниот и средниот неолит од културата Амзабегово–Вршник, се садови со речиси еднаква височина и широчина. Венецот кај овие варијанти директно зависи од начинот на оформување на стомакот, па оттаму, варијантите со полусферично тело може да имаат пошироко оформено тело, односно имаат поголем дијаметар на стомакот од дијаметарот на венецот, со различни изведби на венецот: благо или силно извлечен кон надворешноста (со или без нагласување), рамен венец (венец формиран на низок вертикален врат, со или без нагласување) или благо или силно вовлечен кон внатрешноста (со или без нагласување). Варијантите на купи со цилиндрично тело најчесто имаат релативно рамен стомак, кој, повеќе или помалку, ја диктира и формата на венецот кој е најчесто рамен, следејќи ја профилната линија на стомакот (со или без нагласување). Секако, постојат повеќе варијанти кои припаѓаат на една или друга група, но тука станува збор исклучиво за нијанси на варијантите и подтиповите кои не играат голема улога во финалниот изглед на формата на овие садови. Генерално, се смета дека во зависност од периодот, постојат примероци без нагласено дно (рамно или заоблено), со прстенесто или ниско дно (ран неолит) и примероци со високо конусно дно – нога (среден неолит). Треба да се подвлече дека и оваа класификација на формите на дната не треба да се прифаќа категорично, бидејќи примероци со високо конусно дно се среќаваат и во раниот неолит (особено во соседството на Република Македонија) и обратно, во средниот неолит се откриени мноштво среднонеолитски купи со заоблено, зарамнето, прстенесто или ниско дно.

Неолитските купи во Република Македонија и од аспект на технолошките процеси применети при нивната изработка се доста стандардизирани. Имено, како што беше веќе укажано и за високиот степен за стандардизација на формите, овие садови подлежат на строги правила при изработката, особено во третманот на површината, начините на бојосување и техниките на украсувањето. Треба да се одбележи дека купите од македонскиот неолит се карактеризираат и со една посебна технолошка особеност – прецизноста во изработката, којашто, кај поголемиот дел од нив, значи речиси идеални димензии на дијаметарот на венецот, односно, точно изведен круг, како и прецизно изведена форма на телото, без деформации во профилната линија.

Во оваа пригода уште еднаш ги повторувам основните технолошки пристапи сврзани со изработката на овој тип садови. Глиненото тесто како и кај останатите типови керамички садови, така и кај купите, може да биде составено од: 1. чиста природна глина без никакви додатоци; 2. глина измешана со минерални додатоци и 3. глина измешана со органски додатоци. Кај овие садови, најчесто е користена релативно чиста природна глина без додатоци (што е особено очигледно во материјалот од Церје – Говрлево и Тумба – Маџари), неретко се користи и глинено тесто од вториот тип, додека глината измешана со органски додатоци е ретко среќавана.

Во однос на техничките процеси на создавање, формирање и моделирање на купите познати се два начина на изработка: 1. градење на садот со глинен ленти,

една над друга и 2. моделирање и спојување врз однапред направен калап.² Вообичаено, дебелината на сидовите кај сите варијанти купи изнесува од 3 до 8 мм, со исклучок на примероците длабоки купи со високо конусно дно – нога, каде што дната се секогаш со забележително подебели сидови, што веројатно е резултат на потребата од поцврста конструкција на овој дел од садовите. Што се однесува до третманот на површината, кај купите, познаваме само три степен на обработка: 1. првиот степен се карактеризира со мазнење на површината и отстранување на нерамнините од моделирањето (се забележуваат траги од алатки); 2. вториот степен вклучува интензивно мазнење на површината на садот, честопати, под одреден агол и на одредени делови од површината може да се забележи и сјај (ретко се забележуваат траги од алатки) и 3. третиот степен во обработката на површината е највисокиот дострел во третирањето на површината (полирање), при што, таа е речиси идеално рамна и има еднаков сјај (тука не се забележуваат траги од алатки). Генерално, третманот на површината на неолитските купи од македонските локалитети во најголем број случаи е од вториот и третиот степен, додека првиот степен е поретко практикуван. Тоа сигурно се должи на важноста која, веројатно, овие садови ја имале не само во неолитските заедници во Република Македонија, туку и пошироко на Балканот, бидејќи подобро мазнетите и полираните примероци бараат подолготрајна изработка, а покрај тоа, во процесот на украсувањето на површината, било неопходно, таа, да е колку што е можно порамна.

Купите, како и поголемиот дел од неолитските керамички садови, биле бојосувани пред печењето, и тоа во различни бои (и нијанси): црвена, портокалова, жолта, кафеава, сива и црна. Од друга страна, постојат и садови кои не биле намерно бојосувани, па тие ја попримиле бојата од глината и од нејзините промени во процесот на печењето. Оттаму, неретко се откривани и разнобојни примероци.

Кај оваа форма садови постојат украсени и неукрасени примероци, но забележливо е дека купите биле едни од омилените садови за украсување, за разлика од останатите неолитски форми. Во тој контекст, неолитските купи од Република Македонија биле украсувани низ најмалку пет техники: 1. барботинот; 2. аплицирањето; 3. втиснувањето (импресо); 4. канелирањето и 5. сликањето.³ Техниката на барботинот е многу ретко применувана кај овој тип садови, и тоа само на варијантите купи чија форма е на границата меѓу купите и грневидните садови. Втората техника е нешто почесто употребувана, особено во вид на аплицирана кружна маса (вообичаено по четири брадавици) на најголемиот дијаметар на купите (на стомакот), техника, особено омилена и практикувана кај примероците од Велушко–породинската култура. Техниката на втиснување, кај купите, е ретка, а понекогаш се среќава на некои примероци од Амзабегово–вршничката култура. Канелирањето е доминантна техника на украсување во доцниот неолит во Република Македонија, кога речиси целосно се губат другите техники на украсување. За разлика од сите погоре набројани техники на украсување (во раниот и средниот неолит), сликањето на неолитските купи е убедливо најдоминантната техника. Сликаниот украс на неолитските купи може да биде изведен во нијанси на бела (нечисто бела, а понекогаш и светложолта) боја врз црвена или портокалово–црвена подлога или со темни нијанси на црвена, кафеава или црна боја врз црвена или портокалово–црвена подлога. Во балканскиот неолит, се смета дека белосликаниите купи се карактеристични за раниот неолит, додека

² Подетално за техниките види подолу во истото поглавје (Стоилов – Бункера 1992, 129–132; Fidanoski 2009a, 52).

³ Во ретки случаи користени се и техниките на боцкање и инкрустирање, техники кои биле претпочитани во доцнонеолитските фази.

темносликаните се типични примероци за средниот неолит. Од аспект на мотивите и композициите, кај оваа орнаментација во Република Македонија се забележуваат одредени разлики и афинитети меѓу локалитетите, и секако меѓу неолитските фази. Белосликаните примероци, генерално, се сликани со геометриски мотиви (исклучок се неколку примероци од Барутница – Амзабегово, кај кои се присутни псевдорастителни мотиви), чии композиции, главно, се постатични и подредени во строги шеми и зони на одредени делови од површината на садот. Кај темносликаните примероци, исто така, често се сликани геометриски мотиви, но се појавуваат и други криволиниски мотиви (имитации на раце, спирали, итн.), формирајќи многу подинамични композиции, честопати и на целата површина на садот. Треба да се одбележи дека во македонскиот неолит, неукрасените купи се многу почесто откривани, за разлика од украсените. Врз основа на сликаната орнаментација (и секако врз основа на формите), во голем дел се формирани нашите претстави за двете најголеми неолитски култури во Република Македонија.

Врз основа на претходно наведените карактеристики на купите од македонскиот неолит, а особено, од аспект на доминантно застапената прочистена глина во глиненото тесто, големиот број примероци со добро мазнета и полирана површина, печењето на висока температура, како и апсолутно доминантната сликана орнаментација, овој тип садови припаѓа на фината керамика во неолитските збирки. Но, треба да се има предвид дека оваа поделба е „вештачки“ наметната од нас, особено имајќи предвид дека категориите фина и груба керамика не смее да се гледаат како затворени целини, напротив, тие мора да дозволуваат проток на керамичките садови од една во друга група врз основа на конкретни анализи на конкретен сад. Оваа состојба е дополнително усложнета и со аспектот на функционалност на овие садови, која, за жал, во македонскиот неолит е несоодветно третирана во литературата. Генерално, се смета дека дел од неолитските купи во македонскиот и балканскиот неолит, веројатно имале практична намена (утилитарен карактер) и биле користени за подготовка и чување храна, и веројатно биле во допир со поголеми температури (готвење?) (Fidanoski 2009a, 65; Vuković 2006; Vuković 2011a; Vuković 2011b). Сепак, ова останува во хипотетички рамки, бидејќи, досега не се правени физичко-хемиски анализи или анализи на употребата на керамичките садови од македонскиот неолит. Исто така, украсените купи, но и други типови садови, е тешко да се разгледуваат од аспект на функционалноста (намената), независно дали е таа утилитарна или сакрална. Сметам, дека садовите (не само купите, туку и другите типови), на чија површина се изведени сликани украси, а особено оние со посложени мотиви и композиции, е малку веројатно дека имале секојдневна практична (утилитарна, профана, функционална, итн.) намена имајќи ја предвид макотрпноста и долготрајната изработка на садот. Од тие причини, поверојатно е да се претпостави дека сликаните садови се на некој начин „посебни“ поради она што е претставено на нивната површина и, оттаму, нивната намена е очекувано да биде во рамките на сакралното (симболичкото, ритуалното, духовното, итн.). Допирајќи ја оваа тема, не смее да се заборави дека постои можноста еден предмет, нека биде тоа купа, да има секојдневна практична намена или употреба, а подоцна, таа иста купа, поради одредена причина да добие сакрална намена, процес кој може да биде и обратен. Токму од тие причини предметите не смеат да бидат затворени во границите на сакралното и профаното, бидејќи токму тие се делот, а од денешен аспект, и материјалниот доказ за динамичните процеси и промени на секоја култура, во случајов неолитската.

However, making difference between fine surface treatment and fine fabric does not resolve the doubts regarding the definition of fine pottery. It is not rare in the

archaeological literature that fine pottery is called pottery made of “refined” earth, unlike coarse pottery, which is made of “poorly refined” or “unrefined” earth. The fact that clay, being the main raw material for pottery production, is not earth at all is often forgotten. (...) Consideration of a kind of ceramic material – fine ceramics – has revealed the need for changes in methodological approach and goals of pottery analyses, as they are often pursued in our archaeology. Descriptive, typological analyses remain useless unless accompanied by an attempt to explain statistically determined phenomena. The use-wear traces analysis points to the function of ceramic vessels, while investigation of mechanical and physical properties helps in determining their (un)suitability for specific purposes. When comprehensive analyses of chronologically and geographically varied assemblages have been made, it will be possible to discuss practices and the way of life of the Neolithic population with more certainty (Vuković 2011a, 10, 19).

Сепак, разликата меѓу добра обработка на површината и добро прочистено глинено тесто не ги решаваат дилемите во дефиницијата за фината керамика. Не ретко во археолошката литература фината керамика се нарекува керамика направена од „прочистена“ земја, за разлика од грубата керамика, којашто е направена од „слабо прочистена“ или од „непрочистена“ земја. Фактот дека глината, како главна суровина за керамичкото производство, која, всушност, воопшто не е земја, честопати се заборава. (...) Определувањето категорија на керамички материјал – фина керамика – укажа на потребата од промени во методолошкиот пристап и во целите при анализите на керамиката, кои, многу често се неодминливи во археологијата. Описната, типолошка анализа е неважна, ако не е во прилог со обид за објаснување на статистички определени феномени. Анализата на траги од употреба укажува на намената на керамичките садови, додека истражувањето на механичките и физичките својства помагаат во определувањето на (не)погодноста за конкретни намени. Кога ќе се направат издржани анализи на хронолошки и географски различни колекции, тогаш ќе биде можно да се разговара за практиките и за животот на неолитските популации со многу поголема прецизност и сигурност (Vuković 2011a, 10, 19).

На ова место би сакал да одбележам дека пред повеќе години врз основа на неолитски керамички материјал од повеќе ранонеолитски локалитети (и особено од Слатина – Софија), еден вешт занаетчија, Стоилов – Бункера, правел неолитски купи (и други типови садови) идентични на оригиналните. Поради тоа, сметам дека е добро да ги претставам неговите ставови во однос на садовите со тенки сидови (кое главно се однесува на купите). Според неговите анализи и размислувања (Стоилов – Бункера 1992, 129–132), купите се правени со формирање глинени ленти, притоа, поради тежината на влажната глина од венецот кон дното, дното се лепи на самиот крај на изработката, при што, високите, конусни дна се шупливи за да се избегне пукање при печењето. По сушењето, површината се мазни, и колку се потенки сидовите толку подобро садот се пече, а во исто време шансите за пукање се помали. Внатрешноста се струга со следните инструменти: черупка на речна школка, двострано цепен белутрак, срповидно изделкан кремен и надолжно расцепени бивни (заби – песјаци) од вепар, од кои последните се користени и за надворешната страна на садот. Некои садови, според авторот, се правени на некаква подлога која се врти (се мисли на некаков вид грнчарско тркало). Бојосувањето се врши во периодот кога садот е ниту сув, ниту влажен, по испарувањето на водата од бојата, садот се мазни, внатре со елипсоидни камчиња, а надвор со подбедреница на срна, гладилка од ребро од крупен добиток, камена тесла и плоски камени гладилки. Црвената боја, која е најчеста кај

неолитските купи во Република Бугарија и во Република Македонија (и пошироко на Балканскиот Полуостров) се добива од хематит, лимонит или андезит. По овие процедури, садот се полира со коскени гладилки и со ткаенина потопена во мало количество коскена маст. На крај, за високиот сјај се користи внатрешната мека страна од крзно. Белата боја за сликање се добива од варовниково–кредни минерали, а нејзиниот интензитет се зголемува ако се додаде пепел од дрво. Тенката и прецизна орнаментација, особено комплексните мотиви, се правени со едно ведро влакно и перо од пердув, а боењето на поголема површина е со влакна од уши на говедо. Според Стоилов – Бункера, сушењето се изведувало на следниов начин: прво садот (купата) се легнува на венецот и се покрива со поголем сад, во времетраење од еден ден, следниот ден истото, но, се превртува и се поставува на дното, при што, ова се прави неколку дена, наизменично, а потоа се отстранува големиот сад и направениот сад (купата) се остава на отворено 10 до 15 дена. Пред да се почне со печењето, садот треба да се остави да стои на сончева светлина. Според авторот, печењето на садови високи до 40 см се правело во домашните печки. На почетокот, садовите се редат до загреана печка и повремено се вртат, при што, венецот се врти кон огнот поради подеднакво загревање. Кога прегоруваат дрвата и останува тлеечка жар, веќе загреаните садови се вметнуваат во печката, меѓу нив се ставаат животински лепешки, а подоцна и дрва, и со тоа постепено се зголемува температурата на околу 400 °C, но најмногу до 500°C, кога започнува прегорување на енгобата. На температурата од 400°C се добива таканаречениот „бисквитен“ профил. Но, за разлика од експериментите правени од овој автор, според истражувањата на материјалот од Барутница – Амзабегово, се смета дека одредени садови биле печени на температури и до 950°C (Gardner 1976, 174).

Длабоките купи со рамно, заоблено или прстенесто дно, кои се генерално карактеристични за раниот неолит (но се среќаваат и во средниот неолит), од аспект на димензиите, во најголем број случаи, покажуваат повторливи вредности, особено кај дијаметарот на венецот. Од друга страна варијантите на телото, особено изведбата на стомакот, покажуваат нешто поразлични вредности – што е логична последица, поради природниот афинитет на керамичарот за изработка на нешто поразлични форми. Поставувањето на овие примероци во моделот, одлично ги отсликува нивните морфолошки варијанти, но, притоа укажува и на строга доследност во димензиите на дијаметрите на венецот и дното. Кај нив, дијаметарот на венецот е еднаков на половината од дното на садот, а височината на садот, речиси по правило, е нешто помала од дијаметарот на венецот. Таков е случајот со примероците од Церје – Говрлево (Т. I: 1–5, 7, 8; Т. II: 4, 7; Т. III: 1–3; Т. IV), Барутница – Амзабегово (Т. VI: 1–7; Т. VII: 1), Тумба – Маџари (Т. X: 1) и Слатина – Зелениково (Т. X: 4). Од друга страна, се забележува дека примероците чиј дијаметар на венецот е еднаков со височината на садот се поретки и во Церје – Говрлево (Т. I: 6; Т. II: 8) и во Барутница – Амзабегово (Т. VI: 8). Треба да се одбележат неколку елементи: 1. кај примероците од Церје – Говрлево се забележува одредена тенденција за нешто помал дијаметар на венецот од дијаметарот на стомакот, и дијаметар на дното чија вредност е идеалната половина од дијаметарот на венецот; 2. само еден примерок од овој локалитет има еднаква височина со дијаметарот на венецот (Т. I: 6); 3. примероците од Барутница – Амзабегово, од друга страна, се карактеризираат со нешто поотворени форми на телото, чиј дијаметар на венецот е еднаков или незначително помал од дијаметарот на стомакот (Т. VI: 3, 5, 6); 4. дијаметарот на дното, кај примероците од овој локалитет, е најчесто малку поголем од половината од дијаметарот на венецот (Т. VI: 2, 3, 5, 7; Т. VII: 1) и 5. димензиите на длабоките купи од Церје – Говрлево покажуваат поголема воедначеност на вредностите на дијаметарот на венецот за разлика од материјалот од Барут-

ница – Амзабегово. Имајќи ги предвид горенаведените елементи, може да се заклучи дека, со исклучок на варијантите на изведбите на стомакот на примерокот, што ја определува формата на купата, дијаметарот на венецот е еднаков со височината на садот или е незначително поголем од неа, димензиите (дијаметрите на венците) на овие форми влегуваат во вредностите од 12 до 18 см, каде што, најчестата просечна вредност е меѓу 14 и 16 см.

Поради отсуството на прецизни статистички податоци за неолитскиот керамички материјал од македонските (и балканските) локалитети, споредбата на димензиите на одреден тип садови е, во најмала рака, дискутабилна. Сепак, од ранонеолитскиот локалитет од Република Грција, Неа Никоমেдеја, постојат конкретни податоци за димензиите, односно, дијаметрите на венците на различни типови садови. На овој локалитет, се забележува доминација на одредени вредности на дијаметарот на венецот кај различни варијанти неолитски купи. Проучувајќи ја оваа анализа на материјалот од наведениот локалитет, може да се направат повеќе споредби. Кај варијантата на длабока купа со прстенесто дно, наречена – затворен сад со агол на венецот меѓу 91 и 114° (Yiouni 1996, Fig. 5.27, 128), доминанти се садовите со дијаметар на венецот од 15 см, додека примероците со вредности од 17 и 21 см се речиси еднакво застапени, нешто поретко среќавани се примероците со дијаметар на венецот од 11, 13 и 19 см, додека останатите вредности се поретко присутни. Следната варијанта на длабока купа со нагласено рамно дно, наречена – отворен сад со агол на венецот меѓу 85 и 90° (Yiouni 1996, Fig. 5.28, 128), покажува речиси апсолутна доминација на вредностите за дијаметар на венецот, од 15 и 17 см, поретко присутни се примероците со вредности од 13 и 19 см, додека останатите вредности се забележливо поретко среќавани. Исто така, и кај други типови садови (наречени: затворени садови, отворени садови, итн.), како и садови со сликана орнаментација (најчесто купи), но и садови со втиснат украс, се забележуваат слични вредности, каде што, најчестите вредности за дијаметар на венецот се меѓу 13 и 19 см, а најчесто со вредност од 15 и 17 см (Yiouni 1996, Fig. 5.26, 127; Fig. 5.29, 129; Fig. 5.31, 130; Fig. 5.32, 130). Од посебен интерес за ова проучување е доминацијата на вредности за дијаметар на венецот на садови украсени со сликана орнаментација, од 15 до 17 см, (Yiouni 1996, Fig. 5.31, 130), многу слична состојба како и кај македонскиот ранонеолитски керамички материјал. Истото може да се каже и за вредностите на дијаметарите на дната кај различни садови од Неа Никомедеја каде што доминираат вредностите од 6 до 8 см (Yiouni 1996, Fig. 5.33, 131). Според зачуваните фрагменти од ниски рамни, нагласени или прстенести дна, од ранонеолитски купи, особено од Церје – Говрлево, но и од другите македонски локалитети, и врз основа на моделот, се забележува доминацијата на истите вредности.

Како што е познато од повеќе анализи и проучувања (Garašanin 1979; Гарашанин и Гарашанин 2009; Санев 1994; Санев 1995; Sanev 2004; Zdravkovski 2006; Tasić 2006; Naumov 2009a; Naumov 2009b; Naumov 2009c; Naumov 2010a; Naumov 2015), а како што беше и погоре наведено, сликаниот украс на неолитските купи има посебно значење за македонските и балканските неолитски заедници од многу аспекти. Сликаниот украс на неолитските садови не само во Република Македонија, и не само во неолитот, туку и подоцна – дури и денес, допира до многу суштински прашања поврзани со човековата свест, неговото восприемање и толкување на реалноста, неговиот личен и колективен израз и идентификација, итн. Во тој контекст, може да се каже дека станува збор за претставување или материјализирање на идеи врз конкретен предмет, а во одредени случаи, можеби и едноставно „разувавање“ на предметот. Овие размислувања, секако се особено важни за разбирањето на древ-

ните култури, но она што е предмет на овој труд, од аспект на сликаниот украс, е самата изведба на украсот.

Генерално, сликаниот украс на ранонеолитските купи во Република Македонија и пошироко е составен од геометриски мотиви кои може да формираат посложени или поедноставни композиции. Во рамките на двете големи неолитски култури се забележуваат одредени разлики и негување афинитети кон различни мотиви и композиции. Во тој контекст, купите од Амзабегово–вршничката култура се сликани најчесто со геометриски мотиви во вид на праволиниски или криволиниски линии, триаголници исполнети со линии, како и други геометриски, псевдогеометриски и псевдорастителни мотиви, чиј изглед честопати наликува на видоизменети скалесто изведени триаголници (понекогаш и „изгрицкани“) или ромбоидни мотиви (Гарашанин и Гарашанин 2009, Т. III: 1, 2; Т. VI: 2; Т. XXI: 2; Fidanoski 2009a, Pl. 56: 1–4, 7, 8, 10; Pl. 58: 1, 2). Кај материјалот од оваа култура се забележуваат неколку тенденции во изведувањето на сликаниот украс врз површината на садот: 1. мотивите речиси секогаш се поставени во вертикален или хоризонтален ред (низа); 2. најчесто се сликани одредени зони од садот – на сите делови од површината (венецот, stomachot и дното) на садот; 3. композициите речиси без исклучок се поставувани наизменично (вертикално или хоризонтално) со слободен (неукрасен) простор меѓу нив; 4. речиси без исклучок се води сметка за одредена симетрија на мотивите и композициите, при што, композициите, вообичаено се изведувани наизменично и 5. во многу ретки случаи е украсувана целата површина на садот.

Во широкиот спектар теми кои ги опфаќа протоматематиката, секако, влегува и сликаниот украс на ранонеолитските купи од Амзабегово–вршничката култура. Покрај нивното значење за културолошкото определување на нивните создавачи, геометризмот е од особен интерес за темата на овој труд. Имено, врз основа на наведените тенденции во изведбата на украсот се забележуваат јасни и недвосмислени познавања на геометријата, на решавањето на просторот (површината) и трансформацијата на тридимензионални претстави (под претпоставка дека мотивите потекнуваат од реални претстави од природата или се некаква имитација или модификација на конкретни слики) во дводимензионални претстави. Прашањето зошто токму геометриските или псевдогеометриските мотиви се апсолутно доминантни кај неолитскиот сликан украс е сè уште отворено. Веројатно, некаде меѓу одговорот/ите на ова прашање се крие и потребата за создавање на некаква нова реалност на површината од садовите. Во случајот со неолитските сликани садови оваа нова реалност се базира на одредена систематичност, чиешто главни елементи се јасни протоматематички концепти како: прецизната симетрија и геометрискиот распоред на површината, кој, во секој случај, произлегува од геометриската (или псевдогеометриската) природа на мотивите и композициите. Сепак, тука секако не станува збор за примена на конкретни математички концепти, туку, веројатно, на обиди за создавање на убав предмет, не само од аспект на формата, туку и од аспект на изведениот орнамент.

The Old European Middle Neolithic confronts us with simple patterns: zigzag lines, rhombs, etc. No effort is made to achieve geometrical coherence between the various parts of a decoration. Further on greater fantasy manifests itself in the choice of forms, and various symmetries and other invariants are explored. From a start in pure decoration the geometrical pattern develops toward structural experiments. This development, however, is never carried to its mathematical consequence: eclectic decoration endures, the style remains one of geometrical impressionism. With the partial exception of #17, no attempt is ever made

to explore the inherent formal (“mathematical”) properties of the shapes and symmetries dealt with. Throughout the period decorative and artistic concerns are overriding (together probably with symbolic and similar concerns which, however, could equally well express themselves one way or the other) (Høyrup 2000, 52, 53).

Стариот европски среден неолит не соочува со едноставни схеми: цик-цак линии, ромбови, итн. Не е направен обид да се постигне логична геометриска слика меѓу различните делови на украсот. Понатаму, поголемата креативност се манифестира во изборот на формите, а разновидните симетрии и другите својства се секако проучувани. Од аспект на украсот, геометриската схема се развива кон структурални експерименти. Овој развој, од друга страна, никогаш не е донесен до неговата математичка последователност: еклектичкиот украс е долготраен, а стилот е сè уште во рамките на геометрискиот импресионизам. Со делумниот исклучок на бр. 17, никогаш не е направен обид да се истражат суштинските („математичките“) својства на формите и на симетриите. Низ периодот декоративните и уметничките елементи се прекриваат (веројатно, заедно со симболичките и слични елементи, кои, во секој случај, еднакво добро се изразуваат, на еден или друг начин) (Høyrup 2000, 52, 53).

Плитките купи, карактеристични за раниот неолит од Пелагонија, првично не беа предмет на интерес за истражувањата на протоматематичките аспекти на материјалот од македонскиот неолит. Но, при графичките проучувања и проверката на керамичките садови, односно при поставувањето во схемата на горенаведениот модел, произлегоа интересни сознанија кои на еден друг начин ја надополнуваат тезата за протоматематичките аспекти и особено проблемот на пропорционалноста на керамичките садови. Пред сè, треба да се одбележи дека поставувањето на овие садови во моделот не е вршено како кај останатиот материјал, освен кај два примерока од Велушка Тумба (Т. XI: 1, 2), туку, врз основа на ниското тело, увидов дека, нивното место во моделот е во рамките на долната половина, поконкретно на некоја од отсечките HD или IC , или на пресечните точки меѓу отсечките AF или BF . Оттаму, може да се каже, дека, за разлика од ранонеолитските и среднеолитските длабоки купи од Амзабегово-вршничката култура, плитките купи од Велушко-подинската култура, покажуваат една јасна, речиси математички прецизна, тенденција – садовите речиси без исклучок се изработувани во конкретна пропорција, но само меѓу височината и дијаметарот на венечот. Кај овие примероци, од морфолошки аспект, се забележуваат неколку особености: 1. кај примероците од Велушка Тумба (Т. XI: 1–4) се забележува афинитет кон создавање купи чија височина не телото е незначително поголема од половината од дијаметарот на венечот; 2. кај материјалот од Врбјанска Чука – Славеј (Т. XII) очигледна е зачестеноста на садови со ниско тело (со многу плитка форма), каде што, височината на садот е еднаква на најмногу една половина од дијаметарот на венечот (или е нешто помала од една половина од дијаметарот на венечот), 3. кај материјалот од Велушка Тумба се забележува често присуство на садови чиј стомак е посилено нагласен, за разлика од примероците од Врбјанска Чука – Славеј и 4. скромно претставениот материјал од Чука – Тополчани (Т. XI: 7, 8) покажува слични тенденции (варијанти) на формата како кај материјалот од Врбјанска Чука – Славеј.

Од аспект на димензиите, купите од оваа култура, исто така, покажуваат извесни разлики. За жал, со исклучок само на еден примерок од Велушка Тумба, за материјалот од овој локалитет и од Чука – Тополчани немаме точни информации за димензиите на садовите од овие локалитети (Т. XI: 1, 3–8), па за нив не може со сигурност да се говори на оваа тема. Но, ако го споредиме материјалот од овој локалитет со примеро-

ците од Врбјанска Чука – Славеј, тогаш може да се каже дека, вредностите на дијаметарот на венецот од Велушко–породинската култура се нешто поголеми од соодветните вредности на примероците од Амзабегово–вршничката култура. Сепак, не станува збор за големи отстапувања од вредностите кои се движат во рамките на 18 и 22 см.

Сликаниот украс на купите, но и на другите типови садови од Пелагонија, исто така, се разликува со оној од Амзабегово–вршничката култура, а се разликува и со материјалот од другите соседни култури од Република Албанија и Република Грција, на тој начин постигнувајќи голем степен на автентичност и единственост. Белосликаните керамички садови од Велушко–породинската култура се карактеризираат со нешто поразлични мотиви и композиции и меѓу локалитетите: 1. мотивите и композициите, речиси без исклучок, се поставуваат во хоризонтален ред/редови; 2. честопати е сликана целата површина на садот; 3. мотивите на садовите, неретко, се изведувани во вид на грчката буква „Σ“, но присутни се и псевдогеометриски мотиви, хибридни изведби на триаголници, чии краеви криволиниски завршуваат и формираат нови композиции; 4. симетријата на мотивите не е присутна во голем број и 5. во одредени случаи, дури и на ист локалитет се присутни целосно различни мотиви и композиции, а со самото тоа, се акцентира културното одделување меѓу локалитетите во самата култура и на културата со другите култури.

Имајќи ја предвид разноликоста на сликаниот украс на материјалот од Велушко–породинската култура може да се изнесат многу теории за нивното културолошко и симболичко значење. На некој начин, дури и со брз преглед на материјалот може лесно да се препознае автентичноста и единственоста на сликаниот украс, кој како што и претходно беше спомнато, е резултат на „хибридизација“ на псевдогеометриски и геометриски мотиви во криволиниски композиции, а строгата (навидум едноставна) изведба дури и на повторливите мотиви во вид на грчката буква „Σ“ поставени во хоризонтални низи, е карактеристична само за еден локалитет – Велушка Тумба (Fidanoski 2009a, Pl. 66: 1, 2, 4, 5, 7; Pl. 67: 1–3). Практикувањето на „хибридните“ композиции е можеби една од најважните својства на сликаната орнаментација на оваа култура, и во истото време, оваа „хибридност“ дополнително ја акцентира сложеноста на украсот, притоа, поставувајќи нови насоки за размислување за симболичките и протоматематичките елементи. Овие „хибридни композиции“ и отсуството на симетрија, на чија сметка, на различни начини, се практикуваат разновидни комбинации на мотиви (понекогаш дури и многу апстрактни) во единствени композиции, се показател за сосем различни пристапи на решавање на просторот, особено сложени од аспект на трансформацијата на мотивот и композицијата од геометриска рамнина на исечок од заоблена површина (Fidanoski 2009a, Pl. 66: 7). Од протоматематички аспект е, исто така, важен и односот украс или позитив (мотив, композиција) – основа или негатив (површина), кој, на некој начин, можеби има и поголема улога од самата орнаментација. Отсуството на симетрија, пак, од друга страна, е можеби најважниот чинител за појавата и за практикувањето на „хибридните“ композиции, иако во одредени случаи, особено кај мотивите, таа, е и тоа како присутна (Fidanoski 2009a, Pl. 66: 5). Во однос на значењето на мотивите и композициите кај оваа култура, одговорот не е едноставен, особено имајќи го предвид практикувањето, на места, (делумно) апстрактни и псевдогеометриски и геометриски мотиви, честопати сврзани во криволиниски низи. Овие карактеристики, уште еднаш, го издвојуваат пелагонискиот сликан украс на различни нивоа, особено на симболичко и културолошко, состојба, која, на многу поедноставен и поредуциран начин, повторно ќе може да се забележи нешто подоцна во средниот неолит, карактеристичен за Амзабегово–вршничката култура, но и за голем дел од Централнобалканскиот неолит.

Темата за протоматематичките концепти во македонскиот неолит, всушност, ме заинтригира уште поодамна, при проучувањата на среднеолитските длабоки купи со високо конусно дно – нога, кои, посебно во керамичката збирка од Церје – Говрлево, покажаа голема унифицираност во изведбата. Оваа унифицираност, а веројатно и на некој начин стандардизација на овие форми садови, е очигледна не само кај сите среднеолитски локалитети од Амзабегово–вршничката култура, туку и пошироко, на голем дел од Централнобалканскиот простор. Како што веќе беше одбележано, оваа форма купи е речиси иста со ранонеолитските длабоки купи, со еден исклучок, присуството на високото конусно дно – нога, кое се третира како среднеолитски елемент (Gimbutas 1976, 43, 48; Garašanin 1979, 92–95; Санев 1994, 31). Сепак, треба да се напомене дека и во средниот неолит се среќаваат примероци на купи со плитко или прстенесто дно, како примерите од Барутница – Амзабегово (Т. VII: 3, 6, 8). Малите разлики во варијантите на формата, кај овие примероци се многу очигледни и на прв поглед, но, со употребата на моделот (кој, всушност, на почетокот на истражувањата, беше направен врз основа на длабоките купи и исклучиво за нив), увидов, дека тие разлики се толку незначайни, што, речиси и не влијаат на изгледот на садот. Секако, постојат одредени исклучоци, како примероците од Церје – Говрлево: кај првиот (Т. II: 1), дијаметарот на венецот не одговара идеално на пропорционалноста (и на моделот), а кај вториот (Т. II: 6), биконусноста на телото е исклучително ретка појава; еден примерок од Слатина – Зелениково се издвојува по тоа што височината на садот е пониска од дијаметарот на венецот (Т. X: 3), слично како и кај три примерока од Барутница – Амзабегово (Т. VII: 2–4) и еден од Руг Баир – Горобинци (Т. X: 8); и на крај, од аспект на културите во кои припаѓаат примероците од Врбјанска Чука – Славеј (Т. X: 5) и од Слатина – Зелениково (Т. X: 6), овие форми се нетипични. Од друга страна, повеќе од очигледно е дека останатиот материјал од Церје – Говрлево (Т. II: 1–3, 5, 6, 8; Т. III: 4–8; Т. V), Барутница – Амзабегово (Т. VII: 2–8), Тумба – Палчиште (Т. VIII: 8), Тумба – Маџари (Т. IX; Т. X: 1), Сретсело – Мршевци (Т. X: 2) и Руг Баир – Горобинци (Т. X: 6, 7), речиси идеално влегуваат во рамките на пропорционалноста (дијаметарот на венецот во однос на височината на садот, и речиси идеалната половина од дијаметарот на дното) и на контурите на моделот. Во тој контекст, се забележуваат уште неколку важни елементи кои упатуваат на одредени тенденции при изработката на овие садови, кои, во моделот, се гледаат на многу пластичен начин. Покрај пропорционалноста на неолитските купи за која пишував во претходниот труд, со помош на моделот се гледа дека: 1. кај најголем број од примероците, независно дали имаат рамен венец, благо или посилно извлечен венец надвор, или само нагласен венец, дијаметарот на стомакот е незначително поголем од дијаметарот на венецот, а во рамките на моделот, најчесто благо излегува; 2. заокружувањето на долниот дел од садот, односно преминот кон дното, најчесто ги следи отсечките AC , AD , BH или BI и 3. формата на самото високо конусно дно – нога, кај најголемиот дел од примероците, речиси идеално влегува во триаголникот ABC (во рамките на моделот). Независно од малите и незначителни исклучоци на формите кои беа погоре наведени, со поставувањето на примероците во моделот, може да се каже дека длабоките купи со сигурност биле изработувани според конкретни (непишани) правила. Унифицираноста на формата укажува на сложени интелектуални процеси, но и на врвна техничка умешност во изработката. Овој заклучок може дополнително да се провери и со вметнување на фрагменти во моделот, кои покажуваат дека нивното место е многу прецизно определено во профилната линија на садот (што е уште една потврда за корисноста на моделот), како на пример фрагментите од венец или од дно (Т. III: 4–8; Т. V).

Во рамките на моите досегашни истражувања, освен пропорционалноста на керамичките садови, од најголем интерес беа, се и веројатно и понатаму ќе бидат, и димензиите на оваа најголема категорија неолитски предмети. Всушност, токму

повторливоста на димензиите кај среднонеолитските купи беше причината за по-сериозно занимавање со евентуалните „математички“ концепти во неолитската материјална култура. Имено, при работата, главно со фрагменти од купи со високо конусно дно – нога, особено со фрагментите од венци и дна од Церје – Говрлево, (при мерењето и цртањето на материјалот) забележав масовно присуство на дијаметри на венец од 14 до 16 см, и речиси без исклучок, присуство на дијаметри од дна со вредност меѓу 5,5 и 7,5 см, со апсолутна доминација на примероци чиј дијаметар е 7 см. Имајќи ги предвид овие димензии, кои, освен тоа што упатуваа на некаков модел за изработка на овие садови (и тоа со многу прецизни мерки) и апсолутна пропорционалност меѓу дијаметарот на венецот, височината на садот и дијаметарот на дното, тие, ме насочија и кон едно, сосем ново размислување: дали овие димензии одговараат на некои конкретни вредности од природата? Со еден збор: да, и тоа токму на мерките за кои беше зборувано претходно – на вредностите на раката. За таа цел ги употребив димензиите на димензиите на мојата рака (од зглоб до зглоб): 1. должината на палецот – 7 см; 2. должината од зглобот на палецот до врвот на првиот прст – 16 см; 3. должината од зглобот на палецот до вториот прст – 18 см; 4. должината од врвот на палецот до малиот прст (со собрани прсти) – 18 см и 5. должината од врвот на палецот до врвот на малиот прст (со раширени прсти) – 22,5 см. Треба да се напомене дека граничните вредности на мојата рака не би требало да се разликуваат многу со вредностите на раката неолитскиот човек од Република Македонија. Просечната височина на анализирани неолитски индивидуи во Република Македонија е помала од денешната, меѓу 149,5 и 156,5 см според истражувањата на скелетниот материјал од локалитетот Барутница – Амзабегово и меѓу 161–162 см од локалитетот Писта – Ново Село (Nemeskéri and Lengyel, 383; Вељановска 2006, 348). Мојата височина од 180 см е поголема од неолитскиот просек во Република Македонија (150–160 см), и ако се земе предвид дека рацете на луѓето кои многу активно ги користат рацете (што веројатно било случај кај неолитскиот човек), разликите би требало да се незначителни. Имено, во патологијата и анатомијата (и кај човекот и кај животните) е познато дека кај индивидуите со многу активно користени делови (екстремитети) од телото, во однос на пропорционалноста, тие се незначително поголеми и поразвиени од оние индивидуи чии делови од телото се послабо користени. Претпоставувајќи дека неолитскиот човек имал поактивна физичка работа од денешниот човек, тогаш разликите меѓу димензиите на рацете и прстите со сигурност не се значителни. Но, дури и сето погоре наведено да е неточно, сепак димензиите на среднонеолитските купи не ги надминуваат вредностите од 14 и 18 см. Соодветно на тоа, материјалот од Церје – Говрлево е во рамките на вредностите меѓу 14 и 16 см, најчесто од 14 см (**Т. II: 1–3, 5, 6; Т. III: 4–8; Т. V**); а состојбата е речиси иста и во Барутница – Амзабегово (**Т. VII: 2–8; Т. VIII: 1, 3–7**), во Тумба – Маџари (**Т. IX: 1, 4–6; Т. X: 1**), во Тумба – Палчиште (**Т. VIII: 8**), во Руг Баир – Горобинци (**Т. X: 7, 8**) и во Врбјанска Чука – Славеј (**Т. X: 5**). Неколку примероци од Тумба – Маџари (**Т. IX: 2, 3, 7, 8**) се карактеризираат со нешто поголеми димензии (околу 18 см, дијаметар на венецот), и по еден од Сретсело – Мршевци (**Т. X: 2**), Руг Баир – Горобинци (**Т. X: 6**) и Слатина – Зелениково (**Т. X: 3**), чиј дијаметар на венецот е под просечната вредност. Но, независно од овие исклучоци, чии вредности не излегуваат далеку од минималните или максималните граници, повеќе од очигледно е дека оваа форма купи подлежи на конкретни „правила“ и во однос на димензиите. Само за потсетување, слични вредности беа евидентирани и кај ранонеолитските купи од Амзабегово–вршничката култура, како и во материјалот од Неа Никомедеја.

Сликаниот украс на среднонеолитските купи од Амзабегово–вршничката култура, на некој начин, покажува одредена еkleктичност во примената на мотиви-

те и структурата на композициите, што, веројатно, е резултат на континуитетот на неолитот во Република Македонија, но и пошироко на Балканот, и особено на големиот број локалитети, а со самото тоа и логичната последица – засилените контакти внатре и надвор (во и меѓу локалитетите, и во и меѓу културите). Оваа форма садови во средниот неолит покажува еден сосем нов афинитет, сликањето со темна боја, за разлика од раниот неолит, во кој основните нијанси на сликаниот украс се карактеризираат со светли тонови (бели, белузлави, жолтеникави, итн.). Имено, за разлика од другите форми садови, каде што и во средниот неолит (иако поретко) се среќаваат светлосликани примероци, во македонскиот (среден) неолит, купите, секогаш се сликани со темен украс. Оваа состојба е карактеристична за Република Македонија, Косово и Србија, но не и за Грција и Бугарија, каде што репертоарот на боите на сликаниот украс и хронолошката фаза не се фиксирани меѓусебно. Како што напомним и претходно, кај среднонеолитските купи се изведувани речиси секакви мотиви од типичниот репертоар: геометриски, псевдогеометриски, праволиниски, криволиниски, итн., а посебно интересен елемент е, тоа што дното, односно конусната нога на овие садови никогаш не е украсувана. Еклектичноста, којашто ја одбележав погоре, е многу присутна во структурата на композициите, а особено во нивната разновидност: 1. „статични композиции“, составени од едноставни геометриски мотиви, во точно определени зони, на пример, во Церје – Говрлево (Т. II: 5; Т. III: 6); во Барутница – Амзабегово (Т. VII: 3; Т. VIII: 1); во Тумба – Маџари (Т. IX: 2, 4, 6, 8) и во Врбјанска Чука – Славеј (Т. X: 5); 2. „хибридни композиции“, составени од геометриски или псевдогеометриски мотиви во комбинација со разновидни криволиниски мотиви, на пример, во Церје – Говрлево (Т. III: 4, 7, 8), во Барутница – Амзабегово (Т. VII: 2, 5; Т. VIII: 3); во Тумба – Палчиште (Т. VIII: 8) и во Руг Баир – Горобинци (Т. X: 8) или 3. „динамични композиции“, честопати составени од меандроидни, спиралоидни или други сложени елипсоидни мотиви, на пример во Церје – Говрлево (Т. II: 1, 2, 6), во Барутница – Амзабегово (Т. VII: 4, 6–8; Т. VIII: 4–7); во Тумба – Маџари (Т. IX: 7); во Сретсело – Мршевци (Т. X: 2) и во Слатина – Зелениково (Т. X: 4). Независно од разноликоста и разновидноста на мотивите и композициите, особено интересно е тоа што, секој украс на овие садови се одликува со еден типичен „знак“, независно дали е во вид на линија, спирала, меандер, итн. – кој веднаш асоцира на конкретен период и култура. Исто така, оваа „знаковност или кодификација“ на среднонеолитскиот сликан украс во македонскиот неолит е нашироко употребувана и во останатите локалитети (и култури) од централнобалканскиот простор, но, овој „среднонеолитски знак“, веќе никогаш повторно нема да најде примена во подоцнежните периоди.

Имајќи го предвид репертоарот мотиви и композиции од раниот и од средниот неолит, кој, како што веќе беше образложено е составен од типичните геометриски, псевдогеометриски и други мотиви, како и разновидноста на композициите, се забележуваат веќе вообичаените пристапи во украсувањето на сатовите. Сепак, токму богатиот репертоар орнаменти се одликува со неколку важни елементи од протоматематички аспект. „Статичните композиции“, составени од едноставни (многу прецизни) геометриски и псевдогеометриски мотиви се карактеризираат најчесто со: 1. симетрија на мотивот и честопати, во истото време, и со симетрија на самата композиција (Т. VII: 3); 2. речиси секогаш е изведувано повторување (а понекогаш и наизменично удвојување) на мотивите во конкретна и прецизно димензионирана низа (Т. IX: 8) и 3. кај композициите кај кои не постои можност за симетрија на мотивот, се практикува наизменично исполнување на просторот со спротивставено поставување на мотивите (Т. IX: 4, 6). „Хибридниите композиции“ во голема мерка се структурирани како и претходно опишаните „статични композиции“, но, тука, најчесто во зоната на венецот, композицијата составена од вертикално изве-

дени геометриски или псевдогеометриски низи е збогатена со хоризонтална зона, во која се изведени криволиниски (спиралоидни, брановидни, итн.) мотиви (Т. VII: 3, 5). „Динамичните композиции“ се издвојуваат од претходните две варијанти композиции, пред сè во користењето на површината од садот и неговиот неукрасен дел. Оттаму, може да се сублимираат следниве карактеристики: 1. композициите се сликани на целата површина од телото (без дното), при што, вообичаено, не постои конкретно прецизирана зона за мотивите или композициите (Т. VII: 6); 2. мотивите секогаш се (криволиниски) споени меѓусебно, на тој начин формирајќи „бескрајни“ композиции (Т. IX: 7; Т. X: 2); 3. мотивите секогаш „започнуваат“ со еднолиниски или повеќелиниски спојници, кои продолжуваат на сите страни на рамнината – нагоре, надолу налево или надесно, на тој начин формирајќи повторлива или циклична композиција „без конкретен правец“ (Т. II: 1; Т. VII: 4) и 4. одделувањето меѓу мотивот и композицијата е невозможно поради нивнат меѓусебна „слеаност“.

Заклучни разгледувања

Од погоре изнесеното, особено врз основа на технологијата на изработката, анализата на формата и на украсот, анализата на метричките и на ергономските вредности, како и на примената на моделот може да се извлечат повеќе заклучоци во врска со купите од македонскиот неолит. Во тој контекст, може да се каже дека изработката на овие садови, веројатно, бил долготраен процес со посебно применувани, прецизни техники од аспект на изборот на глината, третманот на површината, моделирањето и оформувањето, бојосувањето, како и на орнаментацијата.

Резултатот од примената на конкретните техники се речиси идеално изработените купи, кај кои се забележуваат и одредени протоматематички елементи. На прво место се пропорционалноста на формата, особено еднаквиот однос височина – широчина кај длабоките купи, потоа, кај најголем дел од примероците, а посебно кај среднонеолитските длабоки купи со високо конусно дно – нога, прецизните метрички вредности – идеалната половина од дијаметарот на венечот е еднаква на дијаметарот на дното, и кај плитките купи, исто така, речиси математички прецизниот однос меѓу височината на садот и дијаметарот на венечот. Врз основа на овие вредности и особено врз основа на моделот, очигледна е тенденцијата за изработка на садови кои следат конкретни правила, посебно во поглед на дијаметарот на венечот и заокружувањето на телото на садот кон дното и изведбата на дното.

Практичната примена на моделот, покрај сите можни недоследности во употребата (фрагментарноста на нецелосно зачувани садови; мноштвото варијанти на изведбата на венечот, на стомакот или на дното; несигурната референтна точка за користење на моделот – венец, стомак или дно; итн.), пластично ги отсликува метричките и морфолошките вредности на неолитските купи, на прво место, земајќи го предвид изгледот на целиот сад, а дури потоа, и со посебна внимателност, и за фрагменти од садот. На тој начин, моделот дава одлични резултати, во најмала рака, и за графичка реконструкција на силно фрагментирани примероци, дури и кај слабо зачувани фрагменти од венец и дно (а поретко и фрагменти од стомак). Моделот на некој начин е едноставно графичко средство за реконструкција, кое, меѓу другото, несвесно постои кај секој кој се занимава со неолитска керамика (при анализата на фрагментиран материјал прво се прави реконструкција на садот на ментално ниво, а потоа и графичка реконструкција) – при анализа на фрагментот, врз основа на рефе-

рентен материјал, веднаш, умствено се визуелизира какви се пропорциите на садот – што, всушност, е основата на моделот.

Метричките вредности на купите од македонскиот неолит укажуваат на два многу интересни елементи: повторливоста на димензиите, односно зачестеноста на конкретни димензии и значењето на овие димензии. Како што беше наведено, генерално, димензиите на длабоките неолитски купи од Амзабегово–вршничката култура се движат меѓу 14 и 18 см, со мал број исклучоци под 14 и над 18 см, а со нешто поголеми димензии – до 22 см, се карактеризираат плитките купи од Велушко–породинската култура. Овие вредности, на некои локалитети особено, како, на пример, во Церје – Говрлево, се уште попрецизни и се движат меѓу 14 и 16 см, а слична е состојбата и на други локалитети во Република Македонија. Значењето на овие конкретни вредности, во литературата, но и врз основа на практично мерење на човековите екстремитети е во димензиите на раката. Имено, врз основа на димензиите на раката на авторот на трудов: 1. должината на палецот – 7 см; 2. должината од зглобот на палецот до врвот на првиот прст – 16 см; 3. должината од зглобот на палецот до вториот прст – 18 см; 4. должината од врвот на палецот до малиот прст (со собрани прсти) – 18 см и 5. должината од врвот на палецот до врвот на малиот прст (со раширени прсти) – 22,5 см; и покрај објективната можност од одредени антропометриски отстапувања меѓу современиот човек и неолитскиот човек, повеќе од очигледно е дека овие димензии се масовно користени во изработката на неолитските купи. На тој начин, неолитскиот керамичар од Република Македонија (како и керамичарите многу подоцна во времето и во разни делови од светот) ги имал мерните инструменти секогаш со себе – „самата рака“. Дека изборот на овие вредности не е случаен, што дополнително и го подвлекува нивното значење, зборуваат и наједноставните ергономски експерименти. Димензиите меѓу 14 и 18 см (височината и широчината според моделот) се најсоодветни за едноставно маневрирање на предметот и секојдневно ракување – држењето на садот со една рака на рамното или заоблено дно, држењето на садот само за високото конусно дно – нога, држењето на садот во пределот под самиот венец, каде што, најчесто со благото извлекување на венечот е намерно изведена длабнатина во која идеално „лежат“ прстите додека се држи садот, итн; додека, садовите со нешто поголеми димензии – до 22 см, се идеални за држење со едната рака и со потпирање на телото, итн. Секако, треба да се има на ум и дека секој занаетчија кој постојано изработува исти (или слични) предмети, честопати и не се служи со мерен инструмент, бидејќи мерките веќе ги има „на раката“. Проблемот дополнително се усложнува и ако ја земеме предвид и хипотезата дека можеби балканскиот неолитски керамичар користел и некаков „прототип“ на помошно грнчарско тркало. Ако се точни овие претпоставки, тогаш се отвораат и други теми за значењето на неолитските купи во Република Македонија, но и пошироко.

Имајќи ги предвид сите претходно наведени особености на неолитските купи, хипотезите за нивната намена и значење во неолитските култури може да се прошират и да опфатат нови размислувања и посеопфатни реконструкции, како од аспект на секојдневните активности, техничките пристапи во изработката на материјалната култура, симболичките елементи на артефактите, комплексните социјални манифестации на разни нивоа, економско–општествените прилики, итн. Имено, „непишаните“ правила за изработка на еден предмет, во која и да е култура, на некој начин, дефинираат еден значаен дел од нејзините карактеристики – идеја, развој, традиција, итн. Долготрајното практикување на правилата, честопати може да се развие и во систем, којшто, во одредена мера се карактеризира и со степен на стандардизација. Накусо, балканскиот неолит, во неговата рана и средна фаза (вклучително со сите потфази –

во зависност од регионот и културата) траел повеќе од половина милениум, а со тоа неминовно создал услови за долготрајни практики, логично е да се очекува, дека, во најмала рака, голем дел од културите се основаат на конкретни и прецизни правила на повеќе нивоа. Неолитските садови се добар пример за тоа, особено купите, имајќи го предвид високото технолошко ниво на изработка на садот и на украсот. Среднонеолитските купи со високо конусно дно – нога, според применетиот модел, упатуваат на посебна прецизност на формата, на конкретни метрички вредности и на масовно практикувана сликана орнаментација со стилска воедначеност, што на еден или друг начин, сугерира одреден степен на стандардизација. Дали тоа значи дека овие садови се користени во рамките на конкретна утилитарна намена или пак се дел од симболичките активности засега не може со сигурност да се каже. Имајќи го предвид нивното често присуство на македонските (и балканските) неолитски локалитети, како и нивната прецизност во изработката и во димензиите, логично е да се очекува многу конкретна практична намена. Присуството на големиот број украсени примероци среднонеолитски купи, и повторно конкретната прецизност во изработката и во димензиите можеби упатува и на одреден економски аспект – средство за размена со конкретна вредност во некаков прототрговско–економски систем?

Сосем на крај, мора уште еднаш да се акцентира и високата естетска вредност на артефактите, која, по сè изгледа, се основа на протоматематичките елементи применети на овие садови. Нивната „божествена“ убавина, добиена од пропорционалноста и од прецизните метрички односи меѓу нивните составни делови, како и добрата ергономска усогласеност со секојдневните потреби, веројатно биле неопходни за задоволување на естетскиот вкус, во практичната или во симболичката намена, во општествените прилики и текови, во сложените економски односи и движења – и во најмала рака, е производ на висока интелектуално–сознајна активност, запишана во материјалната култура од македонскиот неолит.

The cylinder, cone, or other symmetrical shapes of vessels, the hexagonal patterns of baskets, hats, and snowshoes, etc., may at first sight appear to be the result of instinctive impulses or of an innate feeling for these forms or –in another idealist variant– as generated by a collective “cultural spirit” or “archetype,” or also, mechanically, as an imitation of natural phenomena– for example, of crystal structure or of honeycombs. In fact, however, humans create these forms in their practical activity to be able to satisfy their daily needs. They elaborate them. The understanding of these materially necessary forms emerges and develops further through interaction with the given material in order to be able to produce something useful: bows, boats, hand axes, baskets, pots, etc. From the recognition of these necessities and of the thereby acquired possibilities of employing them to achieve certain aims emerged the human freedom to make things that are useful and considered beautiful (Gerdes 2003, 168).

Цилиндарот, конусот или другите симетрични форми садови, шестоаголните схеми на кошниците, на традиционалните обувки за снег, итн., можеби на прв поглед изгледаат како да се резултат на инстинктивни импулси или на вродено чувство за овие форми – или од друг идеалистички поглед – создадени како дел од колективниот „дух на културата“ или „архетип“, или исто така, механички, како имитација на природните феномени – на пример, на кристалната структура или на саќето. Всушност, сепак, луѓето ги создаваат овие форми преку нивната практична активност за да ги задоволат нивните секојдневни потреби. Тие ги обмислуваат. Разбирањето на овие материјално неопходни форми се појавува и се развива понатаму низ интеракција со дадениот материјал за да може да произведе нешто корисно: плетенки, чамци, секири, кошници, керамички садови, итн. Од препознавањето на овие неопходности

и од искусствените можности да ги применат за да исполнат конкретни цели, се појавува човековата слобода да создава предмети кои се корисни, а се сметаат за убави (Gerdes 2003, 168).

Библиографија

кирилична

Вељановска, Ф. 2006. Неолитски скелетни наоди од Писта – Ново Село. *Macedoniae acta archaeologica* 17: 341–350. Скопје.

Василева, М. 2005. *Каде е нашето минато?* Вовед кон праисторијата на Пелагонија. Битола: Здружение на граѓани и љубители на археологијата „Висои“ – Битола во соработка со Завод и музеј – Битола.

Витрувиј. 1998. *Десет книги за архитектурата*. Превод на Љубинка Басотова. Скопје: Зумпрес.

Гарашанин, М. 1989. Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији. *Macedoniae acta archaeologica* 10: 25–36. Скопје.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 2009. Керамика. Во Санев, В. (уред.) *Анзабегово, населба од раниот и средниот неолит во Македонија*. Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Штип: 85–168. Штип.

Здравковски, Д. и Саржоски, С. 1989. Тумба Палчиште, неолитска, енеолитска и бронзенодопска населба. *Arheološki Pregled* 28: 43. Ljubljana.

Китаноски, Б. Симоска, Д. и Тодоровиќ, Ј. 1978. Нови археолошки истражувања на населбата Чука во Тополчани кај Прилеп. *Macedoniae acta archaeologica* 4: 9–32. Прилеп.

Корошец, П. и Корошец, Ј. 1973. *Предисториска населба Барутница*. Прилеп: Археолошко друштво на Македонија.

Николов, В. 1983. Орнаментација на раннонеолитната рисувана керамика: систематизација и карактеристика. *Археологија* 1–2: 29–43. Софија.

Николов, В. 1998. Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси. *Археологија* 3–4: 1–10. Софија.

Николов, В. 2002. *Раннонеолитна рисувана орнаментација*. Софија.

Санев, В. 1994. Младо камено време. *Археолошка карта на Република Македонија*, том I: 26–42. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. *Цивилизации на почвата на Македонија*, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, книга 2: 21–46. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 1: 25–88. Прилеп.

Стоилов – Бункера, И. 1992. Техника на керамичното производство. *Во Слатина, Разкопки и проучувања XXV*. Софија: 127–134.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Садова керамика од Врбјанска Чука. *Macedoniae acta archaeologica* 16: 29–51. Скопје.

Тасић, Н. Н. 2009. *Неолитска квадратура круга*. Београд: Завод за уџбенике.

Фиданоски, Љ. 2016. Протоматематика во македонскиот неолит (I). Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (уред.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 141–180. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

латинична

Buryanov, A. and Kotiuk, V. 2010. Proportions of Hand Segments. *International Journal of Morphology* 28(3): 755–758.

Cajori, F. 1909. *A History of Mathematics*. London: Macmillan & Co., Ltd. New York.

Colombo, M. and Boschian, G. 2009. High-Technology Manufacturing of 5th Millennium B.C. Pottery in Italy. *Materials and Manufacturing Processes* 24: 928–933. London.

Contini, R., Drillis, J. and Bluestein, M. 1963. Determination of Body Segment Parameters. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society*: 493–504.

Crowe, D. 1971. The Geometry of African Art I: Bakuba Art. *Journal of Geometry* (Munich) 1: 169–182.

Crowe, D. 1975. The Geometry of African Art II: A Catalog of Benin Patterns. *Historia Mathematica* 2: 253–271.

Crowe, D. 1990. Mathematics and Symmetry, A Personal Report. *Symmetry: Culture and Science* Vol. 1, No. 2: 139–153.

Crowe, D. W. 2004. Introduction to the Plane Symmetries. In Washburn, D. K. and Crowe, C. W. (eds.) *Symmetry Comes of Age: The Role of Pattern in Culture*: 3–17. Seattle: University of Washington Press.

De Cruz, H. 2008. An Extended Mind Perspective on Natural Number Representation. *Philosophical Psychology* Vol. 21, No. 4, August 2008. Routledge: 475–490.

Dilke, O. A. W. 1987. *Mathematics and measurement, Reading the Past*. London: University of

California Press/British Museum.

Djindjian, F. 2009. The golden years for mathematics and computers in archaeology (1965-1985). *Archeologia e Calcolatori* 20: 61–73.

Eglash, R. 1995. Fractal Geometry in African Material Culture. *Symmetry: Culture and Science* Vol. 6, No. 1: 174–177.

Fidanoski, Lj. 2009a. Pottery production. In Naumov, G. Fidanoski Lj. Tolevski I. and Ivkovska A. *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 65–80. Skopje: Dante.

Fidanoski, Lj. 2009b. Periodization and Chronology of the Neolithic Cultures. In Naumov, G. Fidanoski, Lj. Tolevski, I. and Ivkovska, A. *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 29–34. Skopje: Dante.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In: Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II*, Neolitsko doba: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Gardner, E. 1976. The Technology of the Ceramics. In Gimbutas, M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 159–176. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Gerdes, P. 1992. Fivefold Symmetry and (Basket) Weaving in Variuous Cultures. In Hargittai, I. (ed.) *Fivefold Symmetry*: 245–261. River Edge, New Jersey: World Scientific.

Gerdes, P. 1994. On Mathematics in the History of Sub-Saharan Africa. *Historia Mathematica* 21: 345–376.

Gerdes, P. 2003. *Awakening of Geometrical Thought in Early Culture*. Minneapolis: MEP Publications. University of Minnesota.

Gerdes, P. and Bulafo, G. 1994. *Sipatsi: Technology, Art and Geometry in Inhambane*. Maputo: Universidade Pedagógica.

Gimbutas, M. 1976. Chronology. In Gimbutas, M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 29–77. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Grbić, M., Mačkić, M., Nadjš, P., Simoska, D. i Stalio, B. 1960. *Porodin, Kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj: Narodni muzej Bitolj i Arheološki institut – Beograd.

Hodgkin, L. 2005. *A History of Mathematics, From Mesopotamia to Modernity*. New York: Oxford University Press Inc.

Høyrup, J. 1991. Mathematics and Early State Formation or the Janus Face of Early Mesopotamian Mathematics: Bureaucratic Tool and Expression of Scribal Professional Autonomy. *Kenneth O. May in memoriam*. Text of preprint, Filosofi og videnskabsteori på Roskilde Universitetscenter.

Høyrup, J. 2000. Geometrical patterns in the pre-classical greek area. Prospecting

the borderland between decoration, art, and structural inquiry. *Revue d'histoire des mathématiques* 6. Société mathématique de France: 5–58.

Høyrup, J. 2011. *Mesopotamian Calculation: Background and Contrast to Greek Mathematics*. Contribution to IX Congresso della Societ Italiana di Storia della Matematica. Genova, 17–19 novembre 2011, preliminary version.

Iversen, E. 1975. *Canon and Proportion in Egyptian Art*. Second Edition Fully Revised in Collaboration with Y. Shibata. Warminster: Aris and Phillips.

Jablan, S. 1989. *Geometry in the Pre-scientific Period*. Belgrade: Mathematical institute.

Jablan, S. 1995. *Theory of Symmetry and Ornament*. Beograd: Matematički institut.

Joseph, G. G. 2011. *The crest of the Peacock: non-European roots of mathematics*. New Jersey: Princeton University Press.

Katz, V. J. 2009. *A History of Mathematics, An Introduction*. Third edition. Addison-Wesley.

Keightley, D. N. 1995. A Measure of Man in Early China: In Search of the Neolithic Inch. *Chinese Science* 12: 18–40.

Le Corbusier. 1956. *The Modulor: A Harmonious Measure to the Human Scale Universally Applicable to Architecture and Mechanics*. Translation by Francia, P. and Bostock, A. London: Faber and Faber.

Merzbach, U. C. and Boyer, C. B. 2011. *History of Mathematics*. Third edition. John Wiley and Sons, Inc.

Naumov, G. 2009a. The Process of Neolithization. In Naumov, G. Fidanoski, Lj. Tolevski, I. and Ivkowska, A. *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 17–28. Skopje: Dante.

Naumov, G. 2009b. Neolithic visual culture and rituals. In Naumov, G. Fidanoski, Lj. Tolevski, I. and Ivkowska, A. *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 87–135. Skopje: Dante.

Naumov, G. 2009c. *Patterns and Corporeality: Neolithic Visual Culture from the Republic of Macedonia*. Oxford: British Archaeological Reports - International Series.

Naumov, G. 2010. Symmetry Analysis of Neolithic Painted Pottery from The Republic of Macedonia. *Archeologia e Calcolatori*, 21: 261–280.

Naumov, G. 2015. The Early Neolithic communities in Macedonia. *Archeologické rozhledy* LXVIII: 331–355.

Nemeskéri, J. and Lengyel, L. 1976. Neolithic Skeletal Finds. In Gimbutas, M. (ed.) *Neolithic Macedonia: As Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 375–410. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis, A Sourcebook*. Chicago: The University Press of Chicago.

Riegel, N. P. 2011. *Beauty, to kalon, and its relation to the good in the works of Plato*. Doctoral

thesis, Department of Philosophy, University of Toronto.

Robson, E. 2000. The uses of mathematics in ancient Iraq, 6000–600 BC. In Selin, H. (ed.) *Mathematics Across Cultures: the History of Non-Western Mathematics*: 93–113. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Rouse Ball, W. W. 1960. *A Short Account of the History of Mathematics*. New York: Dover Publications Inc.

Sanev, V. 2004. Some Characteristics of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group in Macedonia. In Perić, S. (ed.) *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, No. 1: 35–48. Belgrade.

Sanev, D. 2006. Anthropomorphic Cult Plastic of Anzabegovo-Vršnik Cultural Groups of the Republic of Macedonia. In Tasić, N. and Grozdanov, C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*: 171–192. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions.

Schmandt-Besserat, D. 1982. How Writing Came About. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 47. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH: 1–5.

Schmandt-Besserat, D. 1996. *How Writing Came About*. Austin: University of Texas Press.

Schmandt-Besserat, D. 1999. Tokens: the cognitive significance. *Documenta Praehistorica* XXVI: 21–27. Ljubljana.

Schmandt-Besserat, D. 2007. From Tokens to Writing: the Pursuit of Abstraction. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* Vol. 175, no. 3: 162–167.

Schmandt-Besserat, D. 2009. Tokens and Writing: The Cognitive Development. *Scripta, International Journal of Writing Systems* Vol. 1, (September 2009): 145–154.

Shepard, O. A. 1956. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington D. C.: Carnegie Institution of Washington.

Stieglitz, R. R. 2006. Classical Greek Measures and the Builder's Instruments from the Ma'agan Mikhael Shipwreck. *American Journal of Archaeology* 110, Vol. 2 (2006): 195–203.

Struik, D. J. 1954. *A Concise History of Mathematics*. London: G. Bell and Sons LTD.

Šemrov, A. and Turk, P. 2008. *Neolithic Art in the Republic of Macedonia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Tasić, N. N. 2006. Anzabegovo - Milutin Garašanin's Key for the Early Neolithic of the Central Balkans. In Tasić, N. and Grozdanov, C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions: 159–170.

Tasić, N. N. 2008. O značenju kvadrata i kruga u neolitskoj ornamentici. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja knjiga 35*: 5–21. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Thom, A. 1971. *Megalithic Sites in Britain*. Oxford: Oxford At Clarendon Press.

Tobin, R. 1975. The Canon of Polykletios. *American Journal of Archaeology*, Vol. 79, No. 4, (Oct. 1975): 307–321.

Vitruvius. 1914. *The ten books on architecture*. Translation by Moris Hicky Morgan. Harvard University Press. London: Humphrey Milford. Oxford University Press.

Vuković, J. 2006. *Funkcionalna analiza neolitske грнčarije Centralnog Balkana – metodi, tehnike i primena*. Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Beograd.

Vuković, J. 2011a. Neolithic Fine Pottery: Properties, Performance and Function. *Гласник српског археолошког друштва Бр. 26*. Српско археолошко друштво: 7–23. Београд.

Vuković, J. 2011b. Early Neolithic Pottery from Blagotin, Central Serbia: A Use-Alternation Analysis. In Krauß, R. (ed.) *Begginings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*. Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul. Verlag Marie Leidorf GmbH: 205–211.

Washburn, D. K. 1977. A Symmetry Analysis of Upper Gila Area Ceramic Design. *Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology*, Vol. 68. Cambridge: Harvard University Press.

Washburn, D. K. 1984. The Study of the Red on Cream and Cream on Red Designs on Early Neolithic Ceramics from Nea Nikomedeia. *American Journal of Archaeology* 88: 305–324.

Washburn, D. K. 1995. *Living in Balance: The Universe of the Hopi, Zuni, Navajo and Apache*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Washburn, D. K. 1999. Perceptual Anthropology: The Cultural Saliency of Symmetry. *American Anthropologist* Vol. 101/3: 544–562. Arlington.

Washburn, D. K. and Crowe, D. W. 1988. *Symmetries of Culture, Theory and Practice of Plane Pattern Analysis*. Seattle: University of Washington Press.

Wilson Jones, M. 2000. Doric Measure and Architectural Design I: The Evidence of the Relief from Salamis. *American Journal of Archaeology*, Vol. 104, No. 1, January: 73–93.

Yiouni, P. 1996. The Early Neolithic Pottery: Typology. In Wardle, K. A (ed.) *Nea Nikomedeia I: The excavation of an Early Neolithic village in northern Greece 1961–1964*: 81–180. London: The British School at Athens.

Zdravkovski, D. 2006. New aspects of the Anzabegovo-Vršnik cultural group. In Tasić, N. and Grozdanov, C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*: 99–110. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions.

Илустрации

сл. 1, сл. 2 Модел за пропорционалност и реконструкција на купи (направен од авторот на трудов).

сл. 3–5 Антропометриски вредности – должина на прстите на авторот на трудов.

сл. 6, сл. 7 Антропометриските вредности, поставени на моделот за пропорционалност и реконструкција на купи.

сл. 8 Цртеж (модел, реконструкција) на методот на Поликет за одредување пропорционалност на човековото тело врз основа на раката, познат како Канонот на Поликет, V век пр.н.е. (Tobin 1975, Ill. 1, 308).

сл. 9, сл. 10 Цртежи (модел) според разработките на Поликет за идеалното човечко тело според пропорционалноста на неговите делови (Tobin 1975, Ill. 9, 314; Ill. 11, 316).

сл. 11 Цртеж на релјефот откриен во Саламина, Грција, на кој се претставени основните мерни единици – прсти, рака, лакот и стапка, IV век пр.н.е. (Stieglitz 2006, Fig. 3., 199).

сл. 12 Споредба на Витрувиевиот Човек на Леонардо да Винчи (лево) со човекот од релјефот од Саламина (десно), од аспект на основните пропорционални односи меѓу распонот на рацете и височината (Wilson Jones 2000, Fig. 8., 83).

Т. I Ранонеолитски длабоки купи од Церје – Говрлево (необјавен материјал).

Т. II, Т. III Среднонеолитски длабоки купи со високо конусно дно – нога од Церје – Говрлево (необјавен материјал).

Т. IV Ранонеолитски прстенести дна од Церје – Говрлево (необјавен материјал).

Т. V Среднонеолитски високи конусни дна од Церје – Говрлево (необјавен материјал).

Т. VI Ранонеолитски длабоки купи од Барутница – Амзабегово (Šemrov and Turk 2008, 1, 62, 2, 63, 3, 64; Гарашанин и Гарашанин 2009, Т. III, 1–3, 170; Gimbutas 1976, Figs. 1, 2, 38).

Т. VII Среднонеолитски длабоки купи со различна изведба на дната од Барутница – Амзабегово (Gimbutas 1976, Fig. 26. 2, 49 Figs. 37. 1, 2, 58; Гарашанин и Гарашанин 2009, Т. XXX, 1, 197, Т. XXXI, 1, 198; Garašanin 1979, Т. XIII, 5).

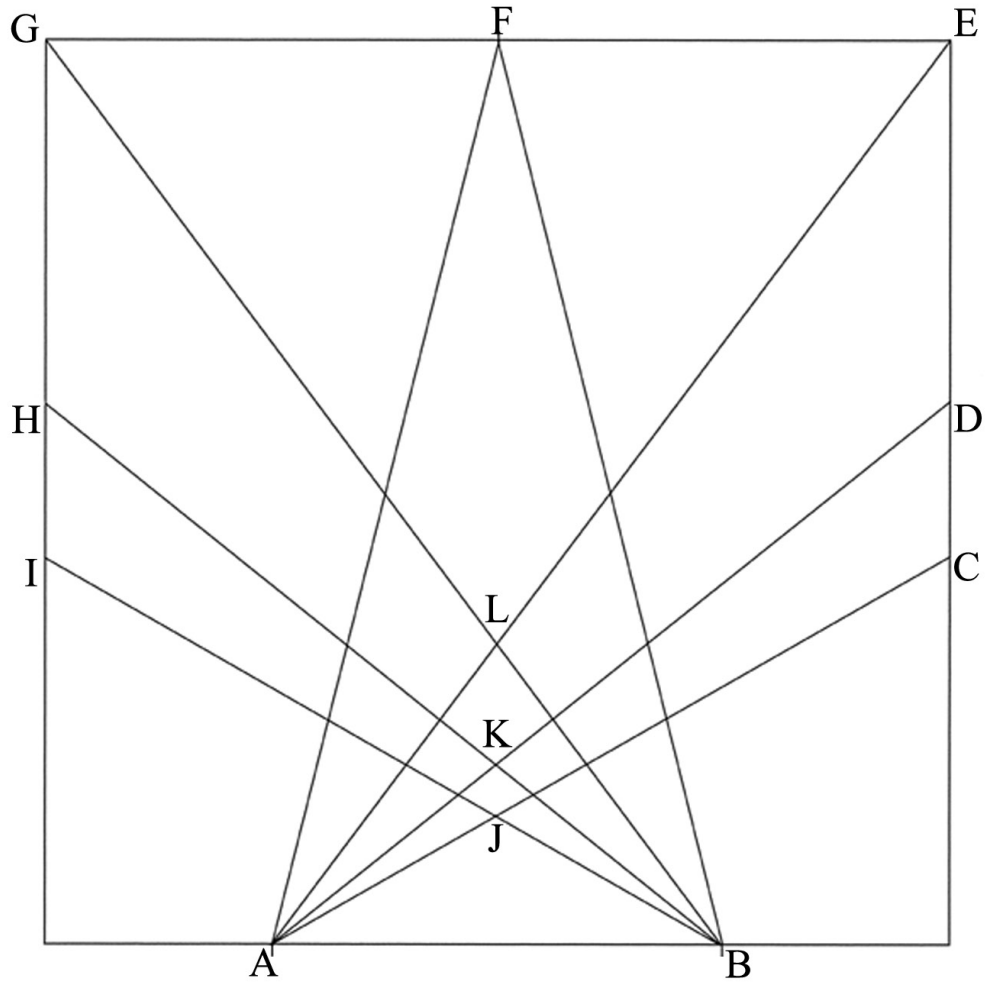
Т. VIII Среднонеолитски длабоки купи со високо конусно дно – нога од: 1., 2–7. Барутница – Амзабегово (освен бр. 2 – ранонеолитски примерок) (Гарашанин и Гарашанин 2009, Т. XVII, 1, 184, Т. XXI, 1, 188, Т. XXI, 2, 188, Т. XXVIII, 3, 195, Т. XXXVII, 6, 204, Т. XXXVII, 7, 204; Garašanin 1979, Т. XIII, 7) и 8. Тумба – Палчиште (Здравковски и Саржоски 1989, сл. 1, 87).

Т. IX Среднеолитски длабоки купи со високо конусно дно – нога од Тумба – Маџари (Sanev 2004, Pl. III, 2, 44; Zdravkovski 2006, Fig. 4, 103, Fig. 5, 104, Fig. 7, 105, Fidanoski 2009a, Pl. 59, 1, 2).

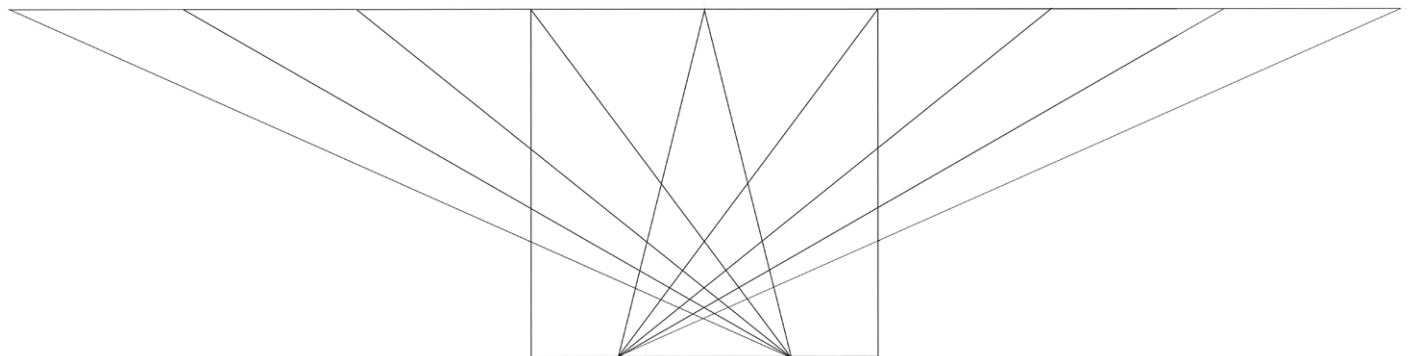
Т. X Среднеолитски длабоки купи со високо конусно дно – нога од: 1. Тумба – Маџари (Fidanoski 2009a, Pl. 59, 3); 2. Сретсело – Мршевци (Naumov 2009c, Fig. 3.8., 16); 3, 4. Слатина – Зелениково (Fidanoski 2009a, Pl. 63, 5); 5. Врбјанска Чука – Славеј (Темелкоски и Миткоски 2005, Т. VII, 38) и 6–8. Руг Баир – Горобинци (Fidanoski 2009a, Pl. 59, 1, 2).

Т. XI Ранеолитски плитки купи од: 1–6. Велушка Тумба (Василева 2005, 35; Fidanoski 2009a, Pl. 30, според Симоска и Санев 1975) и 7, 8. Чука – Тополчани (Китаноски и др. 1978, Т. III, 24, 16, Т. IV, 40, 18).

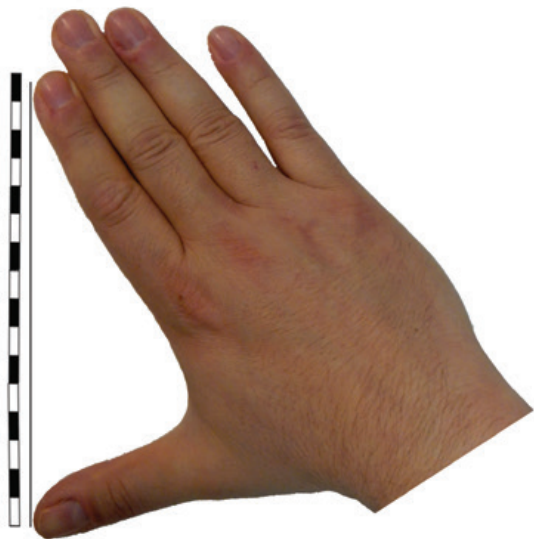
Т. XII Ранеолитски плитки купи од Врбјанска Чука – Славеј (Темелкоски и Миткоски 2005, Т. I, 31).

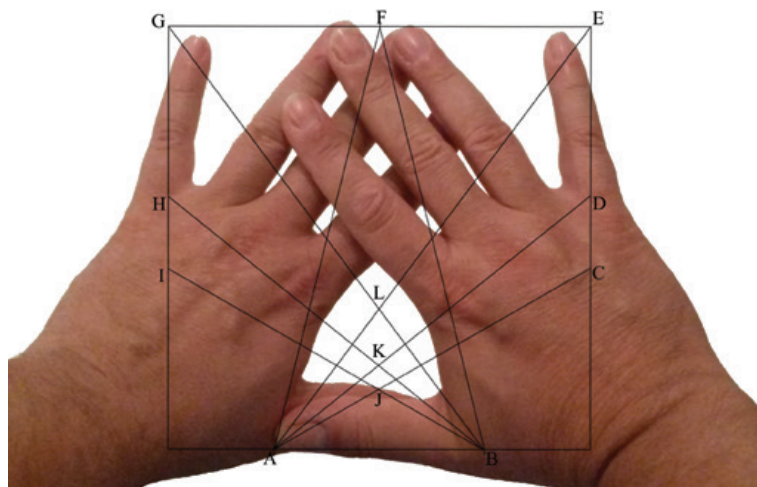
сл. 1

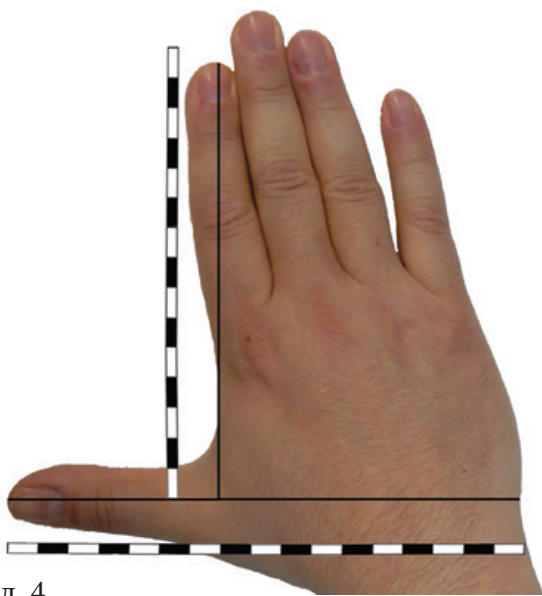
сл. 2

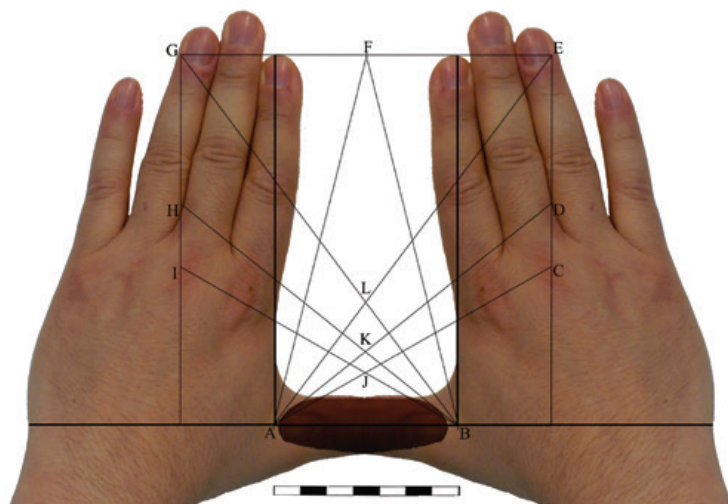
сл. 3

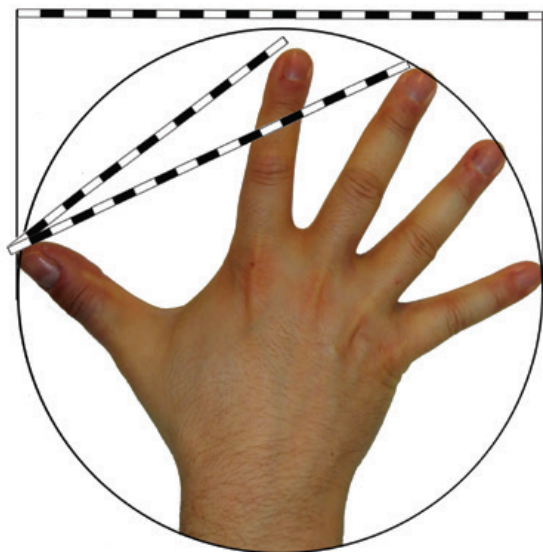
сл. 6

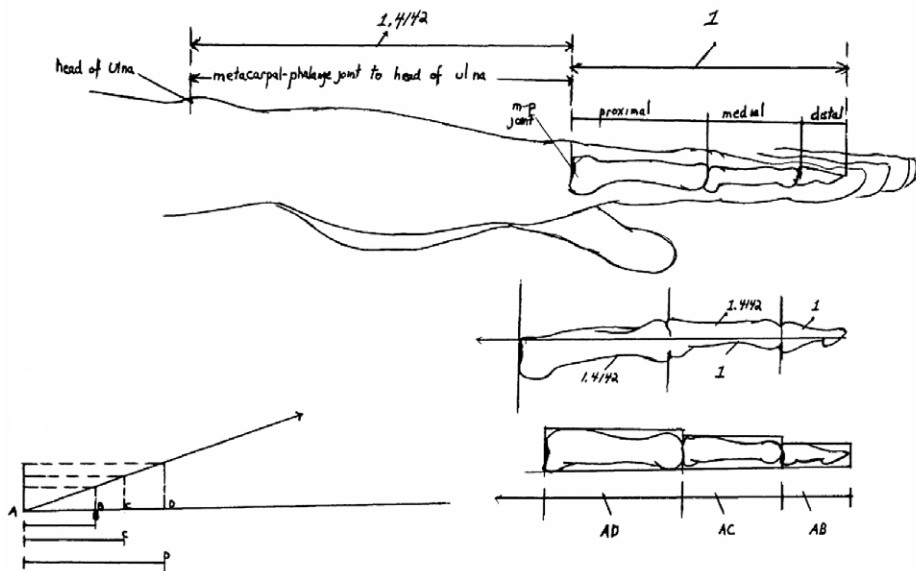
сл. 4

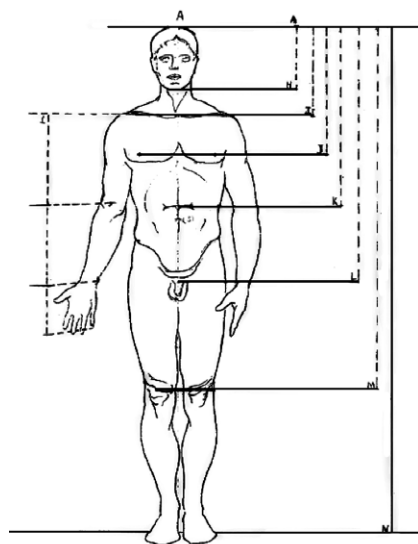
сл. 7

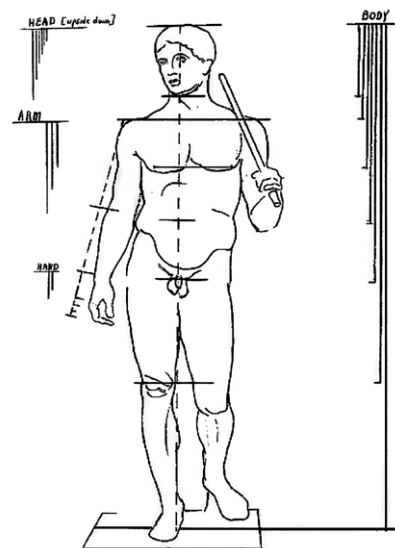
сл. 5

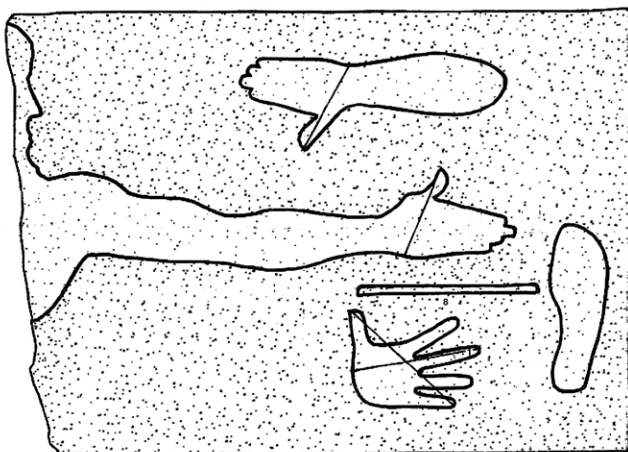
сл. 8

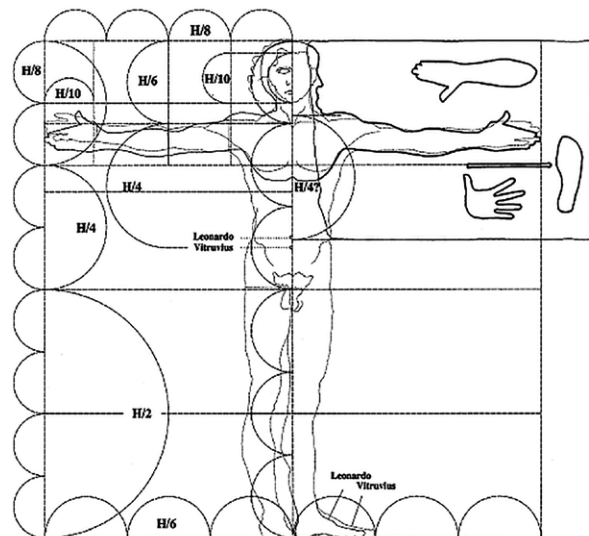
сл. 9

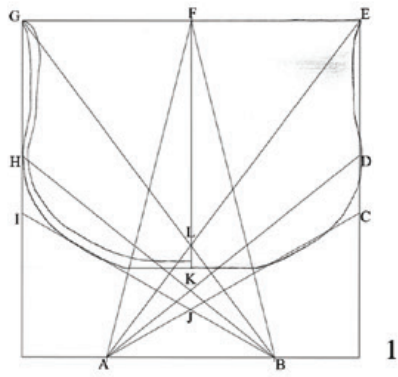
сл. 10

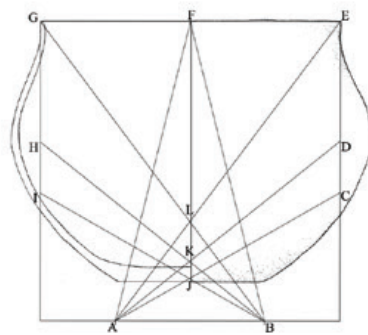
сл. 11

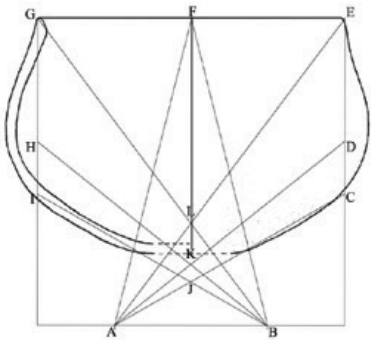
сл. 12

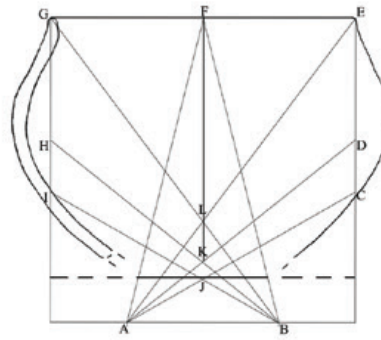
1

2

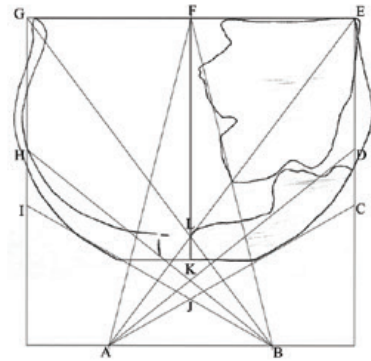

3

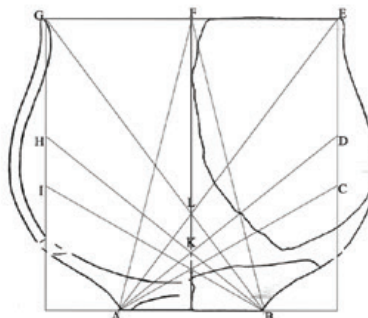

4

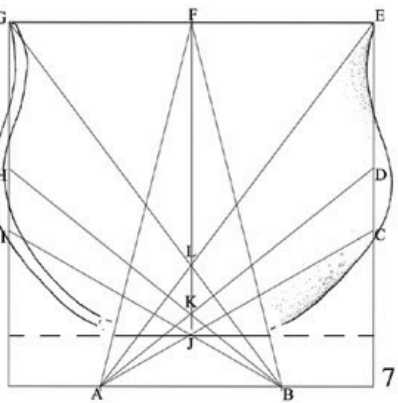
0 5

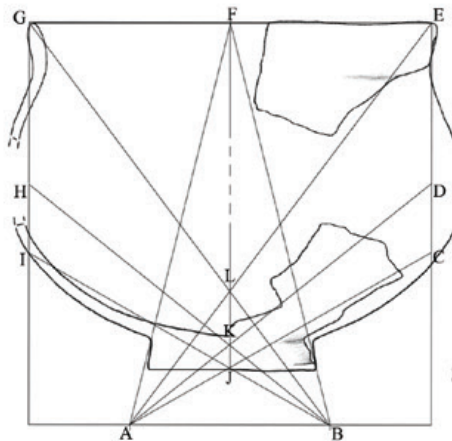
5

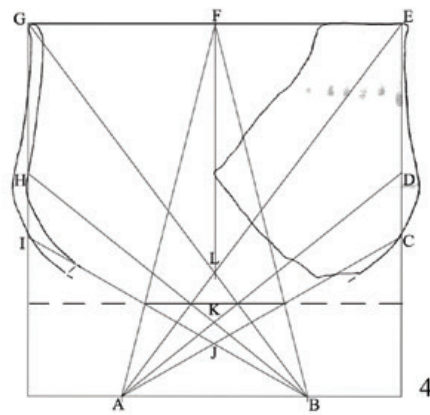
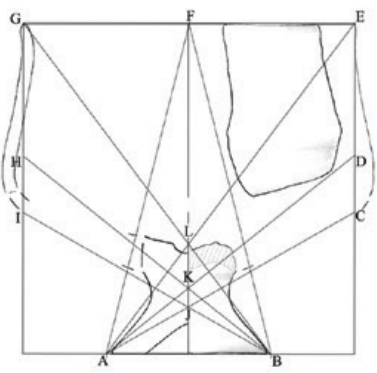
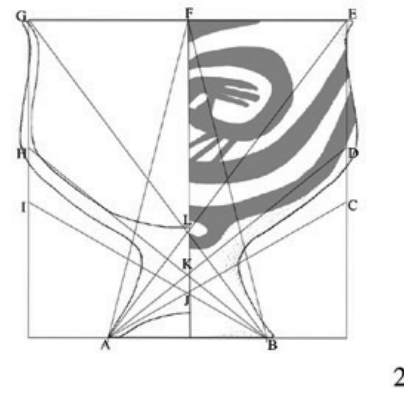
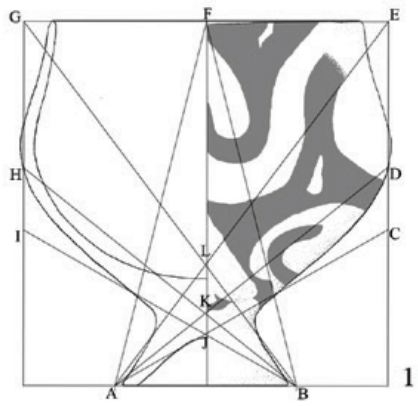
6

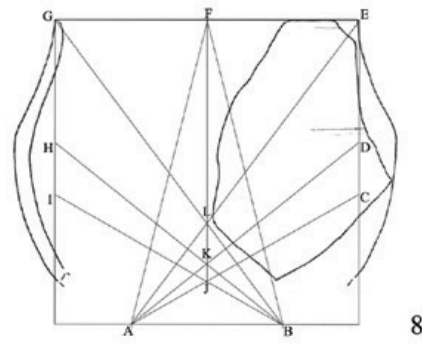
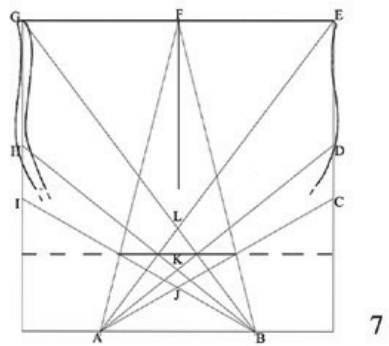
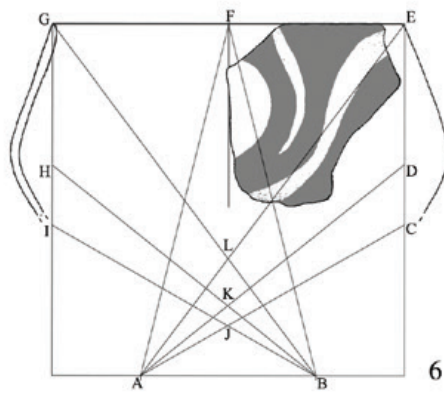
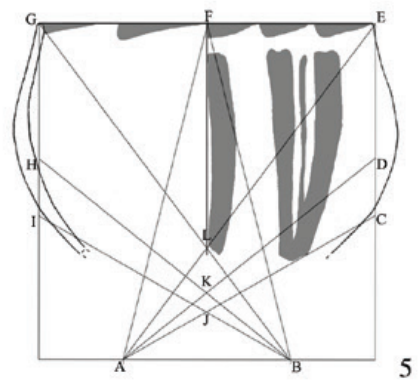
7

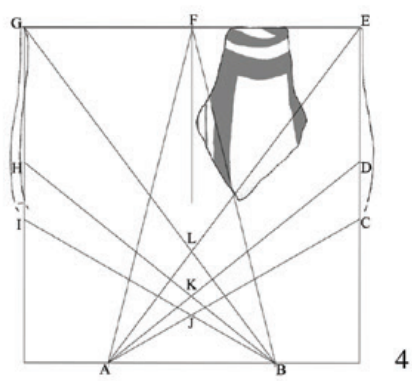
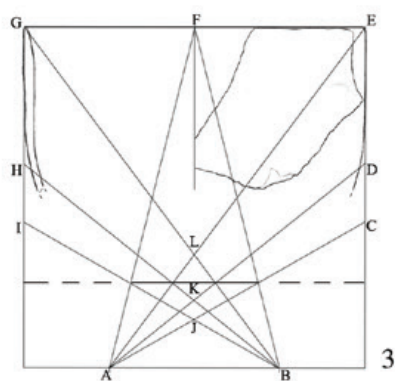
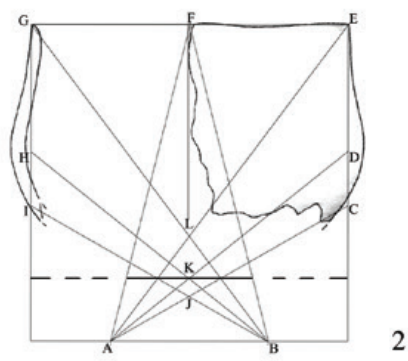
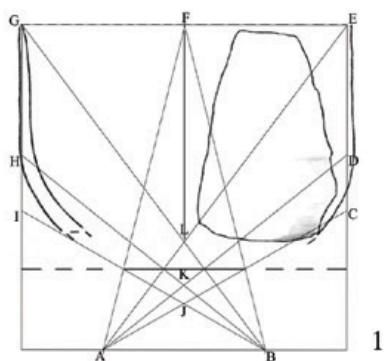

8

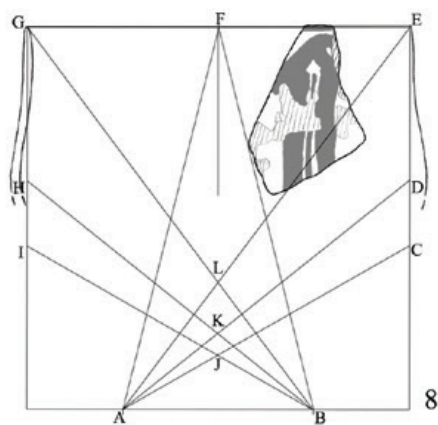
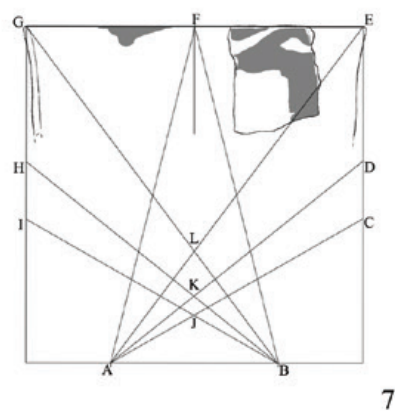
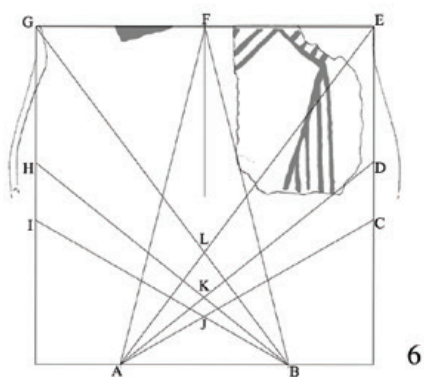
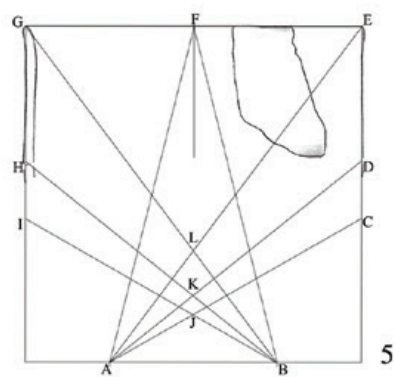

0 5

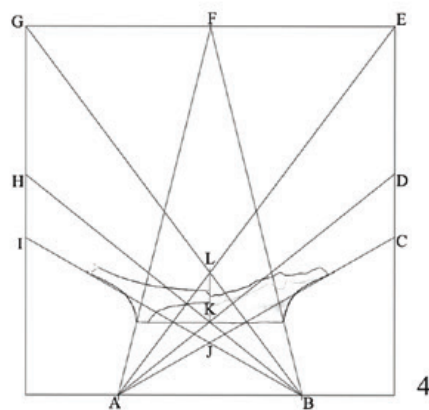
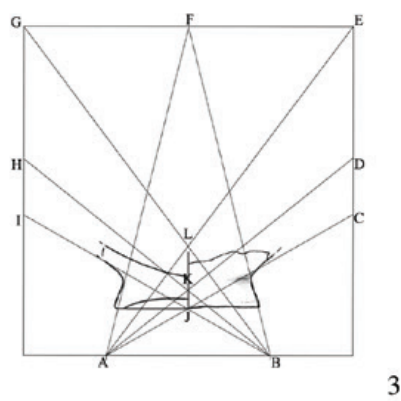
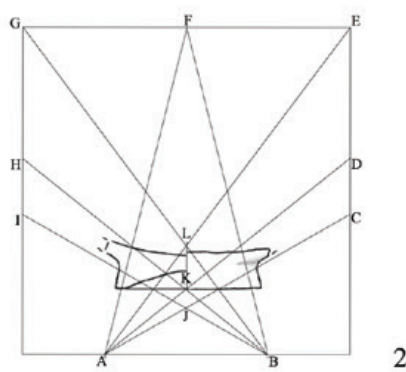
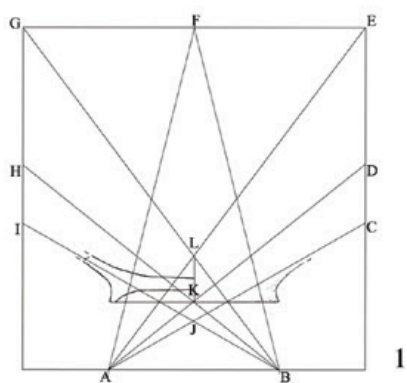

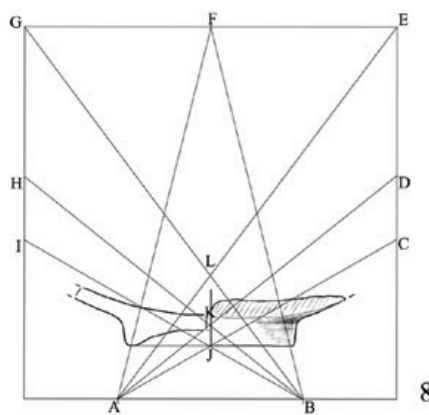
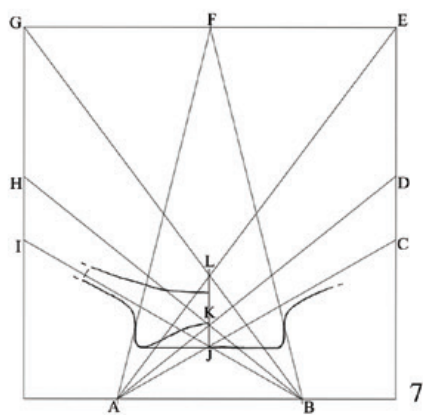
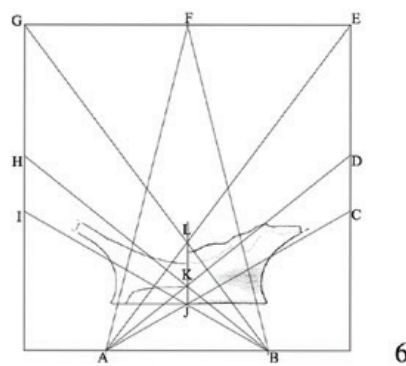
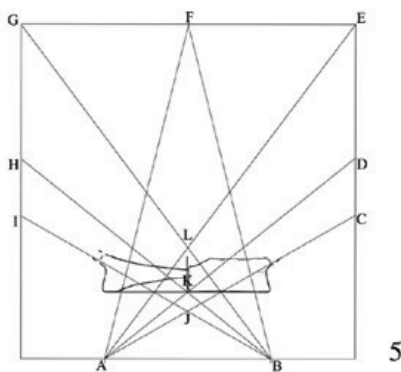
0 5

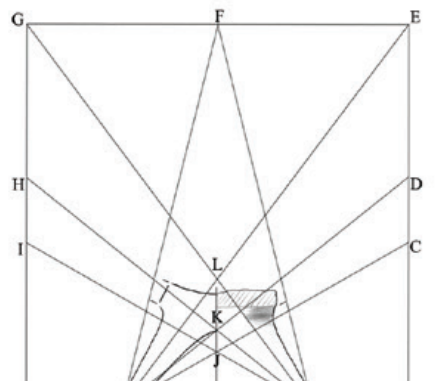
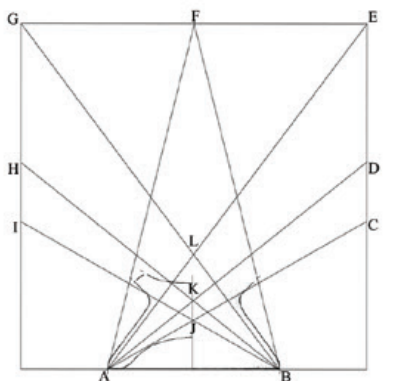
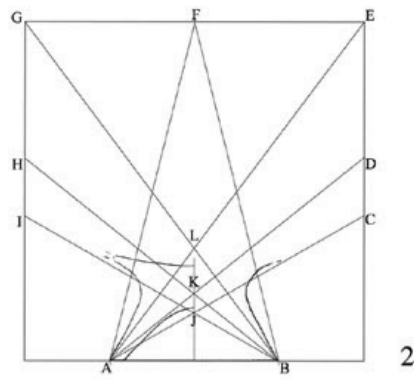
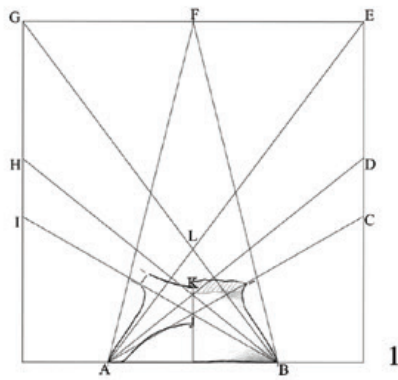

T. IV

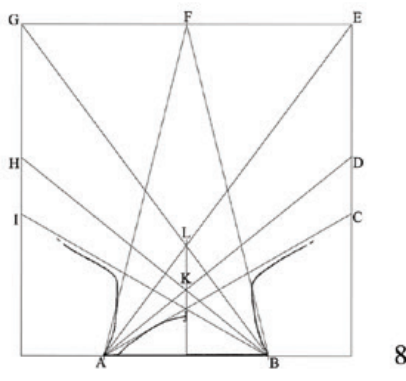
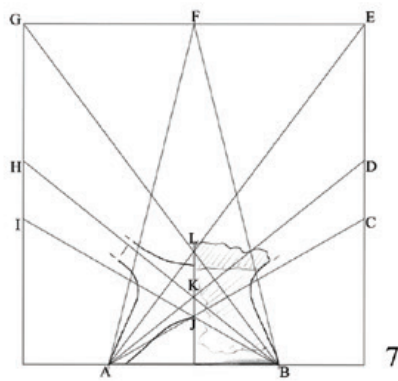
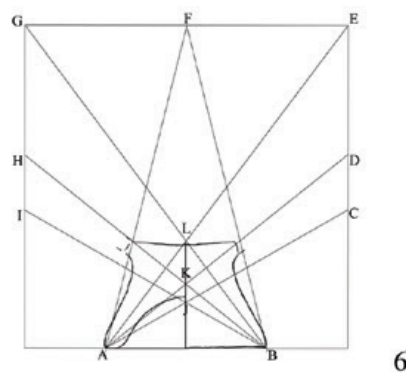
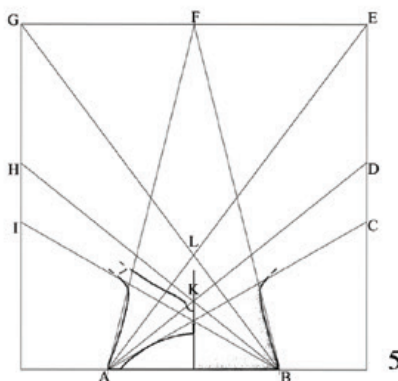

0 5

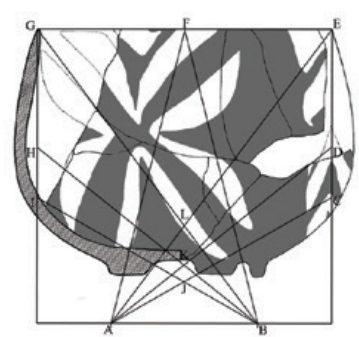

0 5

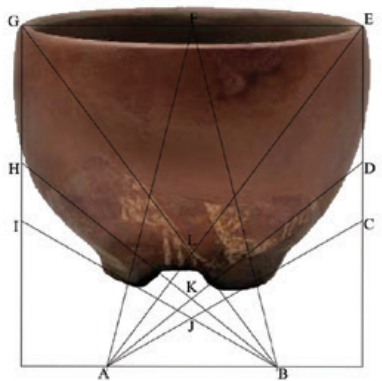

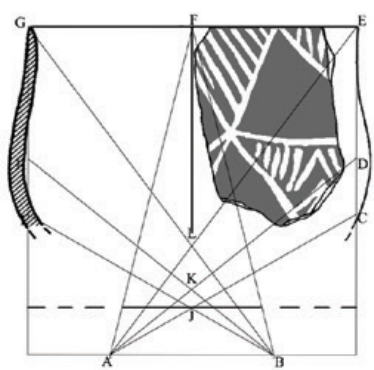
1

2

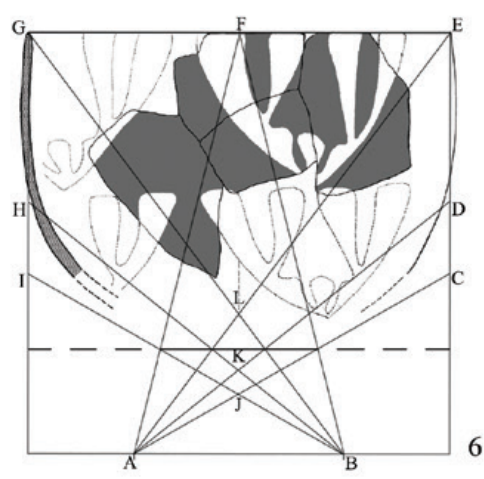
3

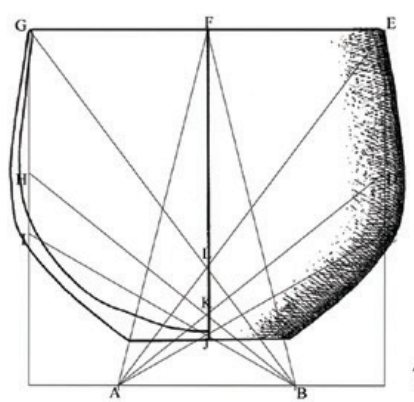
4

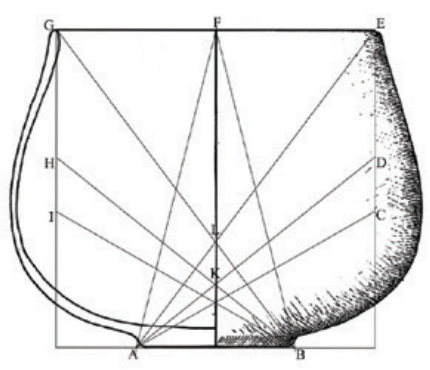
5

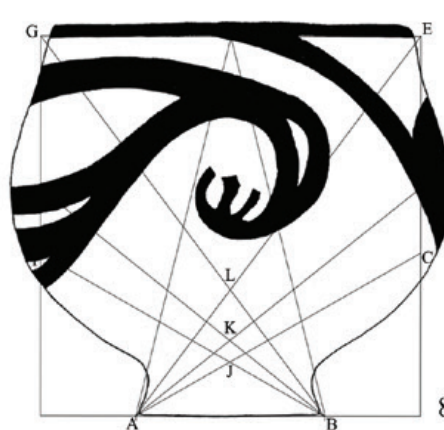
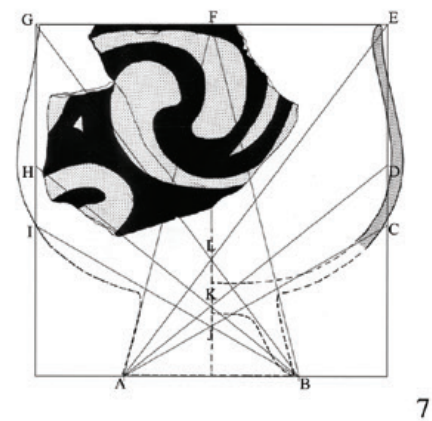
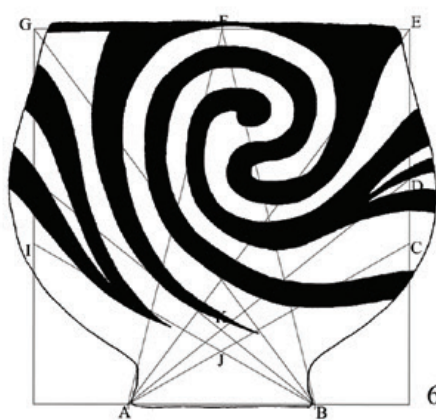
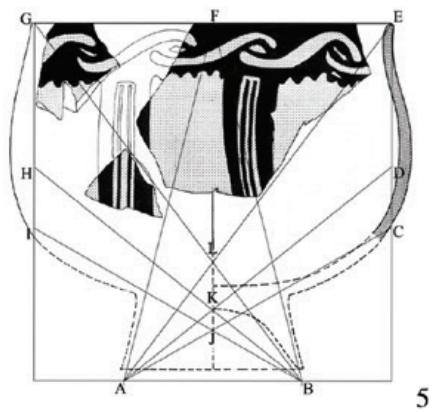
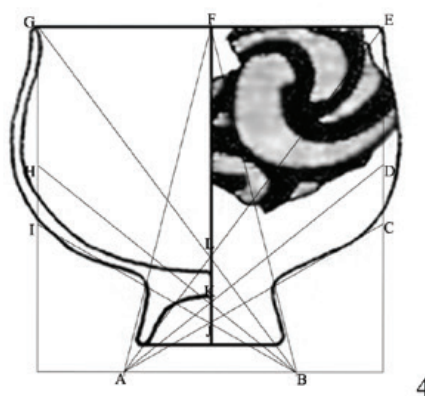
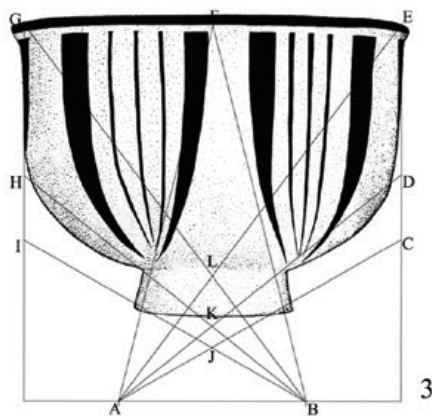
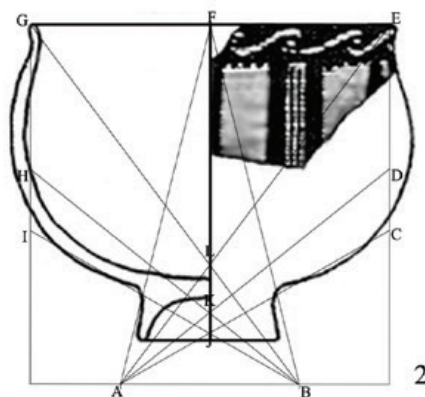
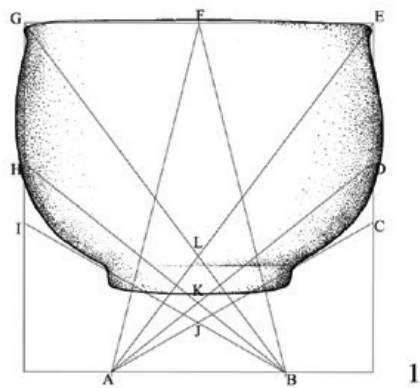
6

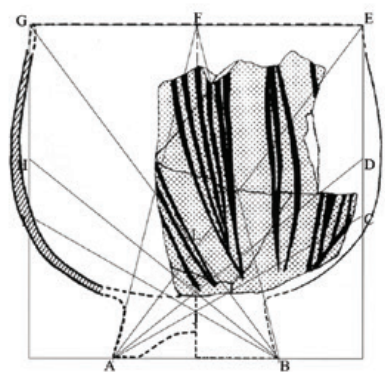

7

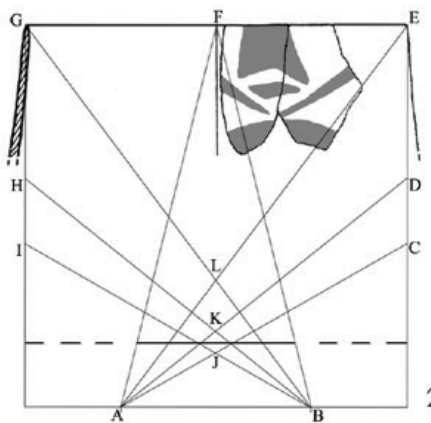

8

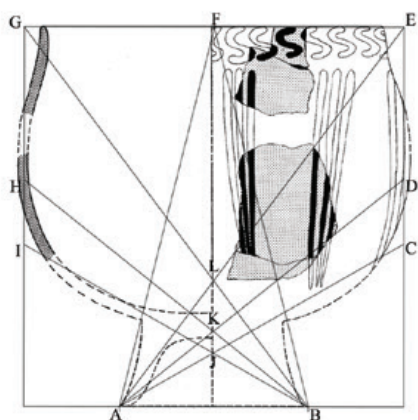

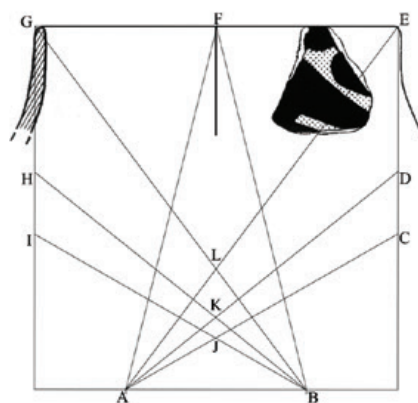
1

2

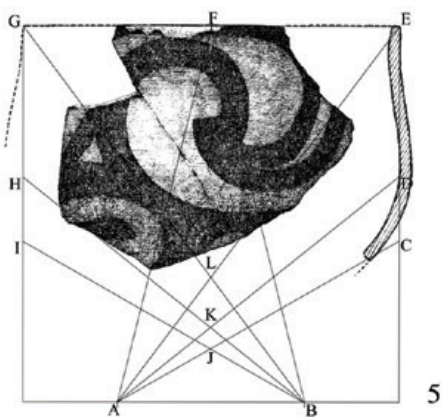

3

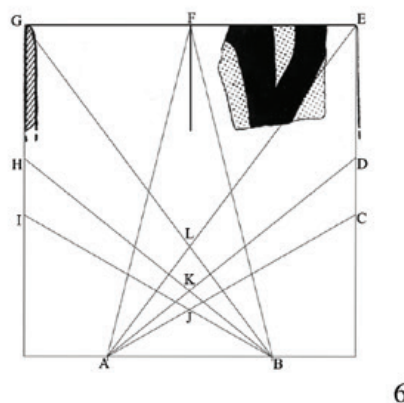

4

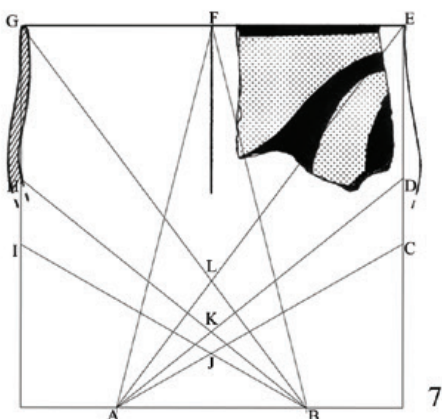
0 5

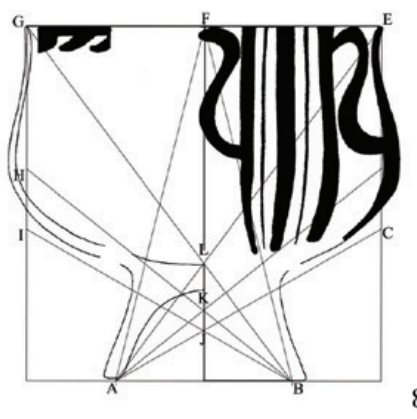
5

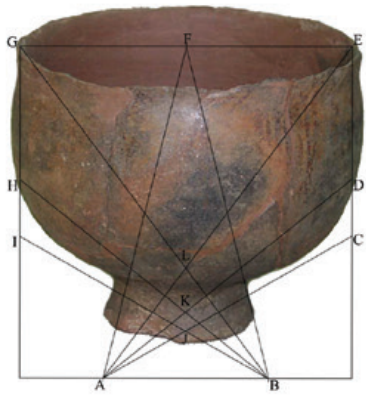
6

7

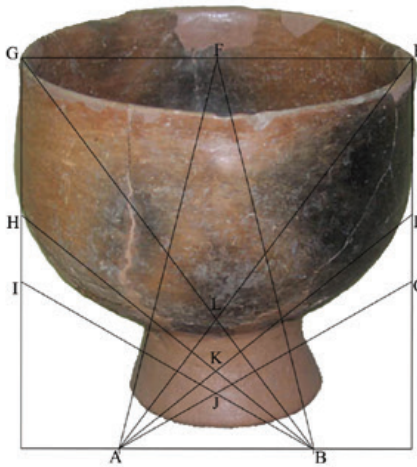
8

1

2

3

4

0 5

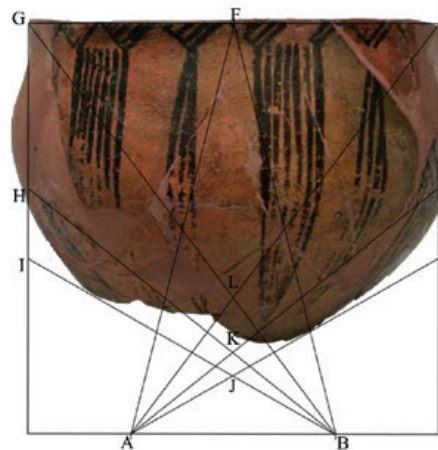
5

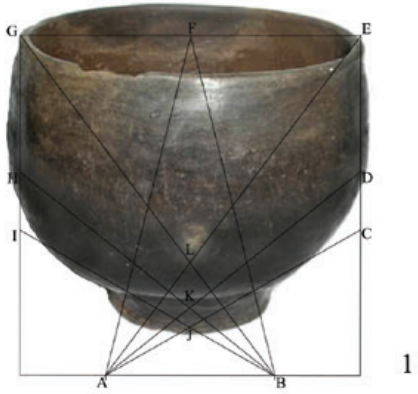
6

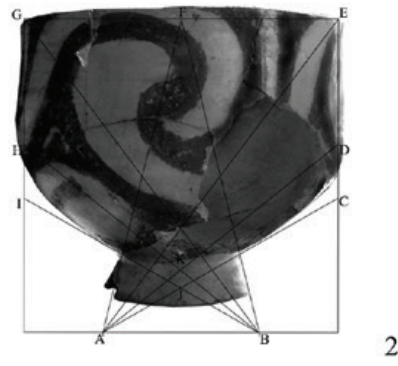
7

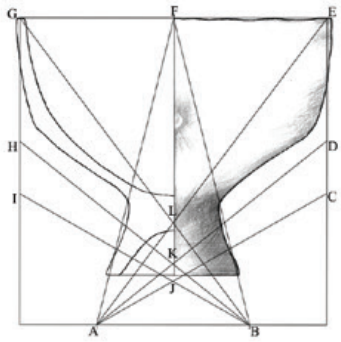
8

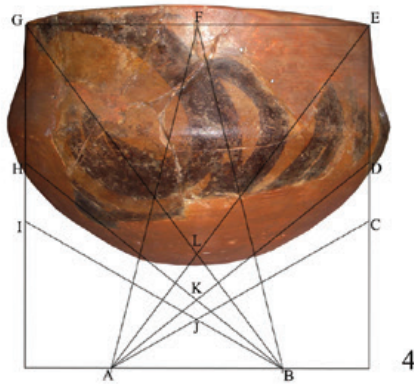
1

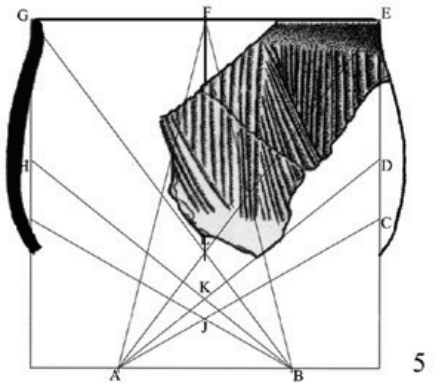
2

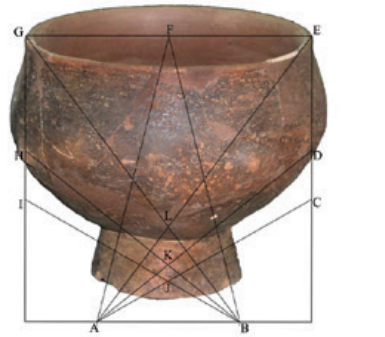
3

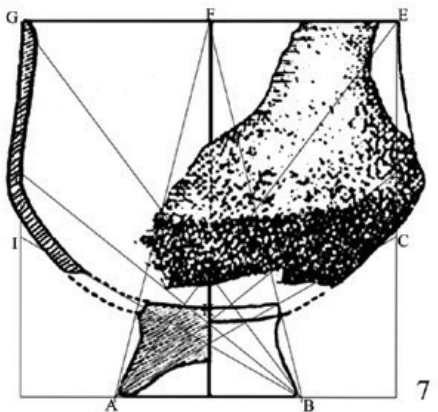
4

5

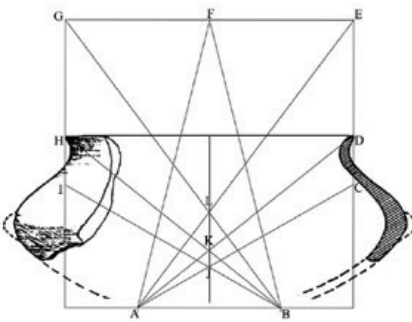
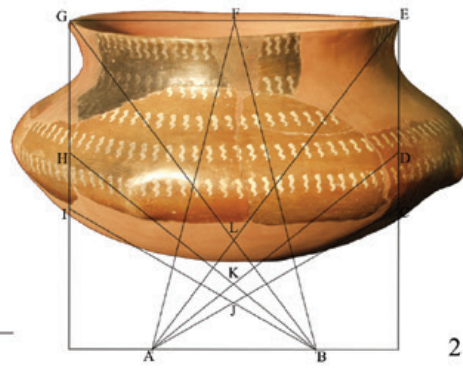
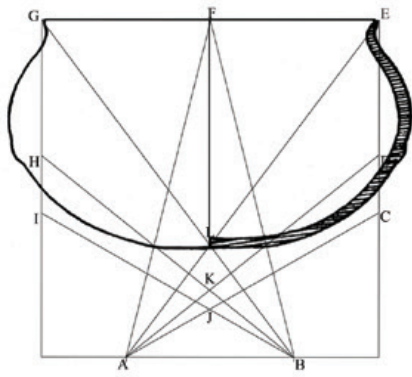
6

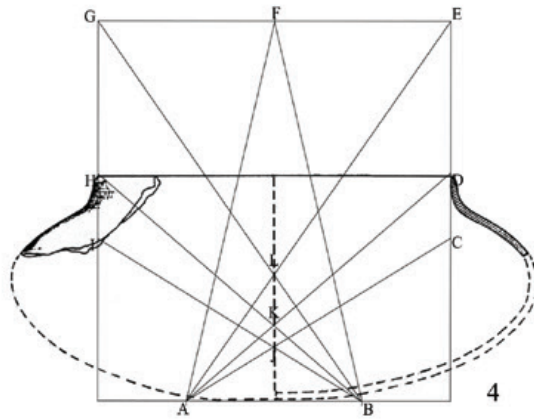
7

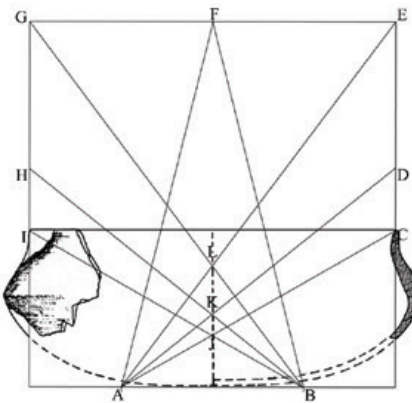
8

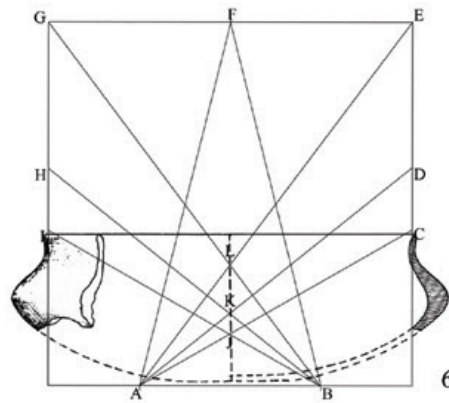
3

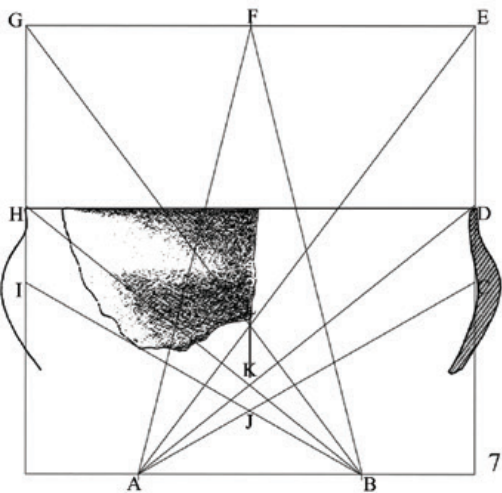
4

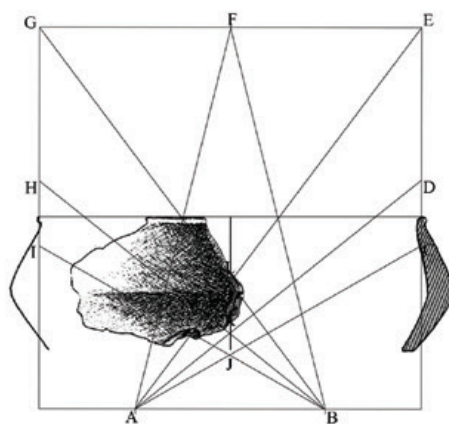
5

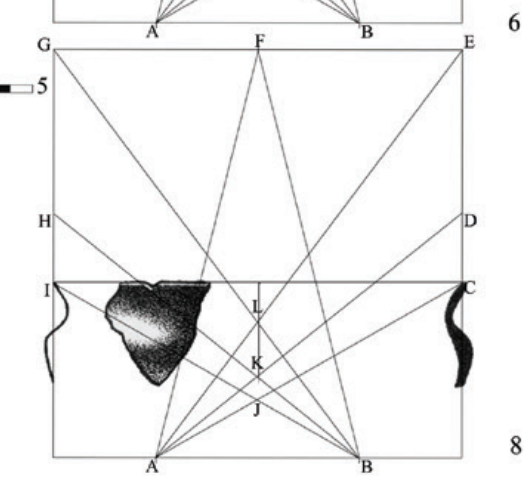
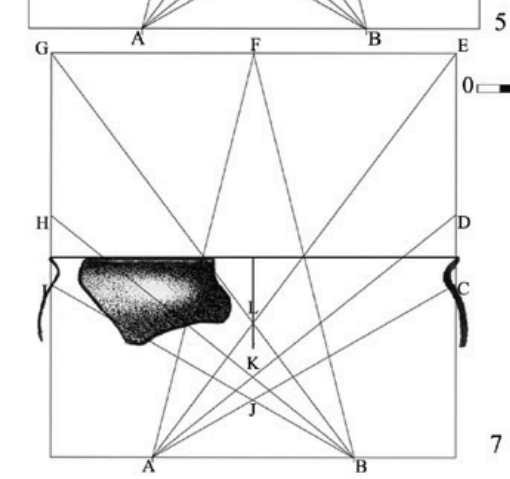
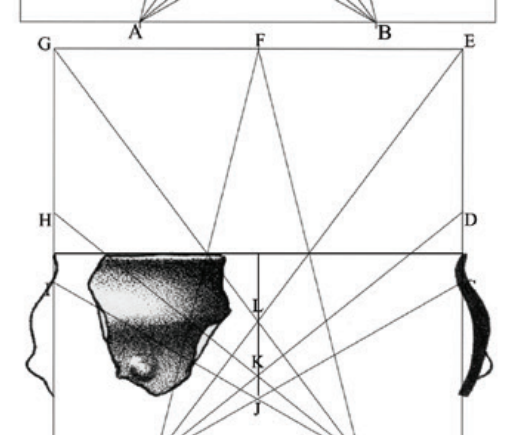
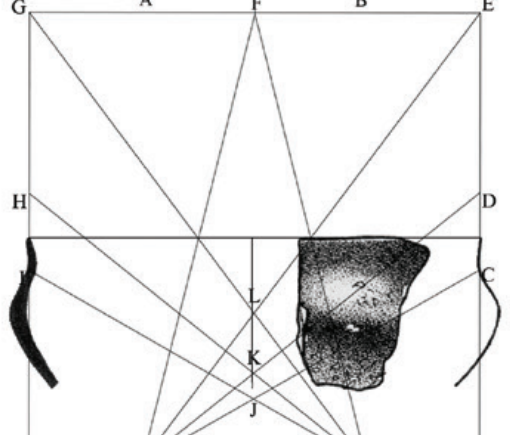
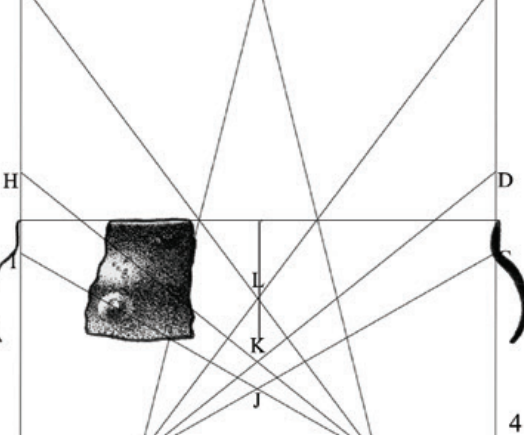
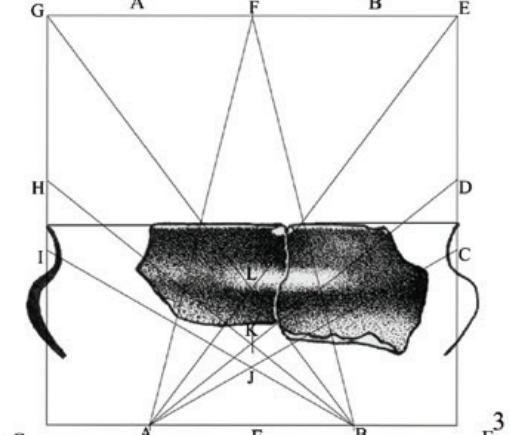
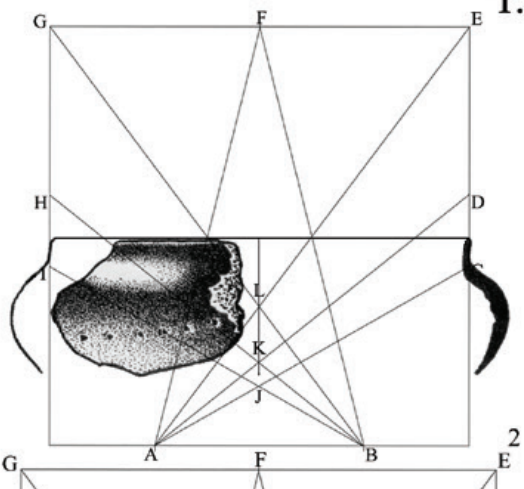
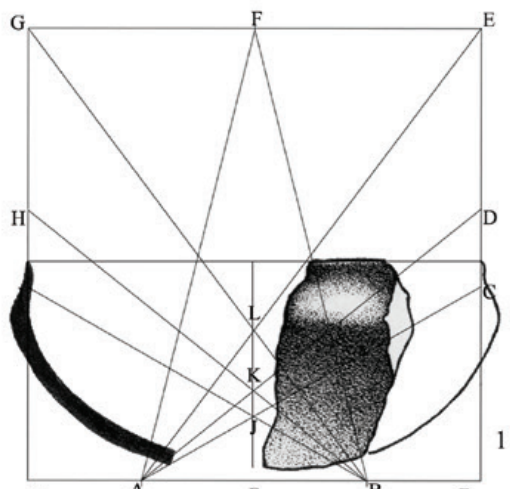
6

7

8

0 5

Гоце Наумов

Центар за истражување на предисторијата

Јан Јон

Универзитет на Јужна Бохемија

Ондреј Хвојка

Универзитет на Јужна Бохемија

ГЕОМАГНЕТНО СКЕНИРАЊЕ НА НЕОЛИТСКИ ТУМБИ ВО ЦЕНТРАЛНА ПЕЛАГОНИЈА

Геомагнетното скенирање на тумбите во Пелагонија сè почесто се применува во последните години, што произлегува од големите потенцијали и можности на овој метод. Од тие причини, во 2017 година се изврши ново геомагнетно скенирање на тумбите во Централна Пелагонија, при што се добија нови сознанија за нивниот внатрешен распоред. Во текот на ова истражување беа извршени мерења на локалитетите Велушка Тумба – Породин, Тумба – Оптичари, Тумба Југ – Оптичари и Гургур Тумба – Битола, со што бројот на наоѓалишта скенирани во Пелагонија сега брои десет неолитски населби. Сигналите регистрирани на магнетните мапи укажуваат на постоење градби со дефинирана позиција и распоред, но и отсуство на архитектонски обележја регистрирани во текот на минатите скенирања. Тоа покажува дека меѓу тумбите во Пелагонија постојат сличности, но и очигледни разлики во домен на просторната организација на населбите. Во таа смисла, резултатите од геомагнетното скенирање даваат одлични можности за идно прецизно лоцирање на архитектонските структури и нивно темелно ископување.

Клучни зборови: *Пелагонија, тумби, геомагнетно скенирање, архитектура, просторна организација*

Goce Naumov

Center for Prehistoric Research

Jan John

University of South Bohemia

Ondrej Chvojka

University of South Bohemia

GEOMAGNETIC SCANNING OF THE NEOLITHIC TELLS IN CENTRAL PELAGONIA

The geomagnetic scanning of tells in Pelagonia has been more often applied recently owing to the high potentials and opportunities that this method provides. Therefore, a new geomagnetic survey was performed in 2017 that enabled new knowledge regarding the spatial organization of the Neolithic tells, in particular in Central Pelagonia. The survey was executed on tells such as Veluška Tumba-Porodin, Tumba-Optičari, Tumba Jug-Optičari and Gurgur Tumba-Bitola and consequently the number of scanned tells is currently raised up to ten Neolithic settlements. The signals recorded on the magnetic maps indicate the presence of buildings with determined disposition, but also the absence of architectonic features documented on the tells scanned previously. Such data demonstrate similarities among the tells in Pelagonia, as well as apparent differences in the spatial organization of the settlements. The results of geomagnetic scanning provide exceptional opportunities for precise location of architectonic structures and their thorough excavation in the future.

Keywords: *Pelagonia, tells, geomagnetic scanning, architecture, spatial organization*

Пелагонија одамна е позната по своите природни, стопански и културни обележја. Географските одлики на оваа голема котлина овозможиле континуиран живот од предисторијата до денес, а за тоа најголема заслуга имаат плодните алувијални површини погодни за одгледување на земјоделски култури. Овие полиња уште во почетокот на земјоделството привлечиле голем број заедници да ги основаат своите нови населби токму во Пелагонија (сл. 1). Ваквиот процес, што започнал во овој регион пред околу осум илјади години, се одвивал со постепено формирање на неолитски села низ целата рамнина. Континуираниот живот во овие села, базиран на

постојаните ресурси на храна, довел до формирање на тумби што преставуваат една од најспецифичните одлики на пелагонската предисторија (Симоска и Санев 1976). Нив ги населувале земјоделски заедници што покрај квалитетите во стопанството, содржеле и одлични занаетчи и уметници, особено креативни во рамки на духовната сфера. Благодарение на автентичните обележја манифестирани преку декорацијата на садовите, антропоморфните модели на куќи, фигурините и жртвениците, тие биле издвоени како засебна Велушко–породинска културна група (Garašanin 1979; Санев 1995). Иако ваквото археолошко дефинирање излегува надвор од тековните научни пристапи и воедно е далеку од предложените географски граници (Naumov 2015; Naumov 2016a), сепак артефактите сугерираат на силно истакнат идентитет на првите земјоделци во Пелагонија, а којшто останал не променет во текот на речиси еден милениум (Naumov 2010).

Мотивите за вакво континуирано одржување на идентитетот не треба да се бараат само во социјалните и духовните сфери, туку и во географијата на пелагонскиот регион, што воедно била тесно врзана со чувството за особеност и верувањата на пелагонските заедници. Имено, тие најчесто ги формирале своите населби околу поголеми мочурливи површини, односно онаму каде што освен плодната почва имало и други ресурси за храна и градителство (Naumov и Стојкоски 2015; Naumov 2016b). Освен плодните полиња со жито, зеленчук и овошки, пелагонските земјоделци имале пристап и до риби, жаби, змии, барски птици и животни, школки, трски, дрвја, грмушки и кал. Ваквиот стабилен извор на ресурси овозможил долготраен живот во рамки на една населба и формирање на силни врски со пределот во кого овие заедници функционирале. Континуираното живеење се одразило и врз изгледот на населбите (со што и се формирале тумбите), но и врз нејзиното внатрешно уредување. На тој начин, се формирале неколку поголеми тумби, коишто можеби функционирале и како регионални центри, а како најкарактеристични може да се истакнат оние кај денешните села Породин, Могила, Карамани, Трн, Оптичари, Егри, Добромири, Радобор, Тополчани и Славеј.

Повеќето од овие локалитети се истражувани во неколку наврати и добиени се скромни, но мошне битни податоци за времето, материјалната култура, архитектурата и стопанството на неолитските заедници во Пелагонија (Grbić i dr. 1960; Симоска и Санев 1975; Симоска и Санев 1977; Симоска и др. 1979; Симоска и Кузман 1990; Китаноски 1977; Kitanoski et al. 1990; Наумов и Томаж 2015; Наумов и др. 2016). Меѓутоа, поради малиот обем на истражувањата, не е добиен поголем или целосен увид во внатрешното уредување на овие локалитети. Тоа од една страна изискува многу поекстензивно ископување што ќе овозможи подетално согледување на архитектонските обележја и културните хоризонти. Но, од друга страна, ваквите ископувања нема да бидат вообичаена практика, со оглед на тековните институционални капацитети и финансиски тешкотии. Од тие причини, неопходна е примена на алтернативни научни методи што ќе придонесат кон разбирање на просторната организација во неолитските населби, а притоа нема да претставуваат толкав логистички и финансиски товар. Како една од најсоодветните методи за оваа цел е примената на геомагнетното скенирање на локалитетите, што дава солиден увид во внатрешниот распоред на предисториските локалитети. Досегашните искуства на препознавање градби со помош на магнетометар укажуваат на одлични потенцијали и овозможуваат доследно регистрирање на архитектонските појави и нивно натамошно лесно лоцирање во текот на ископувањата.

Сепак, иако примената на геомагнетното скенирање е веќе редовна појава во светот, овој метод е сè уште во зародиш во рамки на македонската археологија. И покрај огромните потенцијали на предисториските локалитети, тие сè уште ретко се истражуваат со помош на магнетометар, особено пред да се ископуваат. Но, во случајот со пелагониските тумби веќе се направени неколку исчекори во овој домен, така што со примената на овој метод се добија сосем нови податоци за локалитетите. Геомагнетните скенирања на тумбите кај Добромири, Трн, Могила, Славеј и Боротино првпат направија целосен или делумен увид во просторната организација на населбите, а што беше невозможно да се направи преку претходните ископувања (Наумов и др. 2014; Наумов и др. 2016). Резултатите од истражувањата покажаа линеиски и овален распоред на градбите во населбите, а во одредени случаи и нивно опкружување со ров (сл. 2). Со оглед на ефикасноста на овој метод, очигледно беше тој да се примени и при проучувањето на други локалитети, така што во 2017 година се скенираа уште четири тумби во централниот дел на Пелагонија. Ваквиот пристап ја надополни сликата за диверзитетот на внатрешното уредување во рамки на тумбите и нивните различни населбински карактеристики. На тој начин, во последните четири години се добиени податоци за просторната организација на десет пелагониски тумби, што секако можат да се ползуваат при просторните анализи, но и при идните ископувања на скенираните локалитети.

Геомагнетни истражувања во 2017 година

Во текот на март 2017 година се направи нова серија геомагнетни скенирања во Пелагонија и тоа во соработка меѓу Центарот за истражување на предисторијата, Универзитетот на Јужна Бохемија и Завод и музеј - Битола. Се истражуваа локалитети во Централна Пелагонија и тоа: Велушка Тумба – Породин, Тумба – Оптичари, Тумба Југ – Оптичари и Гургур Тумба – Битола (сл. 3). Овие локалитети беа избрани поради нивните претходни истражувања, а коишто приложија одредени сознанија за архитектурата и животот во овие неолитски населби. Заедно со резултатите од геомагнетното скенирање се добија дополнителни податоци за овие локалитети и за начинот на нивното внатрешно уредување.

Истражувањето се вршеше во релативно добри услови, иако некои денови имаше и врнежи, што делумно влијаеше и на квалитетот на добиените информации, поради влажната вегетацијата на површината што се скенираше. Магнетните мерења беа направени со магнетометар Fluxgate Gradiometer FM256, опремен со еден сензор, додека полигоните во коишто се вршеше мерењето се определуваа и геодетски фиксираа со тотална станица Trimble Pathfinder ProXT GPS. Мерењите вредности се процесираа преку користење на повеќе софтверски алатки како што се Geoplot (спуштање и подесување на податоците), Surfer (за интерполација) и ArcGis (за гео-референцирање и мапирање).

За ова истражување се формираа полигони со димензии 40 x 40 м² што беа скенирани со попречни линии оддалечени 1 метар. Во рамки на секоја линија вредностите беа автоматски регистрирани на секои 25 сантиметри што ја претставува густината на мерење, односно 1 x 25 метри. Единствено во случајот со скенирањето на локалитетот Гургур Тумба се избра помала густина на мерење, односно 2 x 0,25 метри, но и тогаш успешно се регистрираше концентрација на горени структури на периметарот.

феријата на тумбата. Во целина, четири полигони со димензии од 0,55 до 1,1 хектар се мереа на четири различни локалитети во рамки од неколку дена. Во сите случаи под површината се идентификуваа обележја со вредност од десетици нанотесли (nT), што несомнено се однесуваат на глинени конструкции изложени на оган.

Со оглед на ограниченото време за истражување и финансиските средства, се скенираше само дел од тумбите, со што се направи делумен увид во локалитетите. Но и покрај тоа, скенирањето на простор од половина до еден хектар на населбите даде одредени резултати што претходно не беа добиени преку истражувањата. Нивното споредување со податоците од ископувањата може значително да придонесе кон подобро разбирање на неолитските населби, и тоа особено во сферата на нивната просторна организација. Добиените податоци може да се ползуваат и за идните ископувања на овие локалитети, со што би се овозможило истражување на конкретни градби регистрирани на магнетните мапи. На тој начин би се направил уште подетален и попрецизен увид во внатрешното уредување на неолитските села, но и во самите живеалишта. Затоа, во оваа пригода ќе се приложи општ преглед на сознанијата за локалитетите добиени од претходните ископувања и воедно ќе се направи обид за нивно поврзување со резултатите од геомагнетното скенирање.

Велушка Тумба – Породин

Локалитетот Велушка Тумба е еден од најдолго истражуваните во Пелагонија. Тој е ископуван во десетина кампањи, од кои оние во седумдесетите се достапни за натамошно проучување (Симоска и Санев 1975; Санев и Симоска 1983), додека оние во последните неколку декади воопшто не се публикувани и покрај обемните резултати. Темелното истражување на овој локалитет во почетните археолошки кампањи овозможи согледување на неговите специфични обележја, поради што и беше едно од епонимните наоѓалишта според коишто се именуваше културната група Велушина–Породин (Garašanin 1979). Иако ваквото именување на наоѓалиштето е несоодветно со оглед на тоа што и овој локалитет катастарски припаѓа на селото Породин, сепак тој останува како еден од најмаркатните во рамки на предисторијата во Република Македонија.

Локалитетот се наоѓа на 400 метри јужно од Породин и претставува вештачки формирана тумба со пречник меѓу 200 и 120 метри, што пак јасно ја издвојува од околниот простор (сл. 4). Таа е недалеку од подножјето на планината Баба, што ја прави една од највисоко лоцираните во Пелагонија и воедно овозможува одличен преглед на рамницата. Веројатно поради оваа солидна стратешка позиција таа исто така е една од повисоките тумби со измерена височина на неолитските културни слоеви од 4 метри. Тоа значи дека таа била континуирано користена во подолг временски период, и тоа само во неолитот. За тоа говорат и четирите неолитски хоризонти што првично се датирале само во раниот неолит, додека со подоцнежното ревидирање, двата последни хоризонти се атрибуираат во средниот неолит (Симоска и Санев 1975; Санев 1995). Во прилог на датирањето одат и радиокарбон анализите од 1970-те години, а коишто неодамна беа калибрирани (Valastro et al. 1977; Наумов 2016). Добиените дати од трите примероци за анализа се движат меѓу 5850-та и 5730-та година пр.н.е., што според воспоставената хронологија во Република Македонија би припаѓале на преодниот период од раниот во средниот неолит.

Во Велушка Тумба, како и во поголемиот дел од локалитетите во Пелагонија, не може да се направи јасна граница меѓу раниот и средниот неолит, па изведено е вештачко разграничување според она што соодветствува на Амзабегово–вршничката културна група (Санев 1994). Наспроти тоа, изгледот на садовите, орнаментите, фигурините, моделите, жртвениците и градбите е континуиран и без значителни разлики како во случајот со Амзабегово каде декорацијата, типологијата и живеалиштата трпат видливи промени од раниот во средниот неолит (Gimbutas 1976). Во таа смисла, може да се смета дека Велушка Тумба е ранонеолитски локалитет, што го потврдуваат не само датите, туку и наодите. Белото сликање на садовите, освен во домен на одредени варијации и нивен развој, останува непроменето, а исто се случува и со изгледот на женските фигурини, жртвениците и антропоморфните модели на куќи (сл. 5). Имајќи го предвид обемното ископување на локалитетот, бројот на овие артефакти е голем и репрезентативен, а воедно дава битни податоци за стопанскиот и духовниот живот на земјоделските заедници што ја населувале оваа тумба (Наумов и др. 2009).

Во домен на архитектурата исто така има солидни податоци за овој локалитет, што особено оди во прилог со најновите сознанија добиени преку геомагнетното скенирање на тумбата. Во сите четири културни хоризонти се регистрирани градби, градени од колци и преплет, а облепени со лепеж (Симоска и Санев 1975). Во нив не се регистрирани печки, огништа, сандаци или други стопански структури, како во случајот со Тумба – Породин и Врбјанска Чука – Славеј (Grbić 1960; Миткоски 2005; Наумов и др. 2016). За жал, ниту една од четирите куќи не е откриена во целост за да се определат нивните димензии, освен онаа истражувана во 1985 година за којашто се смета дека има габарит на лепеж од 9 со 11 м и што припаѓа на најмладиот, односно IV хоризонт (Симоска 1986). Имајќи го предвид овој проблем на ограничувањата во домен на археолошките ископувања и малите сонди, во прилог оди токму геомагнетното скенирање. Со помош на овој метод може да се направи сеопфатен преглед на населбата и приближно да се утврди големината на градбите и нивниот распоред. Во тој контекст, скенирањето на Велушка Тумба беше од голема полза бидејќи се добија првични податоци за релативните димензии на некои објекти, како и за нивниот сооднос. Единствените ограничувања се во однос на тоа што се истражи само еден дел од локалитетот и што резултатите се однесуваа само на најгорните слоеви во коишто се регистрирани градби, а кои најверојатно му припаѓаат на вториот хоризонт, односно Велушка Тумба III, бидејќи првиот хоризонт (тој над него) е оштетен од орањето и воените активности во Првата светска војна.

Геомагнетните истражувања се реализираа во рамки на неколку полигони со во коишто се вршеше мерењето. Тие се поставија на југозападниот дел на тумбата, односно онаму каде што немаше вегетација, ѓубре од метал и отворени археолошки сонди што би му пречеле на скенирањето. На тој начин, се опфати голем дел од локалитетот (1,1 хектар, т.е. речиси половина од тумбата), што даде солиден увид во просторната организација на подоцнежни фази во овој дел од неолитската населба. На резултатите прикажани на магнетната мапа се забележуваат неколку јасни структури, евидентирани преку сигналите од аномалиите со црна боја. Во други случаи аномалиите се концентрирани во аморфни целини за коишто може да се претпостави дека припаѓаат на градби или пак на места со силен интензитет на горење (сл. 6).

Според тоа може да се истакне дека аномалиите на мапата укажуваат на можно постоење на седум градби (со приближни димензии околу 10 x 7 метри), поставе-

ни во правец југозапад–североисток и голема површина со отворен простор во кого не се забележуваат архитектонски структури, ниту пак длабоки јами. Тоа покажува дека, барем во подоцнежните фази, оваа тумба не била густо населена и имало поприлично голем простор за движење околу градбите. Можно е во тој дел да се наоѓале работните површини (за изработка или обработка на садови, кожа, камени алатки, леб итн.), или пак на некои од тие места да се чувале животни.

За разлика од некои други тумби во Пелагонија, Велушка Тумба нема ровови што ја опкружуваат населбата, иако на периферијата се забележуваат издолжени полукружни сигнали. Овие сигнали може да се резултат од концентрацијата на лепеж и керамички материјал што еродирал во долните делови на тумбата, бидејќи аномалиите што посочуваат на ровови на локалитетите кај Добромири, Славеј и Боротино се далеку појасни и помасивни (Наумов и др. 2014; Наумов и др. 2016). Имајќи ги предвид сите информации што може да се регистрираат на магнетната мапа, неолитската населба на Велушка Тумба има различна просторна организација во однос на горенаведените локалитети. Тоа може да се забележи и во самиот средишен дел кој претставува отворен простор што раздвојува две линиски распоредени групации на градби, поставени во правец југозапад–североисток. Можеби со идните скенирања ќе се констатираат некои централни масивни градби или концентрација на помали објекти, меѓутоа сегашните податоци не укажуваат на тоа.

Тумба – Оптичари

Овој локалитет се наоѓа околу 1,5 километар западно од Оптичари и претставува голема тумба оградена и оштетена од административните објекти на некогашниот земјоделски комбинат. Таа е подигната во средишниот дел на пелагониската рамнина, односно онаму каде што била периферијата на некогашната мочурлива површина (сл. 7). Може да се претпостави дека овој простор и во неолитот претставувал мочурлива средина којашто ги привлекувала првите земјоделци да ги основаат своите населби токму во близина на најплодниот дел од рамницата. Иако во нејзина близина се подигнати и други тумби, сепак оваа претставува една од поголемите, со пречник околу 240 со 240 метри и висина од 4,5 метри. Поради тоа, таа била истражувана во 1988 година кога се отворени неколку сонди во средишниот дел, а со цел да се документираат стратиграфијата, архитектурата и материјалната култура во населбата (Симоска и Кузман 1990).

Во текот на истражувањата се регистрирани два културни хоризонти што според истражувачите му припаѓаат на раниот и средниот неолит, иако голем дел од идентичните обележја на материјалната култура се сретнуваат и во двата хоризонти. При ископувањата откриени се садови со зрна од граор коишто минатата година беа испратени на радиокарбон анализа на Универзитетот во Берн, Швајцарија (Наумов 2016). Резултатите од анализите и нивното калибрирање посочуваат на тоа дека првиот хоризонт може да се датира околу 5950 година пр.н.е., така што овој локалитет има постара дата дури и од оние на Велушка Тумба. Тоа потврдува дека наодите од овој хоризонт му припаѓаат на раниот неолит, а меѓу нив се стандардните обележја на пелагонискиот регион (сл. 8).

Садовите ја имаат карактеристичната типологија вклучувајќи ги полутопчестите и топчестите форми со високи и ниски вратови, како и биконусните чинии

што на овој локалитет се појавуваат од најраните фази (Симоска и Кузман 1990). Фината керамика е сликана со бели скалести, триаглести, полумесечести орнаменти и „сигми“, додека погрубата е декорирана со барботин и апликации. Присутни се и вообичаените жртвеници со назабени нозе, додека антропоморфните модели на куќи ги има во следниот хоризонт. Фигурините се исто така присутни, иако повеќето не се публикувани во извештајот, туку во други изданија, и делумно отстапуваат од стандардните обележја на човечките претстави во Пелагонија (Колиштркоска Настева 2005; Наумов 2016). На локалитетот се откриени и зооморфни фигурини, како и тегови, камени и коскени алатки. Особено е интересно да се истакне откриената куќа во вториот хоризонт. Имено, при ископувањата е регистрирана правоаголна градба од лепеж со димензии 9 x 7 метри, иако се препоставува дека таа е поголема, бидејќи продолжува кон јужниот профил (Симоска и Кузман 1990). Тоа е единствениот објект откриен при ископувањата и притоа не е наведено присуство на внатрешни конструкции, освен тоа дека е оштетен од вкопувањето на подоцнежните јами.

Во таа насока, геомагнетното скенирање изведено неодамна на локалитетот, даде нови податоци за оваа неолитска населба. Доколку се земе предвид дека е направено скенирање на површинските слоеви на локалитетот, тогаш можно е добиените резултати да се однесуваат на градби од горните слоеви, иако магнетометарот регистрира сигнали и во длабочина од 1 метар, односно во рамки на слоевите во кои е пронајдена градбата од ископувањата во 1988 година. При мерењето се истражуваше северозападната четвртина на тумбата и тоа во рамки на 2 полигони (сл. 9). На тој начин се опфати површина од 0,65 хектари, којашто иако е мала, даде првични податоци за некаква просторна организација во рамки на населбата. Скенирањето се одвиваше во деликатни услови, кога вегетацијата на површината беше влажна од утринскиот дожд, па од тие причини аномалиите (сигналите) на магнетната мапа не се многу јасно истакнати. Аномалиите се прикажани во сива боја и мошне веројатно се однесуваат на остатоци од градби (означени со црвена боја) и јами (означени со сина боја).

Според добиените резултати може да се констатира присуството на пет градби и повеќе јами. Меѓу градбите и до нив постојат повеќе крупни аномалии што може да се однесуваат и на други градби, но во моментот не постојат повеќе податоци за нивно идентификување со архитектура. Дури и оние за коишто се претпоставува дека им припаѓаат на живеалишта немаат јасни контури, но нивниот правец и распоред сугерира архитектонски обележја. Онаму каде што аномалиите се појасни може да се констатира и приближната димензија на градбите, што отприлика изнесува 10 на 8 метри т.е. блиска до онаа за градбата откриена при ископувањата во 1988 година. Има индикации и за помали градби, иако тука треба да се има предвид фактот дека големината на аномалиите не е апсолутно еднаква со димензиите на градбите. Во зависност од јачината на магнетното поле во лепежот (создадено од неговото горење), се формира големината на аномалијата, така што некогаш поголема „дамка“ не значи и поголема површина на лепеж и обратно.

И покрај тоа што сигналите на магнетната мапа не се јасни сепак може да се регистрира одредена концентрација на градби и слободен простор во населбата. Градбите се поставени во линија североисток-југозапад и меѓу нив се забележува отворен простор без архитектонски остатоци. Ваква отворена површина е присутна и во десната половина на магнетната мапа, па останува прашањето дали тоа се однесува на слободен простор во населбата или пак магнетометарот не успеал да регис-

трира сигнали од лепеж и други структури. Во таа насока е битно да се истакне дека и на овој локалитет не е евидентиран опкружен ров бидејќи делумно се скенираше и периферниот дел на тумбата. Доколку го има, ровот веројатно би се наоѓал подалеку од габаритот на тумбата. Она што треба да се истакне во домен на резултатите од скенирањето на оваа населба се јамите. Имено, во горната половина на магнетната мапа се забележува поголема концентрација на јами, и тоа поставени во полукружна линија. Оттука се отвора прашањето дали навистина овие аномалии им припаѓаат на јами за смет или пак тие имаат друга функција? На ова прашање сега е тешко да се одговори, но во текот на некои идни истражувања би можело да се посвети поголемо внимание на овој дел од населбата. На магнетната мапа се забележуваат и други појави, меѓутоа во моментот нема индикации за нивно толкување.

Тумба Југ – Оптичари

Покрај големата тумба источно од Оптичари, регистрирани се уште неколку што се наоѓаат во нејзина околина, правејќи го овој ареал како еден од погусто населените во предисторијата. Локалитетот Тумба Југ до скоро беше непознат во македонската археологија и немаше податоци за неговиот карактер и локација. Тој е откриен при рекогносцирањата во 2015 година, благодарение на сателитските мапи и увидот што се направи на самата тумба (Наумов и Стојкоски 2015). Тие посочија на локалитет што е значително помал од Тумба, меѓутоа што јасно се издвојува од околниот терен како резултат на земјоделските работи.

Тумба Југ е една од трите тумби што се регистрирани јужно од Оптичари, односно околу 1,5 километри од селото (сл. 10). Таа е мошне мала и речиси не се забележува во просторот, со зачувана висина од 0,5 метри и со приближен пречник од 130 со 100 метри. Тумбата е значително оштетена со константните земјоделски активности и употребата на тешка механизација, додека во средината е пресечена од канал за наводнување. На неа не се никогаш вршени археолошки истражувања, освен рекогносцирањето во 2015 година кога се констатираа нејзината позиција и површинскиот материјал (сл. 11). Според регистрираната керамика, се смета дека локалитетот бил активен во доцните етапи на неолитот, иако таа содржи технолошки својства што не се вообичаени за пелагониската керамика публикувана во археолошката литература. Иако формите се во рамките на стандардната типологија, сепак фактурата се состои од големо присуство на калцити, што не е карактеристично за садовите од околните локалитети. Ваква керамика е регистрирана и на тумбата источно од големата Тумба, така што најверојатно таа претставува локално обележје базирано на извор на глина различен од оној користен на Тумба (Наумов и Стојкоски 2015).

На површината е констатирано и присуство на лепеж што го потврдува постоењето на вообичаена неолитска архитектура на овој локалитет. Со оглед на тоа што локалитетот е пресечен на средината од иригациски канал, може полесно да се добие увид во неговата стратиграфија и присуството на градби. Во секој случај, тој треба во иднина да се истражува преку сондажни ископувања, како би се добиле потемелни сознанија за неговата стратиграфија, архитектура и материјална култура. До идните истражувања на тумбата, единствени сознанија може да се добијат од рекогносцирањето и геомагнетното мерење што даде првични информации за евентуалниот распоред на градбите и просторната организација на оваа мала населба.

Скенирањето се изведе врз поголем дел од тумбата, односно на нејзината десна страна, од каналот што ја пресекува до периферијата на локалитетот (сл. 12). Тој се мереше во неколку полигони што овозможи солидно покривање на населбинскиот простор со вкупна површина од 0,95 хектари. На магнетната мапа се регистрираа повеќе аномалии од горени површини и неколку јами, додека ров или палисади не може да се констатираат. Потенцијалните градби се означени со црвена боја, а јамите со сина.

Според добиените резултати може да се евидентираат седум остатоци од градби, иако за неколку ваквото определување е дискутабилно (сл. 12). Нивните приближни димензии се 9 со 7 метри, но има и помали, што го отвора прашањето за карактерот на градбите. Дали тие се цели или оштетени, и доколку се цели, која би била нивната функција, или пак станува збор за куќи кои се само делумно регистрирани со магнетометарот? На ова прашање е тешко да се одговори без натамошно ископување, па затоа на мапата се провизорно назначени оние места каде што постојат конкретни индикации за нивната локација. Може да се забележи дека повеќето од нив имаат позиција во правец исток-запад и веројатно во таа насока била организирана и целата населба. За жал, голем дел од аномалиите не сугерираат концентрација во определена правоаголна, квадратна, кружна или елипсовидна форма, така што не може да целосно да се потврди распоредот на градбите.

Мошне веројатно, некои од градбите се во голема мера оштетени и нивниот лепеж е развлечен низ населбата, како што е примерот со многу локалитети каде што не може да се регистрира габаритот на објектите во горните хоризонти (Симоска и Санев 1977; Симоска и др. 1979; Симоска и Кузман 1990). Од една страна тоа настанало како резултат на земјоделските активности и длабокото орање со големи плугови, што довело до разнесување на деловите од објектите. Но од друга страна, можни се и природни процеси што делуваат врз разградување на лепежот, којшто доколку е непечен лесно се оштетува со текот на времето. Во тој контекст, треба да се напомене дека просторот со аномалии, односно оној на населбата, е помал во однос на површината на која се наоѓаат остатоци од лепеж и керамика. Тоа го потврдува развлекувањето на материјалот со орање и упатува кон можното растурање на градбите од горните слоеви и разнесување на нивни делови.

Некои од аномалиите на магнетната мапа имаат идеален кружен облик, така што најверојатно се однесуваат на јами или пак на современи метални предмети што еманираат слични сигнали. Во периферијата на тумбата се забележува делумно опкружување, но не може да се потврди дали станува збор за ров со оглед на слабиот интензитет на сигналот. Како и во случајот со Велушка Тумба, и тука може да се работи за концентрација на лепеж и керамички материјал што еродирал од горните делови на населбата. Но, во случајот со Тумба Југ, ова опкружување е речиси непрекинато и присутно е во поголемиот дел од периферијата на локалитетот, така што не треба да се занемари и можноста дека станува збор за некаков ров, многу поплиток во споредба со оние во Добромири и Врбјанска Чука (Наумов и др. 2014; Наумов и др. 2016). Надвор од оваа линија на опкружување нема сигнали што би сугерирале постоење на градби вон населбата, бидејќи со таа цел се скенираше и овој простор што излегува од самата тумба.

Гургур Тумба – Битола

Некои од неолитските тумби во Пелагонија се наоѓаат и во рамки на градот Битола. Тие некогаш биле далеку од него, меѓутоа со неговото ширење тие постепено се претопиле во урбаниот пејсаж, пришто останале оштетени или целосно уништени. Еден од ретките примери на сочувување таков локалитет е Гургур Тумба којшто се наоѓа во северозападниот дел на Битола, односно на самата периферија, близу до индустриската зона (сл. 13). Благодарение на иницијативата на битолските археолози, на време се спречени градежни активности врз тумбата, така што таа со закон е заштитена и на неа е забрането градење. Првпат е регистрирана преку рекогносцирањата на Корошец во 1952 година кога е извршено и помало ископување, што за жал не е публикувано (Симоска и Санев 1976). Следното ископување е изведено во 1981 година кога се утврдила стратиграфијата и карактерот на материјалната култура (Санев и Симоска 1983). Според добиените сознанија, нејзиниот приближен пречник е 150 со 120 метри, а висината на културните хоризонти 3,4 метри.

Истражувањата од почетокот на 1980–те посочуваат постоење на два културни хоризонти, што во непубликуваниот извештај се атрибуираат во раниот неолит, додека подоцна во Археолошката карта и обата се третираат како среднонеолитски (Санев и Симоска 1983; Симоска 1996). Наодите од првиот хоризонт се изедначуваат со оние од фазата II во Велушка Тумба и меѓу нив спаѓаат биконусни чинии, со кус врат, топчести садови со низок и висок врат. Меѓу нив оние со фина фактура имаат црвена основа и белосликани орнаменти (сигми, с–мотиви, триаголници и криволинеарни мотиви), додека грубите садови се декорирани со барботин, импресо и апликации. Во вториот хоризонт формите остануваат исти, а делумно се развиваат криволинеарните орнаменти и се појавуваат капацы со вкрстени V мотиви во горниот дел и ромбови поставени на латералните делови. Во овој хоризонт откриени се повеќе фигурини и жртвеници, како и еленски глави аплицирани на нив (сл. 14).

Елементи на архитектура се потврдени само во првиот хоризонт, додека во вториот регистрирани се единствено расфрлени парчиња лепеж (Санев и Симоска 1983). Што се однесува до архитектонските обележја од почетните фази на населбата, евидентирани се единствено ред колци, како и огниште со глинен сид и под врз супструкција од фрагментирани садови. Во овој хоризонт се пронајдени трошни парчиња лепеж, што сугерира дека градбата не страдала во силен пожар. Сличен е карактерот и на лепежот и во горниот хоризонт, што делумно сугерира дека немало интензивен оган што би оставил видливи траги на сидовите, па тоа делумно го објаснува и отсуството на поголеми сидни платна вообичаени за останатите неолитски тумби во Пелагонија. Истото може да се сугерира и преку резултатите од геомагнетното скенирање, што не потврдија постоење на ниту една куќа.

Геомагнетното скенирање се изведе на поголем дел од локалитетот, така што беше покриена доволно голема површина за да се има поширок увид во внатрешната организација на населбата (сл. 15). Се поставија полигони во вкупен простор од 0,55 хектари. Со оглед на тоа што ова е најмалата измерена површина при овојгодишните геомагнетни истражувања, а воедно е опфатена речиси половина од тумбата, може да се заклучи дека таа има помали димензии (100 со 110 метри). Во секој случај, тоа не преставуваше пречка во истражувањето, иако резултатите беа далеку од она што се очекуваше, со оглед на богатството на површинскиот материјал и сознанијата од ископувањата. Тука треба да се истакне дека се работеше во период кога во раните

утрински часови имаше врнежи, така што карактерот на резултатите можеби делумно зависи и од временските услови, односно од несоодветните сигнали добиени од влажната површина.

Она што изненадува на магнетната мапа е тоа што на неа не се забележува ниту една аномалија што може да сугерира постоење на градби (сл. 15). На неколку места има аномалии со високо ниво на нанотесли, но тие не изгледаат како оние на останатите тумби каде што се лоцирани градби со скенирањето. Тие најверојатно се однесуваат на површина во која е регистрирано интензивно горење, но не може да се потврди дали е тоа поврзано со градба или пак му припаѓа на магнетна активност од поново време. Освен овие аномалии во југозападниот дел на мапата, нема други што би сугерирале присуство на градби или некаква просторна организација во населбата. На мапата се забележуваат аномалии што можеби им припаѓаат на јами, така што тие преставуваат единственото обележје што влегува во рамки на вообичаените елементи регистрирани при скенирањата на локалитетите.

Ваквото невообичаено отсуство на сигнали поврзани со архитектонски структури може да се должи на повеќе фактори. Погоре беше спомнато дека временските услови може да влијаат врз квалитетот на сигналите, тако што возможно е да не се добијат податоци за аномалии поради влажноста на површината (вода од дожд во почвата, но и на вегетацијата). Исто така, многу е веројатно неолитските градби да не биле намерно горени (или случајно опожарени), како што е примерот со останатите локалитети. Тоа делумно го сугерираат и податоците добиени од ископувањата, при што е констатирано отсуство на поголеми парчиња лепеж, а којшто бил многу трошен (Санев и Симоска 1983). Вообичаено лепежот на другите тумби е компактен и масивен, со видливи остатоци од колците и преплетот (Симоска и Санев 1976; Китаноски 1989; Толевски 2009; Наумов и др. 2016). Во таков случај, доколку лепежот не горел, тој и не би можел јасно да се регистрира со магнетометарот бидејќи овој инструмент реагира на магнетни полиња создадени од интензивна активност на оган.

Она што останува како најмалку веројатно да се предложи е можното отсуство на градби на локалитетот, што секако би било единствен и скоро неверојатен случај во рамки на македонската археологија. Имено, тумбите настануваат токму како резултат на наслојувањето на археолошките појави, односно благодарение на континуираното градење куќи врз куќи. Вакво наслојување на три или четири градби една врз друга е констатирано на Велушка Тумба и Врбјанска Чука, што го потврдува процесот на формирање на овој вид локалитети (Симоска и Санев 1975; Наумов и др. во печат). Затоа, може да се смета дека и на Гургур Тумба имало разни видови објекти од лепеж, само што тие не се регистрирани на магнетната мапа поради горе наведените причини. На неколку места се забележува концентрација на аномалии со пониско ниво на нанотесли (означени со црвена линија), па може тие да им припаѓаат на евентуални градби. Ова би можело во иднина да се потврди или негира преку повторно геомагнетно скенирање, но во подобри временски услови и со надграден инструмент, а секако и со поекстензивни ископувања.

Заклучок

Геомагнетното скенирање на тумбите во Централна Пелагонија овозможи нов увид во карактерот на овие специфични локалитети. Иако повеќето од нив беа познати преку археолошките ископувања, сепак не постоеше можност да се разбере нивната просторна организација. Малите сондажни ископувања не беа доволни да се добие поширока слика за внатрешниот распоред на градбите, па во таа смисла геомагнетното скенирање значително придонесе кон истражувањето на овие сегменти од населбата. И покрај тоа што ваквото истражување не се изведе врз целата површина на локалитетите, сепак овозможи да се регистрира дел од нивната просторна организација. Според добиените резултати, може да се заклучи дека тие имаат различни карактеристики, и тоа особено доколку тие се споредат со податоците добиени од претходните геомагнетни скенирања (Наумов и др. 2014; Наумов и др. 2016). Тоа и не изненадува, со оглед на отсуството на генерализирано просторно планирање во неолитот и приспособување на населбите во однос на нивниот стопански карактер и примарните активности на заедниците што нив ги формираат.

Имајќи ја предвид просторната организација на неолитските населби, треба да се има предвид дека геомагнетното скенирање пред сè дава податоци за горните хоризонти на локалитетите, така што не може да се говори дека тие биле на ист начин организирани и во времето кога биле основани, односно во долните културни хоризонти. Според добиените резултати од скенирањето на Велушка Тумба – Породин, Тумба – Оптичари, Тумба Југ – Оптичари и Гургур Тумба – Битола, може да се заклучи дека тие содржат одредени автентични карактеристики, но исто така и сличности. Од приложените магнетни мапи се забележува дека во повеќето има поголем отворен простор, односно градбите не се густо поставени во населбата, иако во Гургур Тумба постои одреден исклучок со оглед на густината на аномалии и малите димензии на локалитетот. Исто така, може да се констатира дека дел од регистрираните објекти имаат димензии меѓу 9 x 7 метри и 10 x 8 метри, што во основа преставува вообичаена големина на неолитските живеалишта во Република Македонија. Секако регистрирани се и градби со помали димензии, но на магнетните мапи не е јасно дали тие се дел од поголеми објекти или пак претставуваат структури со резидентна, стопанска или обредна функција.

Во однос на просторната организација, може да се сугерира дека населбата на Велушка Тумба има градби поставени во правец југозапад–североисток, додека на Тумба и Тумба Југ тие се во правец исток–запад. Но, доколку се има предвид линијата на распоредување градби во населбата, тогаш се забележува дека во Велушка Тумба и Тумба тие се во линија север–југ, односно североисток–југозапад, додека на Тумба Југ тие се во линија исток–запад. Спротивно на овие информации, не постојат никакви сознанија за архитектурата и просторната организација на населбата на Гургур Тумба. Тоа може да е резултат на условите во кои се вршеше геомагнетното скенирање (влажна вегетација и почва на локалитетот), но исто така и поради слабо горење на градбите, што воедно дава слаби сигнали во споредба со оние што се опожарени. Имајќи го предвид квантитет на површинскиот материјал на оваа тумба, втората можност се чини поверојатна, иако тоа единствено може да се потврди или негира преку идни ископувања.

Покрај можните индикации за структури од лепеж на овие четири локалитети, треба да се истакне и отсуството на ров што ги опкружувал населбите. Иако вакви

архитектонски обележја се регистрирани на локалитетите кај Добромири, Боротино и Славеј (Наумов и др. 2014; Наумов и др. 2016), сепак на ниту една од тумбите скенирани во 2017 година не може да се потврди присуство на ров. На Тумба Југ има индикации за ваква структура, меѓутоа доколку постои – таа е далеку поплитка и помала од оние на горе наведените локалитети. Тоа може да е резултат и на малите димензии на тумбата, но сепак треба да се истакне дека ваквите сигнали може да се добијат и од поголема концентрација на еродирани лепези и керамички фрагменти на периферијата на локалитетот. Ова е далеку поверојатно за Велушка Тумба, на којашто исто така има слични обележја. На локалитет со димензии како овој, присуство на ров би дало многу појасни сигнали и би се очекувало да е тој голем како оние на тумбите кај Добромири и Славеј, а коишто имаат делумно помали димензии.

Не треба да се изостават ниту податоците за јами добиени со помош на геомагнетното скенирање на локалитетите. Со оглед на тоа што јамите се честа појава на неолитските локалитети, тешко е преку скенирањето да се потврди дали тие се користени во тоа време, или пак потекнуваат од антиката и средниот век. Имено, на поголем број тумби регистрирани се вакви масивни и длабоки јами што имале улога на силоси и отпад меѓу античките и средновековните заедници (Китаноски 1977; Симоска и др. 1979; Китаноски 1989; Симоска и Кузман 1990; Миткоски 2005; Наумов и Томаж 2015; Наумов и др. 2016). Иако определувањето на неолитските јами преку геомагнетно скенирање е тешко, сепак во прилог на мерењата вршени во 2017 година оди нивниот распоред. Некои од нив се наоѓаат токму во близина на неолитските објекти, што сугерира и нивна функција како отпад. Тука треба да се истакне и случајот со локалитетот Тумба на каде што се регистрирани повеќе јами линеарно распоредени, и тоа полукружно околу една градба. Дали овие сигнали им припаѓаат на јами и дали во тој случај тие би биле неолитски сè уште е рано да се тврди, но нивната позиција е секако невообичаена и треба да се има в предвид при идните истражувања.

Во таа смисла треба да се истакне дека сите сигнали добиени при геомагнетните скенирања не значат и апсолутно постоење на конкретни архитектонски појави во археолошката стратиграфија. Иако во најголем број случаи аномалиите на магнетните мапи соодветствуваат со објектите и структурите откриени со последователните ископувања, сепак неопходна е внимателност при нивното толкување. Несомнено, голем дел од сигналите добиени од тумбите кај Породин, Оптичари и Битола укажуваат на постоење на архитектонски обележја, но нивните димензии, позиција и карактер не можат со сигурност да се определат во овој момент. Тука треба да се има предвид дека на магнетните мапи постојат многу други сигнали што може да се во врска со претпоставените објекти, но исто така да се дел од структури што може да дадат сосем поинаква слика за локалитетот во текот на ископувањето. Во таа смисла, аномалиите на магнетните мапи се одличен индикатор за постоење на архитектонски објекти, јами и ровови, и на тој начин да помогнат при идното насочување на ископувањата. До реализацијата на такви обемни истражувања, податоците добиени од геомагнетното скенирање на тумбите во Пелагонија остануваат единствена можност да се направи обид за разбирање на просторната организација на населбите формирани од првите земјоделски заедници во овој регион.

Библиографија

кирилична

Василева, М. 2005. *Каде е нашето минато? Вовед кон преисторијата на Пелагонија*. Битола: Висои.

Китаноски, Б. 1977 . Неолитска населба Чука кај село Тополчани. *Macedoniae acta archaeologica* 3: 27–42. Скопје.

Китаноски, Б. 1989. Врбјанска Чука. *Arheološki pregled 1987*: 47–48. Ljubljana.

Колиштркоска – Настева, И. 2005. *Праисториските дами од Македонија*. Скопје: Музеј на Македонија.

Миткоски, А. 2005. Садова керамика од Врбјанска Чука. *Macedoniae acta archaeologica* 16: 29-53.

Наумов, Г. 2016. Калибрирана хронологија на неолитските тумби во Македонија. Во Наумов, Г, и Фиданоски, Љ. (ур.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 67–96. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г. и Стојкоски, С. 2015. Нови предисториски тумби во Пелагонија. *Зборник на трудови на Завод и музеј – Битола* 18: 169–183. Битола.

Наумов, Г. и Томаж, А. 2015. Археолошки ископувања на неолитскиот локалитет „Школска Тумба“ во Могила. *Патримониум* 13: 67–96. Скопје.

Наумов, Г., Фиданоски, Љ., Толевски, И. и Ивковска, А. 2009. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Скопје: Данте.

Наумов, Г., Тержиецки, М., Пржибила, М., Чвиеј, М., Бугај, У., Шчепаник, П. и Подсјадло, М. 2014. Археолошко, топографско и геофизичко истражување на неолитски тумби во Пелагонија. *Патримониум* 12: 345–372. Скопје.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А; Бенеш, Ј.; Милевски, Ѓ; Пшибила, М.; Комаркова, В. Вихронова, М. и Стоимановски, И. 2016. Истражување на Врбјанска Чука кај Славеј – 2016. *Патримониум* 14: 13–42. Скопје.

Санев, В. 1994. Младото камено време. Во (без уред.) *Археолошка карта на Република Македонија* 1: 26–42. Скопје: МАНУ.

Санев, В. 1995. *Неолитот и неолитските култури во Македонија. Цивилизации на почвата на Македонија* 2, Скопје.

Санев, В. и Симоска, Д. 1983. *Неолитските населби Велушка Тумба и Голема Тумба кај*

село Трн во развитокот на првите земјоделски заедници во Централна Пелагонија – непубликуван извештај. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата.

Симоска, Д. 1986. Велушка Тумба, неолитска населба. *Arheološki Pregled* 26: 48. Ljubljana.

Симоска, Д. 1996 – Гургур Тумба. Во (без уред.) *Археолошка карта на Република Македонија 2*: 18. Скопје: МАНУ.

Симоска, Д. и Кузман, П. 1990. Тумба Оптичари. *Arheološki Pregled* 1988: 63–66. Ljubljana.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 1: 25–85.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во Централна Пелагонија*. Битола: Народен музеј Битола.

Симоска, Д. и Санев, В. 1977. Неолитска населба на Мала Тумба кај село Трн, Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 3: 215–237.

Симоска, Д., Китаноски, Б. и Тодоровиќ, Ј. 1979. Неолитска населба во село Могила кај Битола. *Macedoniae acta archaeologica* 5: 9–30.

Толевски, И. 2009. Географска поставеност на неолитските локалитети. Во Наумов, Г.; Фиданоски, Т.; Толески, И. и Ивковска, А., *Неолитските заедници во Македонија*: 17–26. Данте: Скопје.

Фиданоски, Љ. 2009. Производство на керамички садови. Во Наумов, Г.; Фиданоски, Т.; Толески, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Македонија*: 109–153. Данте: Скопје.

латинична

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II-Neolitsko doba*: 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Gimbutas, M. 1976. *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: The Regents of the University of California.

Grbić, M., Mačkić P., Nadj Š., Simoska D. and Stalio B. 1960. *Porodin: kasno-neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj: Narodni muzej Bitolj i Arheološki institut – Beograd.

Kitanoski, B., Simoska, D. and Jovanović, B. 1990. Der kultplatz auf der fundstätte Vrbjanska Cuka bei Prilep. In Srejšević, D. and Tasić, N. (eds.) *Vinča and its World. International Symposium The Danubian Region from 6000-3000 BC*: 107–112. Beograd: Serbian Academy of Science and Arts, Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy. Beograd. Bigz.

Naumov, G. 2010. Symmetry analysis of Neolithic painted pottery from Republic of Macedonia.

In Biro – Katalin, T. (ed.) *Data Management and Mathematical Methods in Archaeology. Archaeologia e Calcolatori* 21: 255–274. Roma: Dipartimento Patrimonio Culturale.

Naumov, G. 2015. Early Neolithic Communities in the Republic of Macedonia. *Archeologické Rozhledy* LXVII (2015/3): 331–355. Prague.

Naumov, G. 2016a. Among Wetlands and Lakes: the network of Neolithic communities in Pelagonia and Lake Ohrid, Republic of Macedonia. In Bacvarov, K. and Gleser, P. (eds.) *Southeast Europe and Anatolia in prehistory: essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*: 175–187. Bonn: Rudolf Habelt Publishing House.

Naumov, G. 2016b. Tell Communities and Wetlands in the Neolithic Pelagonia, Republic of Macedonia. *Documenta Praehistorica* 43. Ljubljana.

Valastro, S.; Mott Davis, J. E. and Varela, A.G. 1977. University of Texas at Austin: Radiocarbon dates 11. *Radiocarbon* 19 (2): 280–325.

Илустрации

сл. 1 Карта на Република Македонија со означување на Пелагонија (Изработиле: Ѓоре Милевски и Ѓоце Наумов).

сл. 2 Резултати од геомагнетно скенирање на тумби во Пелагонија: а) Тумба – Боротино; б) Голема Тумба – Добромири; в) Врбјанска Чука – Славеј (Наумов и др. 2016, Сл. 14, 16; Наумов и др. 2014, Сл. 11).

сл. 3 Карта на Централна Пелагонија со означени локации на тумбите скенирани во 2017 година (Изработил: Ѓоце Наумов).

сл. 4 Фотографија и локација на Велушка Тумба – Породин (Изработил: Ѓоце Наумов).

сл. 5 Неолитски наоди од Велушка Тумба – Породин: 1, 5, 7, 8 - без димензии (Василева 2005, 35); 2. ш – 23 см, 3. в – 48 см, 4. в – 17 см (Фиданоски 2009, Т. 66: 5, 7; Т. 67: 3); 6. в – 6 см (Колиштркоска Настева 2005, сл. 5).

сл. 6 Резултати од геомагнетното скенирање на Велушка Тумба – Породин (Изработиле: Јан Јон и Ѓоце Наумов).

сл. 7 Фотографија и локација на Тумба-Оптичари (Изработил: Ѓоце Наумов).

сл. 8 Антропоморфни фигурици и цилиндри од антропоморфни модели на куќи порнајдени во Тумба – Оптичари: 1. в - 17 см (Симоска и Санев 1976, Сл. 134); 2. в - 6 см, 3. в - 6 см, 4. в - 10 см (Колиштркоска Настева 2005, сл. 4, 6, 51).

сл. 9 Резултати од геомагнетното скенирање на Тумба-Оптичари (Изработиле: Јан Јон и Ѓоце Наумов).

сл. 10 Фотографија и локација на Тумба Југ – Оптичари (Изработил: Гоце Наумов).

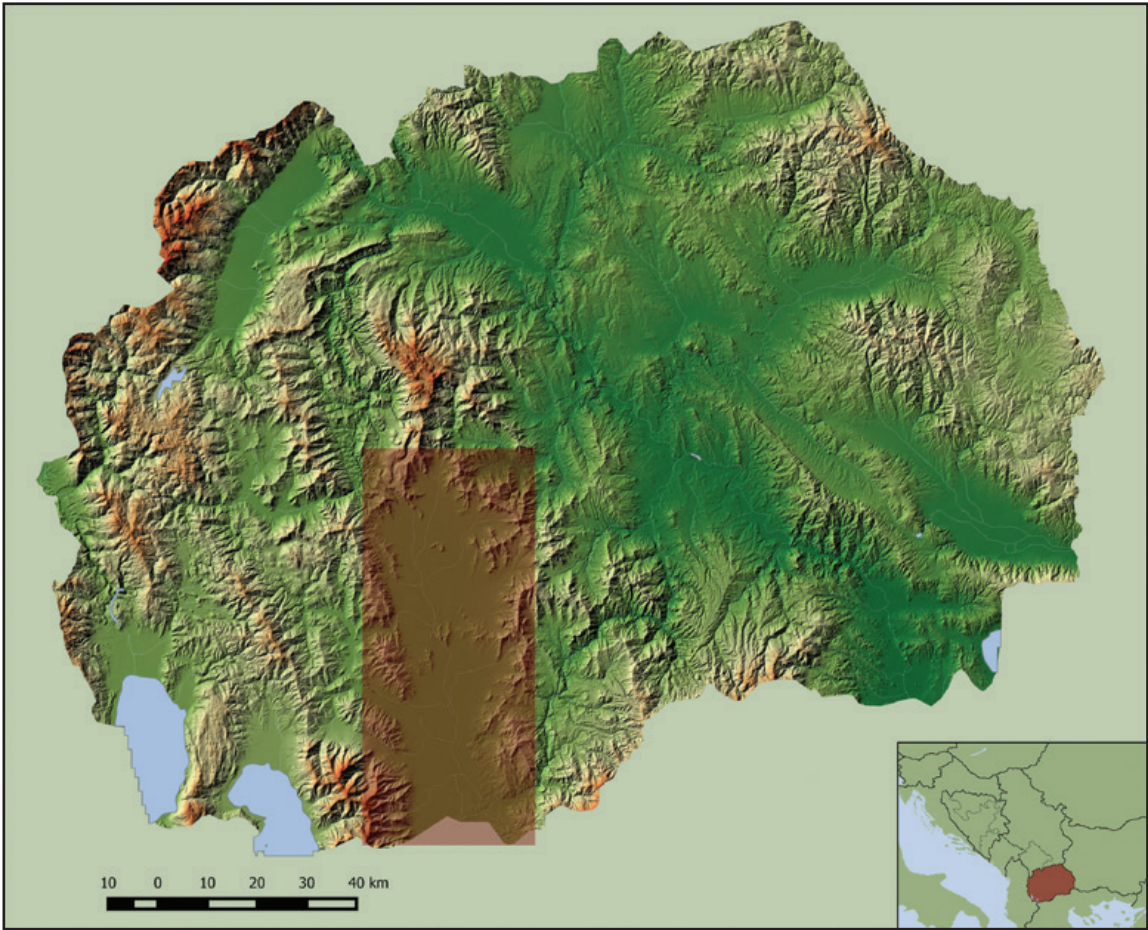
сл. 11 Фрагменти од садови пронајдени при рекогносцирање на Тумба Југ – Оптичари (Изработил: Гоце Наумов).

сл. 12 Резултати од геомагнетното скенирање на Тумба Југ – Оптичари (Изработиле: Јан Јон и Гоце Наумов).

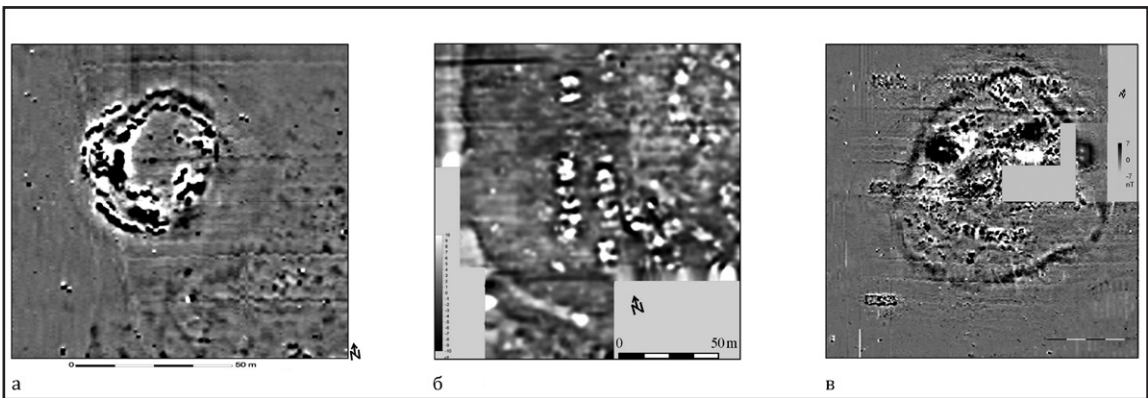
сл. 13 Фотографија и локација на Гургур Тумба – Битола (Изработил: Гоце Наумов).

сл. 14 Антропоморфни фигурини и цилиндар од антропоморфен модел на куќа пронајдени во Гургур Тумба – Битола: 1-3, 6 - без димензии (Санев и Симоска 1983, Т. 95); 4. в - 6 см (Колиштркоска Настева 2005, сл. 3); 5. в - 17 см (Симоска и Санев 1976, сл. 144).

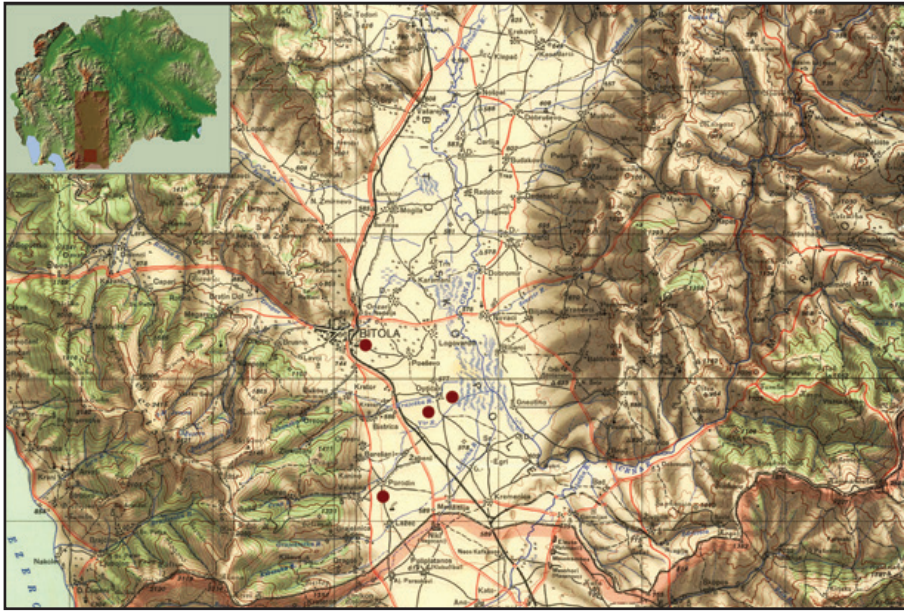
сл. 15 Резултати од геомагнетното скенирање на Гургур Тумба – Битола (Изработиле: Јан Јон и Гоце Наумов).

сл. 1

сл. 2

сл. 3

сл. 4

1

2

3

4

5

6

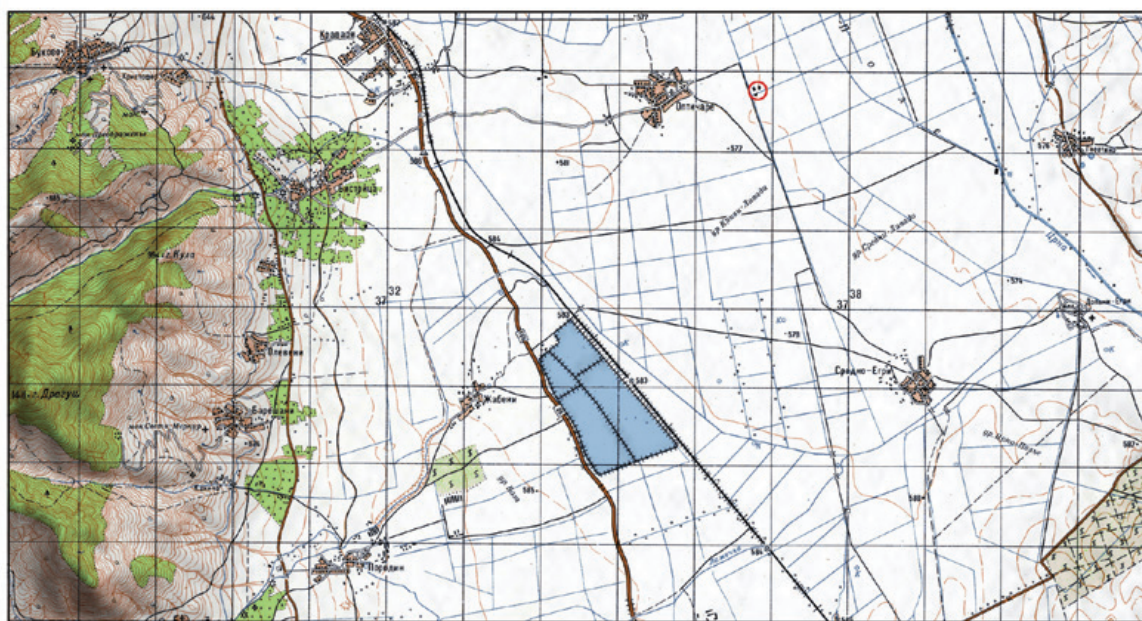

7

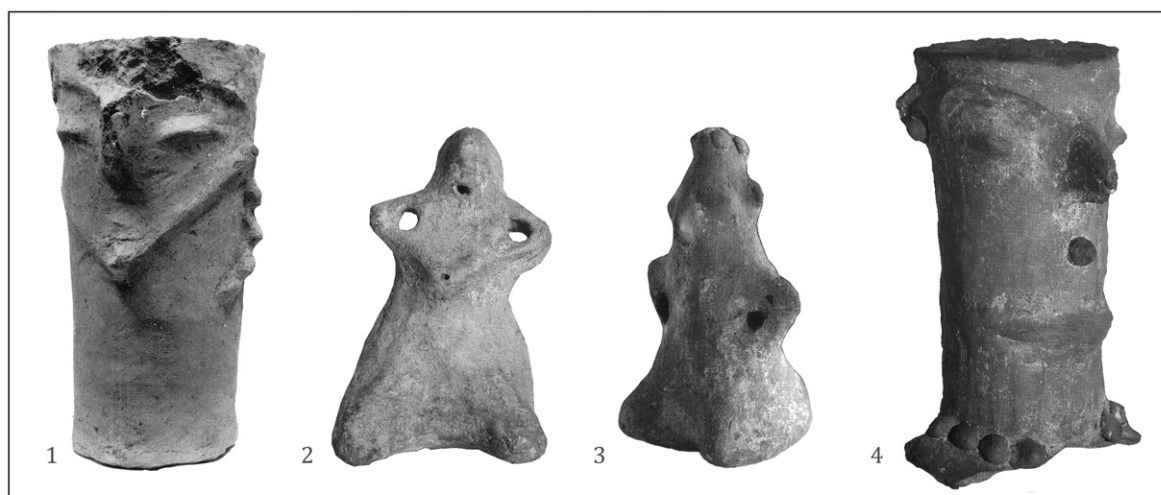

8

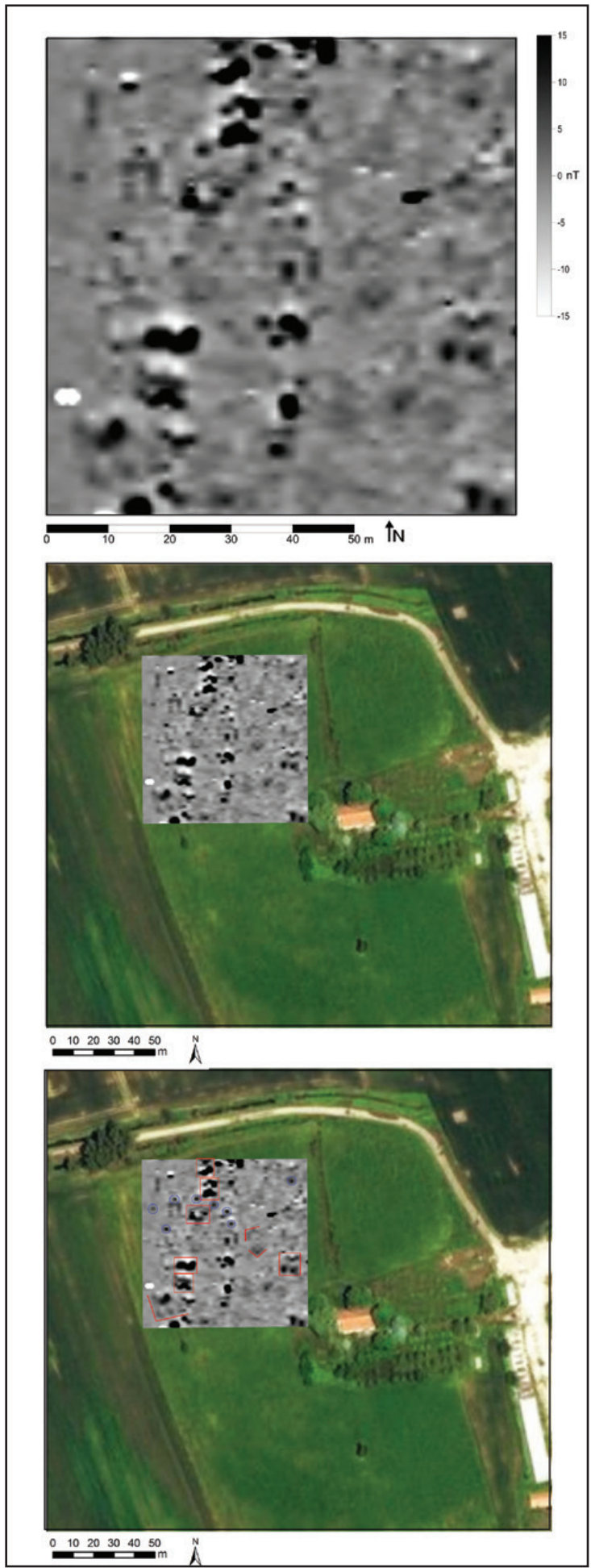

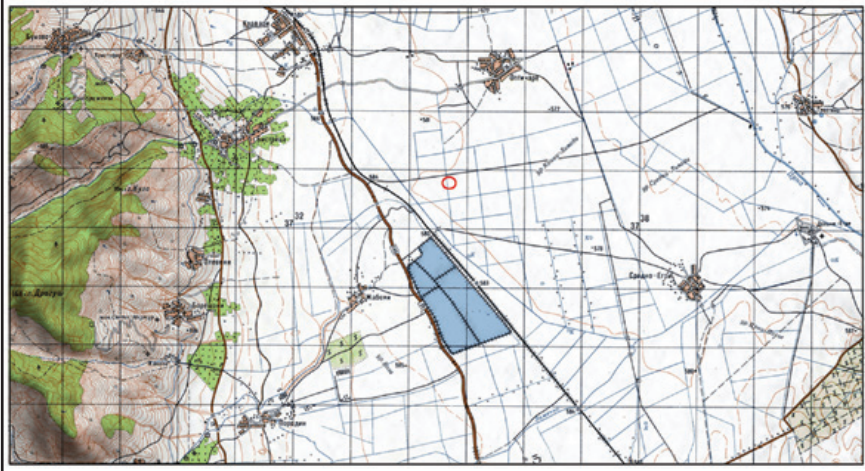
сл. 7

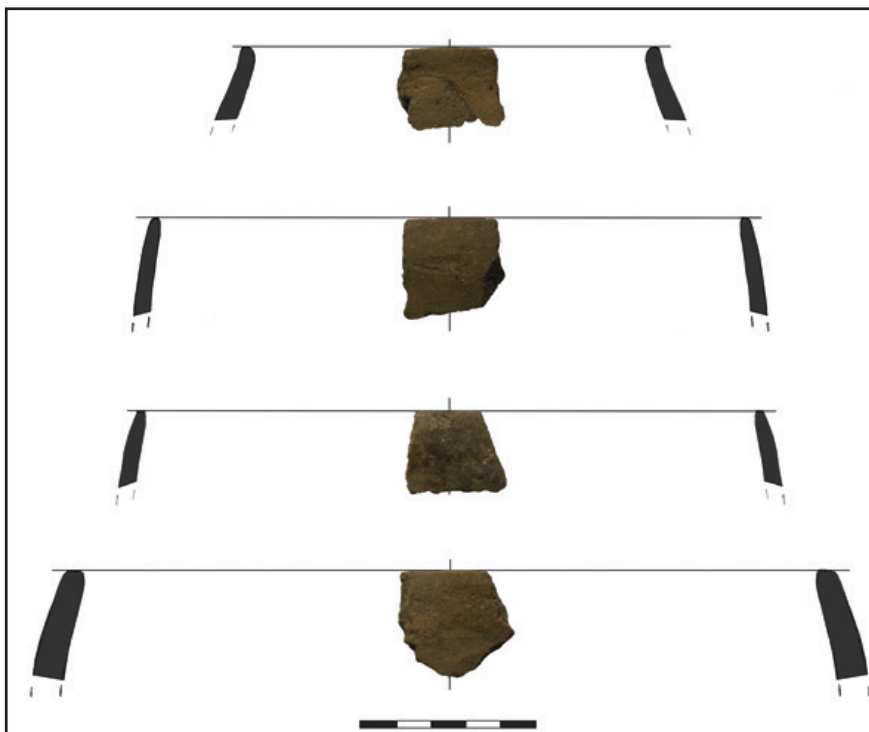
сл. 8

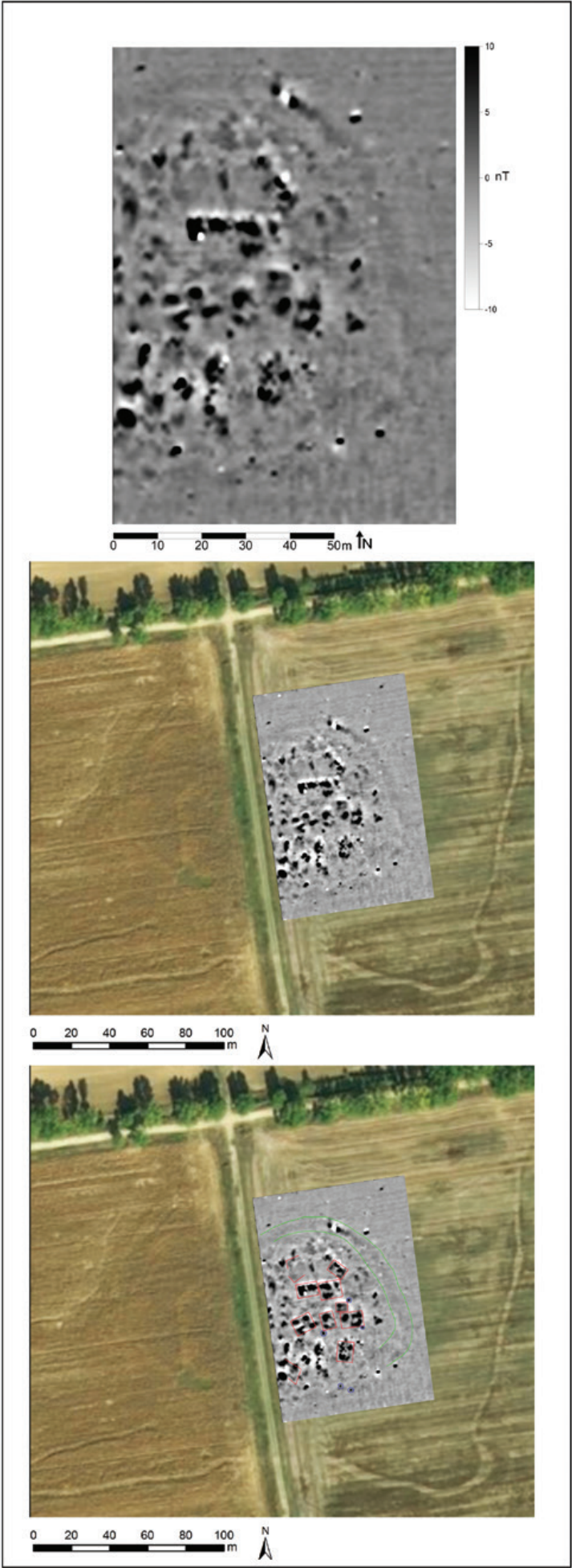
СЛ. 9

сл. 10

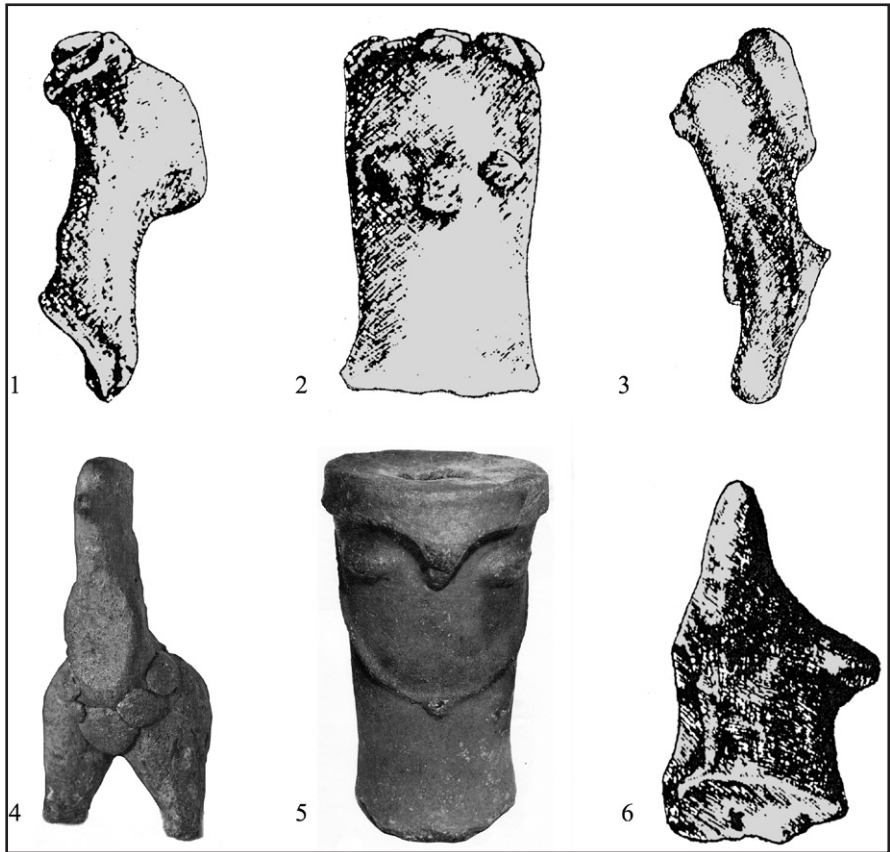

сл. 11

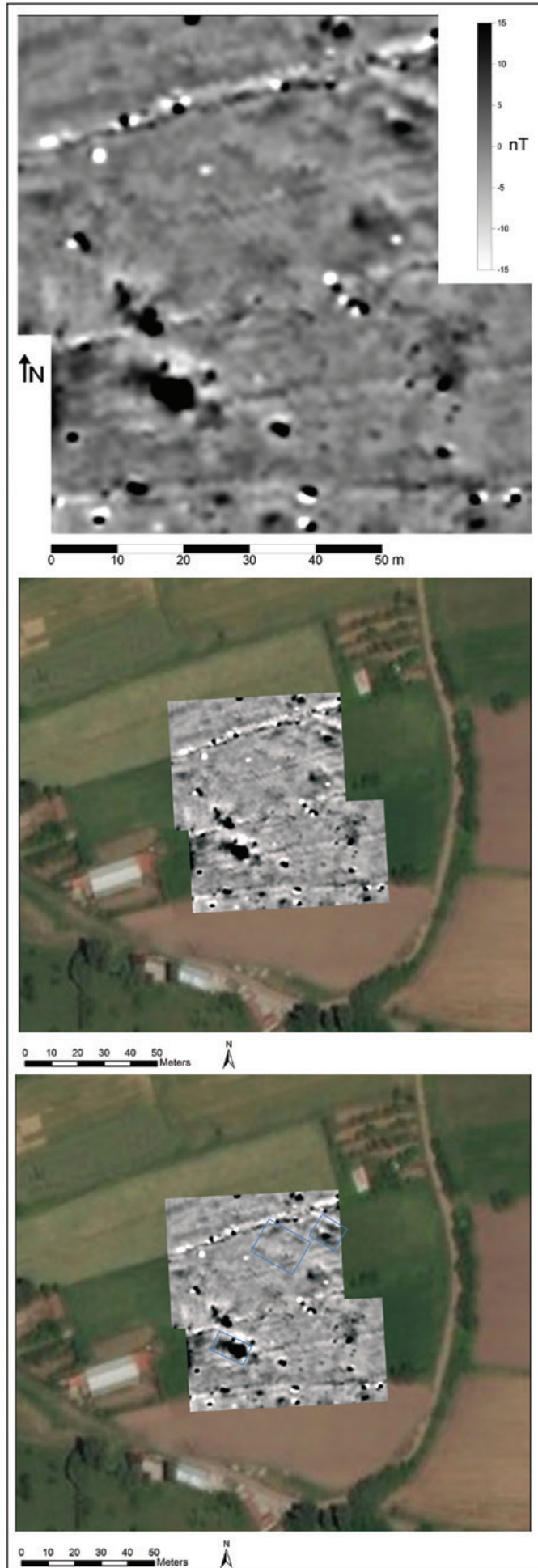

сл. 13

сл. 14

Александар Миткоски

НУ Завод и Музеј – Прилеп

МОДЕЛИ НА КУЌИ ОД ВРЕМЕТО НА ЕНЕОЛИТОТ ОД ПОДРАЧЈЕТО НА ПРИЛЕПСКИОТ ДЕЛ НА ПЕЛАГОНИЈА И МАРИОВО

Со археолошките истражувања извршени во последниве години на повеќе енеолитски локалитети на подрачјето на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово пронајден е броен движен археолошки материјал. Меѓу него посебно место имаат фрагментите од керамички предмети обликувани во форма на куќа. Ова зачудува до толку повеќе што до сега за овој тип на култни предмети се знаеше дека претежно егзистирале во времето на средниот неолит (локалитети Врбјанска Чука кај село Славеј и Чука кај село Тополчани), со неколку засебни типови што гравитираат кон доцниот неолит (локалитети Ѓумушица, Прилеп, Комарчани – Бучало кај село Шелеверци и Ѓерамиди кај село Чаниште, Мариово).

***Клучни зборови:** модели на куќи, неолит, енеолит, Пелагонија, Мариово*

Aleksandar Mitkoski

NI Institute and Museum - Prilep

ENEOLITHIC HOUSE MODELS FROM THE PRILEP PART OF PELAGONIA AND MARIOVO

Archaeological excavations of numerous Eneolithic sites in the last few years have revealed a vast tangible archaeological material in the Prilep part of Pelagonia and Mariovo. Among them, fragments of ceramic house-shaped models stand out. This is considered unusual, as until now these cult objects were typical of the Middle Neolithic (at the sites Vrbjanska Čuka near the village of Slavej and Čuka near the village of Topolčani), with few distinctive types gravitating towards the New Neolithic (the following sites: Đumušica, Prilep, Komarčani-Bučalo near the village of Šeleverci and Đeramidi near the village of Čanište, Mariovo).

***Keywords:** house models, Neolithic, Eneolithic, Pelagonia, Mariovo*

Моделите на куќи претставуваат предмети што влегуваат во репертоарот на најоригиналните и најрепрезентативните керамички артефакти од неолитот во Република Македонија. Станува збор за предмети со специфичен изглед, односно со комбинација на куќа и човечка фигура. Составена е од два основни елемента: долу е шупливиот кубичен дел што ја претставува куќата, со неколку отвори, а горе – антропоморфниот цилиндар што исто така е шуплив со отвор во горниот дел. Овој цилиндар се надоврзува на покривот од претставената куќа, а обликуван е во вид на човечка глава, или човечка фигура, при што во вториот случај редовно се присутни женските полови обележја (Наумов и Чаусидис 2011, 11).

Истражувани се во повеќе наврати, при што детаљно се обработени нивните технички, типолошки, хронолошки и религиозни обележја. При тоа направени се и обиди да се образложат нивната можна функција и значење, при што се приложени неколку опции што би можеле да придонесат во разбирањето на овие предмети (Санев 1988, 9; Наумов 2006, 59; Чаусидис 2007, 45; Наумов 2009, 201; Наумов 2011, 26). Истовремено, во науката сè уште се води дискусија за тоа дали во случајов се работи за модели на некакви конкретни т.е. реални, или на некакви имагинарни градби. Доколку станува збор за реални градби, прашање е дали тие ги прикажуваат обичните живеалишта или некакви култни градби (Толевски 2009, 63)?

Моделите на куќи се датираат во средниот неолит со неколку засебни типови што гравитираат кон доцниот неолит и според некои автори веќе во текот на доцниот неолит овој тип култни предмети излегуваат од употреба (Митревски 2013, 104).

Застапени се во двете неолитски регионални културни групи, Амзабегово-вршничката и Велушко-породинската. Иако постојат заемни сличности меѓу овие предмети, сепак тие имаат и свои регионални разлики, пред сè во оформувањето на горната половина, особено во пределот на лицето, фризура и рацете, што во Пелагонија генерално отсутуваат, во обликот на кубусот, како и во изработката на отворите. Во кругот на културната група Амзабегово-Вршник моделите на куќи се одликуваат со определени специфики, нагласен антропоморфизам на цилиндарот, често оформен во вид на фигура на жена чишто раце се поставени на покривот од куќата, која, секогаш е прикажана мошне стилизирано во вид на коцка. Се јавуваат и типови чии цилиндри прикажуваат само глава и врат (без раце), кои се мошне типични за Пелагонија. Во културната група Велушина-Породин имаат релативно реалистичен приказ на куќата, со покрив на две води над кои се издига антропоморфен цилиндар (Здравковски 2006, 58; Наумов 2009, 206, 207).

Неолитски модели на куќи во НУ Завод и Музеј, Прилеп

На просторот на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово, фрагменти од модели на куќи пронајдени се на повеќе локалитети и истите се добиени по пат на археолошки рекогносцирања и археолошки ископувања и дел од нив се публикувани. Најголемиот број потекнуваат од локалитетот Врбјанска Чука кај село Славеј и Ѓумушица, Прилеп а само неколку од локалитетот Чука, кај село Тополчани. Хронолошки овие локалитети можат да се стават во времето на средниот неолит (Темелкоски и Миткоски 2004, 133, Т. I, 2; Темелкоски и Миткоски 2005, 47, Сл. 1, 2 Т. I–IV, Т. X).

Од времето на доцниот неолит, фрагменти од модели на куќи пронајдени се на локалитетите: Комарчани – Бучало кај село Шелеверци и Ѓерамиди кај село Чаниште, Мариово (Миткоски *во печат*).

Со археолошки рекогносцирања, фрагменти од овие наоди пронајдени се и на локалитетите Лаштигер кај с. Манастир и Богданова Нива кај с. Чаниште во Мариово, но поради нивната комплексност и неистраженост, во дадена ситуација тешко е да се каже нешто поконкретно околу нивното датирање (Миткоски 2010, 52, 60). На крајот можеби треба да се споменат и неколкуте помали фрагменти пронајдени во насипот на тумулот на локалитетот Страгата кај с. Крушевица, Мариово, за кои исто така тешко е да се каже нешто поконкретно поради нивната фрагментираност и дислоцираност (Миткоски 2010, 58).

Енеолитски модели на куќи во НУ Завод и Музеј – Прилеп

Со археолошките истражувања извршени во последниве години на повеќе енеолитски локалитети на подрачјето на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово пронајден е броен движен археолошки материјал. Меѓу него особено место имаат фрагментите од керамички предмети обликувани во форма на куќа. Потекнуваат од три локалитети од кои два се од просторот на Пелагонија: Могила, село Сенокос и Големи Камен, село Лопатица, а еден е од Мариово, од локалитетот Трештена Стена, кај село Манастир. Материјалот од локалитетот Каменица, Прилеп, добиен е по пат на археолошки рекогносцирања.

а) Археолошки рекогносцирања

Локалитет Каменица, Прилеп

Локалитетот Каменица се наоѓа на околу 2 км североисточно од последните куќи на градот Прилеп и на околу 500 м северно од патот Прилеп–Велес преку Бабунa (Т. I: 1). Тука на блага падина што се спушта од ридот Кукул, по површината на земјата се среќаваат парчиња од дислоциран куќен лепеж, фрагменти од керамички садови, глава од антропоморфна фигурина, ножиња од кремен и прешлен со биконусна форма (Китаноски 1961, 46). Во 50–те години на овој простор се наоѓал каменолом заради што локалитетот е речиси целосно уништен.

Од овој локалитет потекнува еден фрагмент од покривот на кубусот (Т. II: 1).

б) Археолошки ископувања

Локалитет Могила, село Сенокос

Локалитет Могила се наоѓа на околу 2,0 км југозападно од селото Сенокос, покрај патот Сенокос–Новоселани, припаѓа на типот тумба кој е карактеристичен за Пелагонија и се протега на површина од околу 3 хектари (Т. I: 2) (Темелкоски и Миткоски 2006, 55). Во 1970 година Народниот Музеј од Прилеп превзел археолош-

ки истражувања, при што се отворени три сонди. При тоа констатирани се два типа станбени објекти. Во сондите I и II откриени се неколку земјанки вкопани во здравницата со различен пречник и длабочина. Вториот тип на живеалиште чии остатоци се откриени во сонда III е четвртеста надземна куќа со сидна конструкција од дрвена арматура и лепеж, со под од неправилни камени плочи и огниште оградено исто така со камени плочи (Китаноски 1971, 20–21).

Од овој локалитет потекнува еден фрагмент од дно на кубус (Т. II: 2).

Локалитет Големи Камен, село Лопатица

Локалитетот Големи Камен е поголемо карпесто возвишение и се наоѓа на околу 200 метри северо-западно од селото Лопатица (Т. III: 1). Со претходни рекогносцирања евидентирано е присуство на фрагменти од предисториска садова керамика и камени алатки (Темелкоски и Миткоски 2004, 140, Т. I: 3). Во текот на 2002 година приватното претпријатие “Гран – при” од Прилеп кое врши експлоатација на гранитен камен, од североисточна страна на локалитетот извршило длабински коп од околу четири метри покрај една масивна карпа, со цел да се проверат нејзиниот правец и длабочина на простирање, при што се појавува археолошки материјал. Стручна екипа од НУ Завод и Музеј – Прилеп изврши увид и констатира оштетување на културен слој. Имено, во профилот на длабинскиот коп на длабочина од околу 0,8 м, беше видливо ниво на убаво печен куќен лепеж со црвена боја, а во ископаната земја беше расфрлена бројна фрагментирана садова керамика. Експлоатацијата на карпата беше стопирана и беа извршени заштитни археолошки истражувања (Темелкоски и Миткоски 2008, 115 и др.).

Од овој локалитет потекнуваат повеќе фрагменти од кубуси, фрагмент од десна рака од антропоморфен модел на куќа како и фрагменти од минијатурни садови (Т. V–XI).

Локалитет Трештена Стена, село Манастир, Мариово

Локалитетот Трештена Стена се наоѓа во атарот на село Манастир, Мариово, на околу 1 км западно од коритото на Црна Река, односно на околу 5 км југоисточно од село Крушевица, покрај стариот пристапен пат за село Чаниште. Истиот претставува доминантен купесто извишен карпест врв со ориентација запад-исток, со помал отклон кон југозапад, а се забележува од поголема далечина (Т. XII: 1). Со сондажните археолошки истражувања изведени во 2001 година беше утврдено дека на овој простор егзистирала праисториска населба низ енеолитскиот период. За да се добие комплетна слика за неа од аспект на општествената организација, економијата, материјалната и духовната култура, во 2003 година, истражувањата продолжија како систематски и тие се сè уште во тек. Досега е истражена вкупна површина од околу 200 м², при што е евидентиран културен слој со дебелина од 0,5 м до 1,2 (1,6) м, и длабочина од 1 до 2,5 м. Од профилите јасно се гледа дека населбата имала еден културен стратум со најмалку шест хоризонти на живеење. Животот се одвивал во непрекинат континуитет, а тоа се поткрепува со непостоење на стерилни меѓуслоеве. Во сите хоризонти евидентна е појавата на големи пожари, кога најверојатно градбите биле целосно уништени (Миткоски 2011, 125 и др.).

Од овој локалитет потекнуваат повеќе фрагменти од кубуси, фрагмент од десна рака од антропоморфен модел на куќа, како и минијатурни антропоморфни фигурини (Т. XIII; Т. XIV: 2; Т. XVII–XX).

в) Контекст на откривање

Каменица, Прилеп

Со археолошки рекогносцирања извршени на локалитетот Каменица, Прилеп во 1955 година покрај бројниот движен археолошки материјал пронајден е и фрагмент од покрив на кубус на модел на куќа (Т. II: 1) (Китаноски 1961, 46).

Могила село Сенокос

Фрагментот од дно од кубус на модел на куќа пронајден е при археолошките ископувања извршени во 1970 година, во сондата II, во слој во кој се наоѓаат движни наоди од времето на енеолитот (Темелкоски и Миткоски 2006, 55).

Големи Камен с. Лопатица

Со археолошките истражувања извршени во 2003 година на локалитетот Големи Камен отворени се три сонди и при тоа истражена е една градба. За стратиграфскиот изглед на населбата податоци дадоа сондите I и II, додека во сондата III не е откриен никаков културен слој.

За жал, заради лошата зачуваност на остатоците од градбата и оштетувањата направени со тешка механизација останаа отворени бројни прашања, а пред сè за нејзиниот целосен изглед, големината и намената (Т. IV). При тоа, во источниот дел од сонда I откриен е сид со ориентација североисток–југозапад, зачуван во висина од 20 до 50 см. Во долниот дел бил изграден од поситен и покрупен аморфен камен, додека во горниот со дрвена арматура и куќен лепеж. На крајниот негов североисточен дел се откри еден голем и масивен делумно обработуван камен, чија улога најверојатно била за прикрепување на градбата поради стрмноста и ерозивноста на теренот. Дрвената арматура на сидот се состоела од обли дрва со пречници од 2 до 8 см и цепени штици со ширина од 7 до 10 см и дебелина од 1 до 3 см. На нив биле налепени еден врз друг три слоеви на кал. Во северниот дел од сондата I, северната карпа била вештачки нивелирана со длабење при што меѓу овој вдлабен простор и зачуваниот сид се откри дел од подот на градбата. Истиот бил од набиена земја и ситен аморфен камен, додека подебелиот слој на гареж врз него упатува на претпоставка дека градбата била опожарена (Т. III: 2).

Во горната западна половина на просторот во Сонда II, евидентиран е слој од полневица од убаво печен лепеж со црвена боја и дебелина од околу 30 см, што наведува на размислување дека можеби заради непристапниот стрмен терен со голем висински пад градбата била на две нивоа, односно со катна конструкција (Темелкоски и Миткоски 2008, 115).

Најголем број од фрагментите од модели на куќи се пронајдени во сондите I и II, еден помал фрагмент е пронајден во контролниот профил помеѓу сондите I и II, а друг поголем фрагмент од кубусот во исфрлената земја. Само еден фрагмент од модел на куќа пронајден е при археолошките рекогносцирања извршени во 2000 година.

Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово

Фрагментите од модели на куќи од локалитетот Трештена Стена се пронајдени при археолошките истражувања извршени во периодот од 2001 до 2014 година. Поголем дел од нив се пронајдени во крајниот југоисточен дел од истражуваниот простор, во квадратите 1, 2, 6 и 7 и сондата II, додека останатите во северниот во квадратите 9, 10, 17 и 20, а само еден во сондата IV. При тоа распоредени по хоризонти на живеење, најмногу фрагменти се пронајдени во хоризонтот 4, два во хоризонтите I и еден во хоризонтот III.

Од хоризонтот I имаме два фрагменти од кои првиот е дел од кубус на модел на куќа (**Т. XIII: 1**) и е пронајден во просторот на квадратот 9, на под од градба прекриен со подебел слој од глина (дебелина од околу 3 см) со окереста боја и со убаво замазнета горна површина. Во него се вкопани неколку јами за колци кои се со поголеми димензии што укажува на тоа дека во случајов се работи за градба со поголеми димензии (**Т. XII: 2**). Од движните наоди пронајдени се и: фрагменти од керамички садови, горна половина од антропоморфна фигурина, глава од зооморфна фигурина на вратот орнаментирана со коси паралелни врежани линии, алатки од коска и ножиња од кремен.

Вториот фрагмент, исто така, е помал фрагмент од кубус на модел на куќа (**Т. XIII: 2**) кој е пронајден во просторот на квадратот 20, во неговата јужна половина, во која се вкопани и три јами за колци, полукружно распоредени од југозапад во правец кон исток. Карактеристично за нив е тоа што се вдлабени во карпа и од внатрешната страна обложени со тенок слој од тврда глина со окереста боја (дебелина од 6 см). Јамите за колци се со пречник од 14 см до 23 см, и длабочина од 9 см до 12 см и јужно од нив се наоѓа ниво од тврда земја со окереста боја кое е со благ пад во правец кон југ при што влегува во јужниот профил. Од движните наоди пронајдени се и: фрагменти од керамички садови и алатка од камен.

Од хоризонтот III (**Т. XIV: 1**) потекнува еден фрагмент кој е пронајден во квадратот 10 и е дел од капак на кубус на модел на куќа со дел од перфориран мал кружен отвор и со грубо замазнети површини (**Т. XIV: 2**). Фрагментот е пронајден во подебел слој од пепел во кој се наоѓаа помали парчиња од куќен лепеж и помала група од поситен аморфен камен. Покрај него од движните наоди пронајдени се и: бројни фрагменти од керамички садови, фрагментирана антропоморфна фигурина, фрагменти од жртвеници од кои еден со рамен реципиент со овална форма, најверојатно на четири ногарки, алатки од коска, ножиња од кремен и животински коски.

Хоризонт IV – едно од позначајните откритија во досегашните истражувања на локалитетот Трештена Стена претставува градбата која се наоѓа во југоисточниот дел од истражуваниот простор во рамките на хоризонтот. Имајќи предвид дека таа

не е целосно истражена, не може со сигурност да се утврди нејзиниот карактер и намена. Внатрешноста на градбата е поделена на два дела, односно на една поголема и една помала просторија. Во северозападниот дел на помалата просторија се наоѓаа неколку култни објекти, додека во поголемата, во североисточниот дел, во една јама, култно е „погребан“ еден поголем зооморфен жртвеник во облик на бик со реципиент на грбот. Југозападно од овој вреден наод, а во близина на еден поширок вертикален столб, откриена е букранија од рогато животно (најверојатно овен). Југоисточно од него, на подот од просторијата се откри рачна мелница со лицето свртено нагоре, а до неа антропоморфна женска фигурина со поголеми димензии (Т. XV: 2). Пред фигурината, односно источно од неа, се наоѓа поголема јама, сместена во југоисточниот агол од градбата. Оваа јама има недефинирано правоаголна форма во горниот и кружна форма во долниот дел, а беше исполнета со мека земја со кафенушкава боја. На нејзиниот под е констатиран подебел слој од пепел, како и фрагменти од керамички садови, кремен, алатки од коска, прешлен и речни школки. Околу јамата, од нејзиниот јужен дел, се открија неколку помали јами за колци, полукружно распоредени, што укажува на тоа дека таа можеби била покриена со некој вид стреа (Т. XV, 1). Вака издвоена оваа јама, во рамките на самата градба, упатува на размислување дека просторот околу неа претставувал посебно место со култна намена (Миткоски 2011, 128). Сличен култен простор е откриен во Вучидол, односно во две вкопани ниши на чии подови е евидентиран исто така подебел слој од пепел и гареж, како и фрагменти од искршен сад, а се претпоставува дека во него бил вршен мистичен култ со хтонско-аграрен карактер (Срејовић 1957, 132; Јовчевска 2006, 48).

Најголем број од фрагментите од модели на куќи, пронајдени се во поголемата просторија, поточно во нејзиниот југоисточен дел, а тоа се наодите со кат. бр. 17, 18, 19, 20 и 21 (Т. XVI; Т. XVII: 1; Т. XVIII–XX). Речиси сите се пронајдени меѓу урнатините на градбата, односно на нивото на куќниот лепеж. Покрај нив, на овој простор пронајден е и броен движен археолошки материјал и тоа, пред сè, фрагменти од керамички садови од кои некои се украсени со браздесто врежување, со убоди или со техника на гребење на сјајниот премаз. Од другите движни наоди ќе ги спомнеме и фрагментите од жртвеници со рамен реципиент украсени во техника на браздесто врежување или со кружни убоди, ножињата од кремен, алатката од камен, животинските коски и речните школки. Овде особено интересен е наодот во квадратот 1 каде на растојание од 1 м од северниот профил и 1,2 м од западниот, беше пронајден поголем фрагмент од кантаровиден сад кој откако беше подигнат, под него, се наоѓаше лева половина од антропоморфна фигурина со откришен горен дел од телото и долен дел од ногата и пубичен дел, назначен со врежан триаголник. При тоа се доби впечаток како фигурината предходно да се наоѓала во самиот садот.

г) Типолошки обележја

Дно на кубус

Повеќето од фрагментите се од дното на кубусот кое најчесто е рамно, иако се наоѓаат и примероци со површина што е погруба, што секако се должи на рапавоста од самата подлога на која предметите биле моделирани. Работ, т.е. составот, меѓу дното и страничните ѕидови е решен различно, кај некои наоди е заоблен, а кај други остар (Т. II: 2, Т. VI: 1; Т. VIII: 1, 2; Т. XIII: 1, 2; Т. XVII: 1, 2).

Капак на кубус

Фрагментите од капакот на кубусот се со мали димензии заради што не може да се одреди формата на истиот. Обично се со грубо замазнети површини и со дел од кружен отвор, секако на еден од малите отвори на четирите агли од кубусот (дим. од 2 до 4 см). Кај еден фрагмент зачуван е мал дел и од централниот цилиндер (**Т. II: 2; Т. XIV: 2; Т. XX: 1**).

Странични сидови

Страничните сидови, понекогаш во правец кон капакот се протегаат право или се со нагласена коса профилација, кои, одејќи кон него се шират или се стеснуваат. Само кај неколку од фрагментите се присутни отвори или орнаментика (**Т. VI; Т. VII; Т. XIII; Т. XVII–XIX**).

Отвори

Разгледувајќи ги внимателно сите фрагменти со кои располагаме можеме да заклучиме дека само во два случаи можат да се забележат отвори на страничните сидови на кубусот, обликувани во различни форми. Во првиот случај, кај еден фрагмент од Големи Камен, на еден од страничните сидови се наоѓа дел од поголема перфорација, можеби со правоаголна форма, а на дното, најверојатно се наоѓале два помали кружни отвори (**Т. V: 3, 3a**). Кај други два фрагменти од истиот локалитет, отворите на дното се со многу поголеми димензии, односно со пречник од 12 см и 17 см (**Т. VIII**).

Кај еден фрагмент од Могила, Сенокос, на дното на кубусот се наоѓал отвор со квадратна или правоаголна форма (**Т. II: 2**)?

Во вториот случај, на страничниот сид, кај еден фрагмент од кубус од Трештена Стена, во неговата горна половина, се наоѓа дел од отвор во форма на млада месечина со роговите свртени нагоре (**Т. XVIII**).

Рака

Евидентирани се само два фрагменти од раце од антропоморфен цилиндер, лева и десна. И во двата случаи се работи за делови од рамото и дел од раката, работени со поголемо внимание. Раката од Големи Камен е масивна со замазнети површини а онаа од Трештена Стена е со убаво мазнети површини. И во двата случаи тие се со правоаголен пресек (**Т. V: 1; Т. X; Т. XX: 2**).

Нога

Од нозете зачувано е само едно стапало од десна нога убаво оформена што укажува на фактот дека оној што го изработувал многу добро ја познавал анатомијата на човечкото тело (**Т. XI: 2**).

Украсување

Кај еден фрагмент од Трештена Стена, на едната делумно зачувана страна се наоѓаат две коси, паралелни и плитки канелури за кои не може да се каже што означувале, украси(?) или со тоа се сакало да се означи (нагласи) лицето или предниот дел на кубусот, а кај друг фрагмент украсувањето е изведено со мали овални убоди изведени со врежување (Т. XIII: 1; Т. XIX: 2).

Општи карактеристики и релативна хронологија

Со оглед на фактот што до сега не е објавен ниту еден примерок од Република Македонија, од времето на енеолитот, многу е тешко да се направат некакви аналогии или било какви други споредбени анализи со енеолитските керамички модели на куќи пронајдени на локалитетите во прилепскиот дел од Пелагонија и Мариово. Од овие причини, аналогии ќе треба да бараме во моделите на куќи од времето на неолитот заради тоа што и ова всушност е неолитска традиција која продолжила да се применува и во времето на енеолитот. Она што треба да се истакне е и тоа што иако се работи за два различни хронолошки периоди, неолит и енеолит, сепак истите покажуваат бројни сличности како во начинот на изработката и формата така и во намената. Ова и од причини што во дадена ситуација најверојатно се работи за длабоко вкоренета неолитска традиција која продолжила со ист интензитет и значење да се применува и во времето на енеолитот, а кое претходно е констатирано и кај други култни предмети во прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово.

Како што може да се види, повеќето од пронајдените модели се фрагменти во поголем степен, така што само кај некои од нив е можно сигурно определување на типот на кој тие му припаѓале. Овде треба да се истакне и тоа дека постојат теоретски можности, дел од овие фрагменти да не припаѓале на категоријата модели на куќи, туку на некоја друга категорија култни предмети (на пример, антропоморфни садови, жртвеници и сл.).

Глината од која се направени е со различен состав и квалитет. Најчесто, таа е помешана со поситни или покрупни камчиња, песок и, пред сè, плева или други органски додатоци што оставиле отпечатоци во керамиката. Површините најчесто се грубо замазнети освен во неколку случаи кога тие се подобро обработени и мазнети. Бојата на печењето е сива, а најчесто кафеава во неколку нијанси, освен во неколку случаи, кога од надворешната страна е кафеава, а од внатрешната сива или сивокафеава.

Најголем дел од фрагментите се од кубусот, од различни негови делови, а само два помали фрагменти се од цилиндри. Како новина, во дадена ситуација се двата фрагменти од раце и стапалото од десна нога.

Странични сидови

Како што претходно нагласивме неколку од фрагментите се од страничните сидови на кубусот од кои само во два случаи се наоѓаат и делови од отвори. Еден од

таквите примероци е фрагментот од модел на куќа од Трештена Стена, на кој се наоѓа и дел од перфориран отвор обликуван во вид на млада месечина, со роговите свртен нагоре. Овде треба да се истакне дека овој редок вид перфориран отвор, досега, се наоѓа само уште кај еден реконструиран примерок од Врбјанска Чука. Примерокот од овој локалитет, прикажува куќа, благо шематизирана во вид на кубус при што во горните агли се издвојуваат четири пара перфорирани отвори, обликувани во вид на млади месечини, со роговите свртени нагоре или надолу (Темелкоски и Миткоски 2005, 49–50; Т. II–III; Сл. 2). Истите се поврзуваат со прозорците, со некакви други отвори (можеби вентилациски), или пак, со орнаментика претставена на фасадата на градбата. Заедно со големите квадратни отвори, прикажани на секоја од страните (најверојатно врати), формираат асоцијација на „отворена уста“ и „очи“ на прикажаната куќа (Čausidis 2009, 115, 117).

Другиот примерок е фрагментот од Големи Камен со дел од отвор најверојатно со правоаголна или квадратна форма. И тој наоѓа аналогии кај повеќе примероци од времето на неолитот, кај кои, отворите најчесто се распоредени на сите четири страни од куќата/кубусот, различни по својата позиција, големина и форма. Нивниот облик не е унифициран и при тоа тој може да биде кружен, полукружен, овален, елипсест, правоаголен, во форма на буквите Т (обратно поставена) и М (Čаусидис 2008, 75; Наумов и др. 2009, 206; Наумов и Čаусидис 2011, 17–18, Т.V: 6–8; Т.VI: 5, 6, 8; Т.VII: 10, 11; Т. XVII–XX).

Поголемиот дел од нив се мошне неопределени по својот карактер, односно не може јасно да се одреди дали се работи за прозорци, врати или некакви други отвори. Има и такви кои со својата необична и нефункционална форма и позиција во рамките на прикажаната градба, воопшто не можеле да соодветствуваат за каква било утилитарна намен. Но, сепак, тие можеле да имаат симболичко значење, а секако дека биле погодни и за ставање или истурање на одредени намирници во внатрешноста на кубусот, па дури и фигурини со мошне мали димензии кои би можеле да претставуваат некои (значајни) индивидуи кои и припаѓале на заедницата (Čаусидис 2008, 75, Т.I, 1–3; Наумов и др. 2009, 211–212). Така на Трештена Стена, во просторот на квадратот 2, во близина на фрагментот од кубус со кат. бр. 18, пронајдена е машка фигурина, а во квадратот 6 во близина на фрагментот од кубус со кат. бр. 19 пронајдена е крстовидна фигурина и двете со помали димензии, првата 4,1 см, а втората 5,3 см. На Големи Камен, пронајдени се и фрагменти од две минијатурни садчиња, со кружна и правоаголна форма (Т. XI: 1, 3).

Понекогаш на кубусот воопшто не се присутни отвори, така што, во голема мера овие модели на куќи наликуваат на антропоморфните садови (Наумов 2006, 66). Таков е случајот со двата фрагменти од долен дел на кубус со заоблени агли и грубо мазнети површини од IV–от хоризонт на живеење од Трештена Стена. Најверојатно на страничните сидови од кубусот немало отвори, а потврда за тоа е и орнаментиката од плитки, коси канелури на еден од неговите странични сидови (Т. XIX: 2).

Отвори на дното

За фрагментот од Големи Камен со кат. бр. 5, треба да се нагласи и тоа дека на дното на кубусот се наоѓа дел од помал отвор со кружна форма. Со оглед на формата која во случајов најверојатно била правоаголна, и според димензиите на реконстру-

ираниот кубус, може да се претпостави дека во овој дел на истиот се наоѓале два помали кружни отвори (Т. V: 3; T.VII). Овде треба да се нагласи дека и кај еден примерок од локалитетот Тумба, Маџари, во основата на кубусот исто така се наоѓаат два помали отвори со кружна форма (Стојанова – Канзурова 2011, 40, Сл. 7). Од Големи Камен ќе ги спомнеме уште неколкуте фрагменти, кај кои, на дното на кубусот се наоѓаат поединечни централни перфорации со кружна форма и поголеми димензии (Т. VIII).

Кај фрагментот од Могила, Сенокос, отворот на дното пак е со приближно правоаголна или квадратна форма што е сличен со еден фрагмент од кубус од Гумушица, Прилеп. Вакви перфорации се наоѓаат и кај некои жртвеници од типот “мајка – куќа“, како оној од локалитетот Горев Рид кај село Суводол, Битолско (Колиштркоска Настева 2005, кат. бр. 45), како и кај фрагментот од кубус од Чука кај село Тополчани (Темелкоски и Миткоски 2001, 53, 55, Т. X, 1).

За поголемиот централен отвор во основата на кубусот, постојат размислувања за тоа, дека, наоѓајќи се токму под централниот отвор на цилиндарот тој можел да послужи за одлевање на истурените материи од кубусот – куќа да се одлеат на површината на која моделите биле поставени, односно земјата т.е. подот на куќата (Чаусидис 2008, 82; Наумов и Чаусидис 2011, 19).

Капак

Неколку од фрагментите се делови од капакот на кубусот со дел од мал кружен отвор, секако на еден од малите отвори на четирите агли од кубусот. Овде треба да се истакне дека и кај повеќето неолитски примероци во четирите агли на горната страна од кубусот се наоѓа еден мал кружен отвор со дијаметар од околу 1 см (Темелкоски и Миткоски 2005, 50, Т. II и III; Наумов и Чаусидис 2011, 18, Т. VI: 6, 8; T.VII: 10, 11; T. IX: 11; T. XVIII: 1a, b, 2a, b, 3b, 4, 6, 7a, b; T. XIX: 5, b; T. XX: 4, 5 a, b). За овие отвори постојат претпоставки според кои тие можеле да служат за протнување на јажиња преку кои овие објекти виселе во куќата, обесени за таванот (Санев 1988, 18, сл. 7) или дека овие отвори имале култен карактер т.е. користеле за обредно приложување одредени елементи во кубусот (Наумов и Чаусидис 2011, 18). Овде треба да се нагласи и тоа, дека, отвори со аналоген облик и позиција се наоѓаат и кај неколку четириножни жртвеници од типот „масичка“ што секако упатува на некакви заемни односи меѓу двата типа или пак, на некако поопшто обележје на неолитските култни предмети од овој период (Темелкоски и Миткоски 2005, 52, Т. V: 1a, б, 2).

Раце и нозе

Овде секако треба да се споменат и фрагментите од раце, десна и лева, од Големи Камен и Трештена Стена, кои укажуваат на тоа дека горниот дел од моделот бил антропоморфен цилиндер обликуван како женско торзо прикажано до појас, при што, рацете биле поставени на покривот од кубусот – куќата. Во Пелагонија тие генерално отсутуваат, освен во примерите од Суводол и Породин, каде што нивното присуство е само сугерирано (Василева 2005, 37, 39, Наумов 2009, 207, Т. 86: 6) Ваквиот тип модели на куќи се карактеристични за Амзабегово-вршничката културна група каде ги наоѓаме и аналогиите за нашиве примероци (Наумов и Чаусидис 2011, 25, Т. VII: 4, 10, 11; T. XV: 1a, b, 5 a, b; T. XXI: 1 a, b, 2 a, b, 7, 8).

Од сите фрагменти посебно внимание привлекува стапалото од десна нога од локалитетот Големи Камен (Т. XI: 2). Ако ја прифатиме претпоставката дека тоа било дел од модел на куќа, тогаш, тој можеби е првиот на кој покрај другите елементи на идентитетот се наоѓале и нозете. На вакво размислување не наведува горниот зарамнет дел на стапалото кој укажува на тоа дека истото било аплицирано на некоја рамна површина. А зошто во дадена ситуација тоа да не е модел на куќа ако се земе предвид фактот дека на просторот на кој тоа е пронајдено најдени се и повеќе фрагменти од модели на куќи? Иако овде треба да се нагласи и тоа дека, досега ниту на еден познат неолитски модел не се присутни (бедра, нозе и др.) онаму каде се наоѓа куќата (Наумов и др. 2009, 204).

Цилиндар

Од горните делови, овде ќе го споменеме фрагментот со зачуван дел од покривот на кубусот, како и дел од шуплив цилиндар со помали димензии од Трештена Стена (Т. XX: 1). Фрагмент од шуплив цилиндар, кој е со убаво мазнети површини, пронајден е и на Големи Камен. Со оглед на фактот што се работи за многу мал фрагмент, не може да се исклучи можноста за постоење на антропоморфни белези на загубените делови (Т. IX: 2). Секако овде треба да се нагласи и тоа дека во неолитот се наоѓаат цилиндри и без никакви антропоморфни елементи (Темелкоски и Миткоски 2005, 50, Т. IV: 1, 2, 6). За овој примерок карактеристично е зачуваното стилизирано перфорирано уво, кое, според поставеноста, се наоѓа на својата неприродна положба и заради тоа темето на цилиндарот е благо вдлабнато, така што оформува плитка чашка. Овде треба да се нагласи и тоа дека ушите на главата се специфични само за моделите од Пелагонија. Тие се стилизирани и перфорирани, поради што може да се претпостави дека служеле за протнување на обетки низ ушните школки. Така, стилизирано перфорирано уво се наоѓа и кај еден фрагмент од цилиндар од Чука, Тополчани (Темелкоски и Миткоски 2005, 52, Т. IV: 5 а, б), како и кај еден поголем примерок од локалитетот Трн Тумба кај с. Оптичари (Василева 2005, 37, фотографија 33).

Датирање

Врз основа на типолошките карактеристики на движниот археолошки материјал добиен со археолошките рекогносцирања на локалитетот Каменица Прилеп, може да се констатира дека населбата на овој простор егзистирала во времето на енеолитот и може да се вброи меѓу населбите кои припаѓаат на регионална културна група Шуплевец–Бакарно Гумно која се сместува во рамките на поширокиот, Бубањ–Хум–Салкуца–Кривидол, југоисточен балкански културен комплекс.

Фрагментот од дно од кубус на модел на куќа со кат. бр. 2, ѝ припаѓа на помладата фаза на населбата Могила кај с. Сенокос, кој, заедно со останатиот движен археолошки материјал пронајден во откопот 2 на сондата II, може да се смести во енеолитскиот период (Темелкоски и Миткоски 2006, 72).

Локалитетот Трештена Стена со своите шест хоризонти на домување во целост му припаѓа на доцниот енеолит, временски период во кој на овие простори се развила регионалната културна група Трештена Стена. Со тоа и сите керамички модели на куќи пронајдени на овој локалитет се сместуваат во овој временски период (Миткоски 2010, 139–140).

На оваа регионална енеолитска културна група припаѓа и локалитетот Големи Камен кај с. Лопатица а со тоа и сите фрагменти од модели на куќи пронајдени на истиот (Темелкоски и Миткоски 2008, 127).

Заклучок

Ако се прифати можноста дека сите разгледувани фрагменти припаѓаат на модели на куќи тогаш може да се заклучи дека во времето на енеолитот на просторот на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово се употребувале сите типови и варијанти на модели на куќи кои се употребувале и во времето на неолитот, и тоа, и оние што се карактеристични за Амзабегово–вршничката и оние за Велушко–породинската културна група. Најилустративен пример за оваа констатација се наодите од Трештена Стена особено од нејзиниот IV–ти хоризонт на живеење, а сликата за нивната примена ја надополнуваат и наодите од Големи Камен.

Овде, треба да се нагласи дека покрај моделите на куќи, претходно беше констатирано дека енеолитските заедници кои го населувале просторот на прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово ги употребувале и керамичките модели на лебови со истата форма и значење како и во неолитот (Миткоски 2016, 119). Истото тоа може да се каже и за некои типови на керамички садови како и за одредени техники на украсување што биле карактеристични за доцниот неолит, а даваат силен белег на материјалната култура на раните фази на енеолитот во кои го продолжуваат својот развој. Дури во следната фаза на доцниот енеолит тие целосно ќе излезат од употреба и ќе бидат заменети со сосема нови појави, кои ќе се наметнат како вистински синоними за енеолитска култура на еден значително поширок балканско–подунавски простор (Митревски 2013, 138). Иако овде треба да се нагласи и тоа, дека, некои неолитски елементи продолжиле да се употребуваат и понатаму со исти форми и значење и во времето на доцниот енеолит. Потврда на ова констатација е погоре презентираниот материјал (Миткоски 2011, 125; Темелкоски и Миткоски 2008, 115).

Сето ова, пак, наведува на заклучокот дека во случајов се работи за неолитски популации што продолжиле да живеат на истите простори (локации) како и во времето на неолитот. Според гореизнесеното, тие задржале некои елементи од локалната доцнонеолитска култура, секако употребени во нов контекст, а од друга страна прифатиле и одредени нови елементи отстрана, како резултат на нововоспоставените, пред сè, културни релации и влијанија.

Потврда на оваа констатација наоѓаме и кај одреден број локалитети, Тумба с. Боротино, Могила с. Сенокос, а во битолскиот дел Тумба с. Карамани и Тумба с. Кравари, кои претставуваат населби–телови, поточно вообичаени пелагониски тумби со слоеви од неолитот, енеолитот до бронзеното време (Симоска и Санев 1976, 48; Симоска и др. 1977, 9; Темелкоски и Миткоски 2006, 55 и др.; Миткоски *во печат*). Во подоцнежните фази на енеолитот за сметка на старите неолитски населби, се формираат нови на повисоки позиции (Баба, Прилеп, Ридот кај с. Мажучиште, Трештена Стена, Големи Камен), со нова организација и нова станбена архитектура (Баба, Ридот, Големи Камен) (Китаноски 1971, 22; Темелкоски и Миткоски 2008, 115; Миткоски 2008, 142; Миткоски 2011, 125; Миткоски *во печат*).

Сето ова, пак, не оди во прилог на верувањето дека низ еден подолг процес на постојани притисоци и верижни движења на таканареченото протоиндоевропско население од областите на Долен Дунав кон југ се менува етничката слика и со тоа се примале новините од страна, до конечно стабилизирање на новите културни критериуми (Гарашанин 1989, 31). Сепак, движните наоди од времето на енеолитот од просторот на Македонија зборуваат дека нема доволно показатели за посериозни миграциски процеси и етнички промени, барем не во текот на раните фази на енеолитот.

Секако дека за сето ова потребни се пообемни археолошки истражувања на повеќе енеолитски локалитети, како и на локалитетите кои егзистирале во времето на енеолитот, а истовремено и публикување на целокупниот движниот археолошки материјал од веќе истражените локалитети.

Каталог на наоди

Локалитет Каменица Прилеп

1. Фрагмент од капак на кубус со замазнети површини и дел од перфориран помал кружен отвор. Фактурата е добра, со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (**Т. II: 1**).

Инвентарен бр. 252

Димензии: 5,8 x 5,4 x 1,3 см

Пронајдено: Археолошки рекогносцирања 1955 година

Локалитет Могила село Сенокос

2. Фрагмент од дно на кубус со подебели сидови и грубо мазнети површини со дел од перфориран отвор со квадратна или правоаголна форма. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (**Т. II: 2**).

Теренски бр. 446

Пронајден во сонда II/от. 2, 1970 година

Димензии: 8,5 x 11 x 2,4 см

Локалитет Големи Камен село Лопатица

3. Повеќе фрагменти од долен дел на кубус со подебели сидови, грубо зарамнети површини и нагласена коса профилација, која, одејќи кон капакот се шири. Фактурата лоша со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава од надворешната, а сива од внатрешната страна (**Т. V: 4; T.VI: 1**).

Теренски бр. 111

Пронајден во С I/Куќен лепеж, 2003 година

Димензии: 16,8 x 11,8 x 1,5 см

Публикувано: Темелкоски и Миткоски 2008, 120, Т. IV, 19.

4. Фрагмент од долен дел на кубус со грубо замазнети површини и нагласена коса профилација која одејќи кон капакот се шир. Фактурата е лоша со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава од надворешната, а сива од внатрешната страна (Т. V: 6; T.VI: 2).

Теренски бр. 258

Пронајден во исфрлена земја, 2003 година

Димензии: 10,6 x 11,7 x 1,5 см

5. Поголем фрагмент од кубус со подебели сидови, замазнети површини и дел од правоаголен отвор на еден од страничните сидови како и дел од мал кружен отвор на дното. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (Т. V: 3; T.VII).

Теренски бр. 153

Пронајден во сонда II/от. 9, 2003 година

Димензии: 11,7 x 9,4 x 2,2 см

6. Мал фрагмент од дно на кубус со дел од поголема централна перфорација. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата кафеава (Т. VIII: 1).

Теренски бр. 124

Пронајден во сонда II/от. 2, 2003 година

Димензии: 3,9 x 7,8 x 1,2 см

7. Мал фрагмент од дно на кубус со дел од поголема централна перфорација. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата кафеава (Т. VIII: 2).

Теренски бр. 69

Димензии: 6 x 7,5 x 1,3 см

Пронајден во сонда I/Под гараж, 2003 година

8. Фрагмент од модел на кука со дел од перфориран помал кружен отвор. Фактурата е лоша со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (Т. IX: 1).

Теренски бр. 58

Пронајден: Археолошки рекогносцирања 2000 година

Димензии: 6,9 x 5,9 x 1,1 см

9. Мал фрагмент од цилиндер со тенки сидови, мазнети површини и едно зачувано стилизирано перфорирано уво. Фактурата е добра, а бојата е сива од надворешната, а кафеава од внатрешната страна (Т. IX: 2).

Теренски бр. 238

Пронајден во контролен профил (2003)

Димензии: 2,7 x 6,7 x 0,4 см

Публикувано: Темелкоски и Миткоски 2008, 120, T IV, 15.

10. Фрагмент од рамо и дел од десна рака на антропоморфен модел на кука со правоаголен пресек и мазнети површини. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (Т. V: 1; T. X).

Теренски бр. 152

Пронајден во сонда II/от. 9, 2003 година

Димензии: 9,9 x 4 x 3,3 см

Публикувано: Темелкоски и Миткоски 2008, 120, Т IV, 17.

11. Стапало од десна нога со зарамен горен дел и убаво мазнети површини. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (Т. XI: 2).

Теренски бр. 196

Пронајден во сонда II/от. 19, 2003 година

Димензии: 9,2 x 4,5 x 1,3 см

12. Фрагмент од минијатурно керамичко сатче со правоаголна форма и плиток реципиент. Фактурата е добра, а бојата е кафеава (Т. V: 2; Т. XI: 1).

Теренски бр. 226

Пронајден во сонда III, 2003 година

Димензии: 4,8 x 2,9 x 1,6 x 0,4 см

Публикувано: Темелкоски и Миткоски 2008, 120, Т V, 21.

13. Фрагмент од минијатурно керамичко сатче со кружна форма и плиток реципиент. Фактурата е добра, а бојата е сива (Т. XI: 3).

Теренски бр. 110

Пронајден во сонда I/Куќен лепеж, 2003 година

Димензии: 1,3 x 4,8 x 0,7 см

Публикувано: Темелкоски и Миткоски 2008, 120, Т V: 22.

Локалитет Трештена Стена село Манастир

14. Фрагмент од дно на кубус со мазнети површини украсен со орнаменти од овални убоди изведени со алатка. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (Т. XIII: 1).

Теренски бр. 454

Пронајден во квадрат 9/от. 14, 2008 година

Димензии: 8,1 x 7,5 x 1,2 см

15. Фрагмент од кубус на модел на куќа со замазнети површини. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава од надворешната, а сивокафеава од внатрешната страна (Т. XIII: 2).

Теренски бр. 204

Пронајден во квадрат 20/от. 7, 2014 година

Димензии: 9,3 x 7,6 x 1,2 см

16. Фрагмент од капак на кубус со грубо замазнети површини со дел од перфориран помал кружен отвор. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата кафеава (Т. XIV, 2).

Теренски бр. 177

Пронајден во квадрат 10/от. 12, 2009 година

Димензии: 6,3 x 7,4 x 0,7 см

17. Фрагмент од дно на кубус со грубо замазнети површини. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава (**Т. XVII: 1**)

Теренски бр. 1151

Пронајден во квадрат 7/от. 5, јужен дел, 2003 година,

Димензии: 10,2 x 6,6 x 1,9 см

18. Фрагмент од кубус со мазнети површини од надворешната и замазнети површини од внатрешната страна со дел од перфориран отвор, обликуван во вид на млада месечина, со роговите свртен нагоре. Фактурата е добра, а бојата надвор е кафеава, а внатре е сива (**Т. XVIII**).

Теренски бр. 175

Пронајден во квадрат 2/от. 6, 2003 година

Димензии: 9,2 x 9 x 1,9 см

19. Фрагмент од кубус со подебели сидови, мазнети површини и нагласена коса профилација која одејќи кон капакот се стеснува. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата кафеава (**Т. XIX: 1**).

Теренски бр. 591

Пронајден во квадрат 6/от. 3, 2003 година

Димензии: 8,6 x 6,6 x 2 см

20. Два фрагменти од долен дел од кубус со заоблени агли и грубо замазнети површини на едната надолжна страна украсен со коси, паралелни и плитки канелури. Фактурата е добра со примеси на лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава од надворешната, а сива од внатрешната страна (**Т. XIX: 2**).

Теренски бр. 78

Пронајден во квадрат 1/от. 6, 2008 година

Димензии: 1– 7,2 x 8 x 2 см. 2 – 4,3 x 8,8 x 1,3 см

21. Фрагмент од рамо и дел од десна рака на антропоморфен модел на куќа со мазнети површини. Фактурата е добра, а бојата е кафеава (**Т. XX: 2**).

Теренски бр. 318

Пронајден во сонда II/от. 2, 2001 година

Димензии: 5,5 x 2,5 x 3,1 см

22. Мал фрагмент од капак на кубус со мал дел од централниот цилиндар. Фактурата е добра, а бојата е кафеава од надворешната, а сивокафеава од внатрешната страна (**Т. XX: 1**).

Теренски бр. 41

Пронајден во квадрат 17–18/от. 4, 2014 година,

Димензии: 4,8 x 5,2 x 0,6 см

23. Фрагмент од кубус со грубо замазнети површини. Фактурата е лоша со примеси на

лискун и ситни камчиња, а бојата е кафеава од надворешната, а сива од внатрешната страна (Т. XVII: 2).

Теренски бр. 360

Пронајден во сонда IV/откоп 5, 2014 година,

Димензии: 3,6 x 7,5 x 1 см

Библиографија

кирилична

Василева, М. 2005. *Каде е нашето минато – вовед кон праисторијата на Пелагонија*. Битола: Висои.

Гарашанин, М. 1989. Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији, *Macedoniae acta archaeologica* 10: 25–32, Скопје.

Здравковски, Д. 2006. Култот на Големата Мајка во неолитот на Македонија, *Folia archaeologica Balcanica*, 1: 53–61. Скопје.

Јовчевска, Т. 2006, Свтилиште на култот на плодноста, локалитет Сунивер, с. Извор, *Macedoniae acta archaeologica* 17: 39–53, Скопје.

Китаноски, Б. 1961. Праисториски наоѓалишта во прилепскиот крај. *Стремеж* бр. 2: 39–49. Прилеп.

Китаноски, Б. 1971. Траги на најстарата култура во прилепскиот крај во *Прилеп и прилепско низ историјата*, книга прва, дел први, глава I: 15–23. Прилеп.

Колиштркоска Настева. И. 2005. *Праисториските дами од Македонија*, каталог. Скопје.

Миткоски, А. 2008. Баба, Прилеп, *Македонски археолошки преглед* 1: 140–148. Скопје.

Миткоски, А. 2010. Мариово во праисторијата, *Macedoniae acta archaeologica* 19: 49–84. Скопје.

Миткоски, А. 2011. Локалитетот Трештена Стена кај село Манастир. Мариово. *Macedoniae acta archaeologica* 20: 125–140. Скопје.

Миткоски, А. 2016. Керамички модели на лебови во праисториската збирка на Завод и Музеј – Прилеп, *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 119–140. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Миткоски, А. *во печат*. Доцниот неолит во прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово, *Драгиша Здравковски – IN MEMORIAM*, Скопје.

Миткоски, А. *во печат*. Нови сознанија за енеолитот во прилепскиот дел на Пелагонија и Мариово, *Зборник на трудови*, Битола.

Митревски, Д. 2013. Праисторија на Република Македонија, *Македонија, милениумски културно – историски факти* 1: 83–130. Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитет Евро-Балкан.

Наумов, Г. 2006. Садот, печката и куќата во симболична релација со матката и жената (неолитски предлошки и етнографски импликации, *Studia Mythologica Slavica* 9: 59–95. Ljubljana.

Наумов, Г. 2009. Неолитска визуелна култура и обреди. во Наумов, Г. Фиданоски Љ. Толески, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 169–259. Скопје: Данте

Наумов, Г. 2011. Отелотворени куќи: социјалните и симболичките компоненти на неолитската архитектура во Македонија, *Macedoniae acta archaeologica* 20: 11–34. Скопје.

Наумов, Г. Фиданоски, Љ. Толески, И. Ивковска, А. 2009. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Данте. Скопје.

Наумов, Г. и Чаусидис, Н. 2011. *Неолитски антропоморфни предмети во Република Македонија*. Магор. Скопје.

Срејовиќ, Д. 1957. Критско – микенски симболи у Баденско - вучедолској килтури, *Жива антика VII-1*: 123–136. Скопје.

Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, скопско – прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981 година, *Macedoniae acta archaeologica* 9: 9–30. Скопје.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во централна Пелагонија (каталог)*. Битола, Народен музеј, Битола.

Симоска, Д. Китаноски, Б. и Тодоровиќ, Ј. 1977. Праисториска населба Тумба во село Карамани кај Битола, *Macedoniae acta archaeologica* 3: 9–24. Прилеп.

Стојанова – Канзурова, Е. 2011. Архитектонски недвижни објекти од Тумба – Маџари, *Macedoniae acta archaeologica* 20: 35–52. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2004. Нови праисториски локалитети во прилепскиот дел на Пелагонија, *Зборник на трудови* 15: 133–145. Битола.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Типови неолитски жртвеници во праисториската збирка на Завод и музеј – Прилеп, *Зборник – Музеј на Македонија (археологија)* 2: 47–55. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2006. Праисториска населба Могила Сенокос, *Macedoniae acta archaeologica* 17: 55–79. Скопје.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2008. Енеолитски локалитет Големи Камен кај село Лопатица, *Macedoniae acta archaeologica* 18: 115–130. Скопје.

Толески, И. 2009. Архитектура. Во Наумов, Г., Фиданоски Љ., Толески, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 55–71, Скопје: Данте.

Чаусидис, Н. 2007. Жената како персонификација на просторот за живеење (од нео-

литот до современиот фолклор) во Лужина, Ј. *Македонскиот театар во контекст на Балканската театарска свера*: 45–101. Скопје: Факултет за драмски уметности

Чаусидис, Н. 2008. Отворите на неолитските жртвеници од типот “Мајка–Куќа”. *Macedoniae acta archaeologica* 18: 75–92. Скопје.

латинична

Čausidis, N. 2009. “Pozori – oči” i “vrata – usta” na neolitskim žrtvenicima tipa “Mati – Kuća” s područje Republike Makedonije. *Historija antiqua*, 18/1: 113–128. Pula.

Илустрации

Т. I 1 – Локалитет Каменица, Прилеп, (фотографија на авторот); 2 – локалитет Могила, село Сенокос, (фотографија на Т. Димитриоски).

Т. II 1 – Локалитет Каменица, Прилеп, фрагмент од модел на куќа, (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Могила, село Сенокос, фрагмент од модел на куќа, (фотографија и цртеж на авторот).

Т. III 1 – Локалитет Големи Камен, село Лопатица (фотографија Д. Димески); 2 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, градба – детал (фотографија Д. Димески).

Т. IV Локалитет Големи Камен, село Лопатица, план на градба (цртеж на авторот).

Т. V Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагменти од модели на куќи и минијатурни садови (цртеж на авторот).

Т. VI 1 – Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот).

Т. VII Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот).

Т. VIII 1 – Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот).

Т. IX 1 – Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од цилиндар (фотографија и цртеж на авторот).

Т. X Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот).

Т. XI 1 – Локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од минијатурно садче

(фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, Ступало од десна нога (фотографија и цртеж на авторот); 3 – локалитет Големи Камен, село Лопатица, фрагмент од минијатурно садче (фотографија и цртеж на авторот).

T. XII 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово (фотографија на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, хоризонт I (фотографија на авторот).

T. XIII 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт I (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт I (фотографија и цртеж на авторот).

T. XIV 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, хоризонт III (фотографија на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт III (фотографија и цртеж на авторот).

T. XV 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, хоризонт IV (фотографија на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, хоризонт IV (фотографија на авторот).

T. XVI Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, план на градба – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот).

T. XVII 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа (фотографија и цртеж на авторот).

T. XVIII. Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот).

T. XIX 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот)

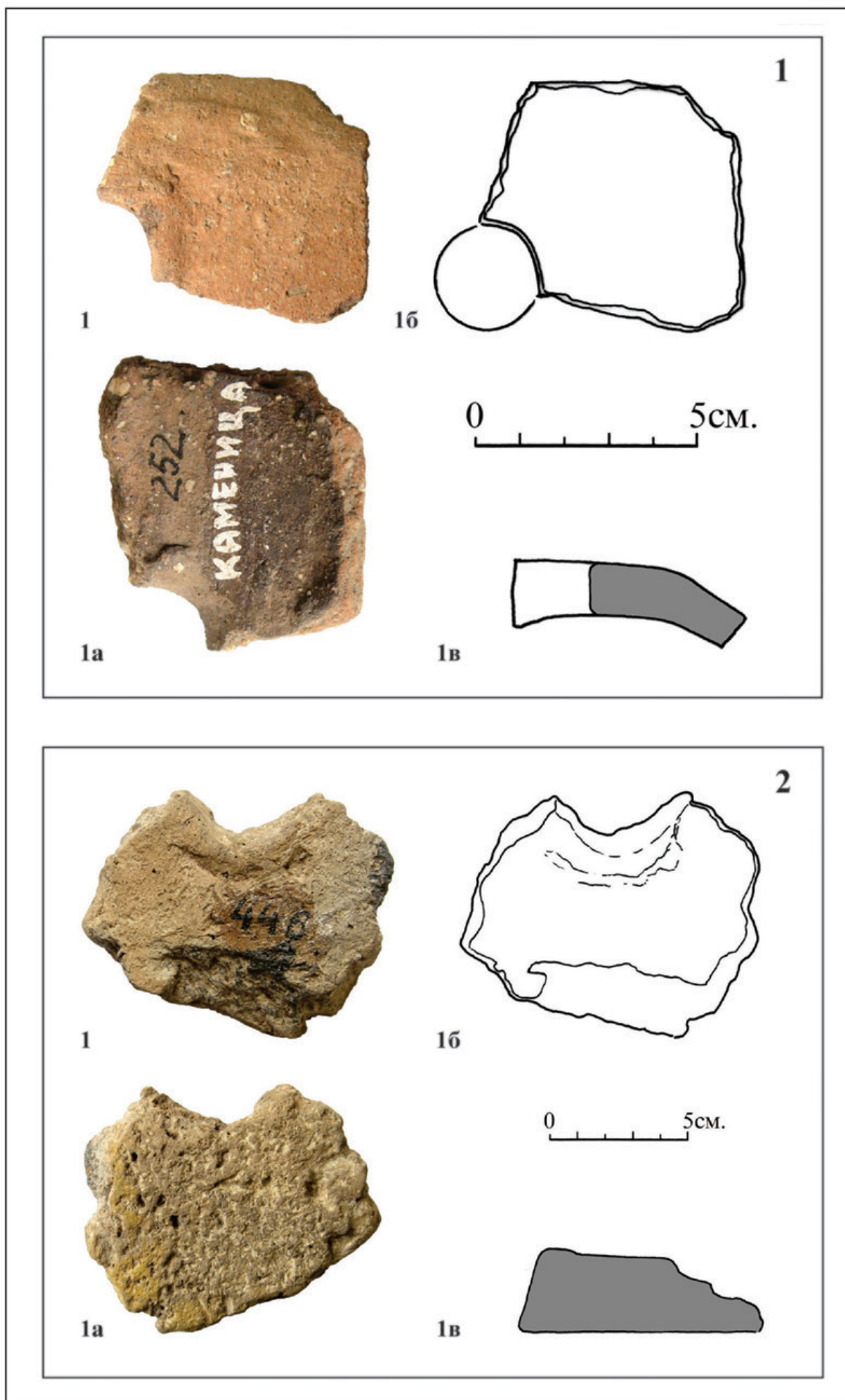
T. XX 1 – Локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од модел на куќа – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот); 2 – локалитет Трештена Стена село Манастир, Мариово, фрагмент од рака од антропоморфен цилиндар – хоризонт IV (фотографија и цртеж на авторот).

1

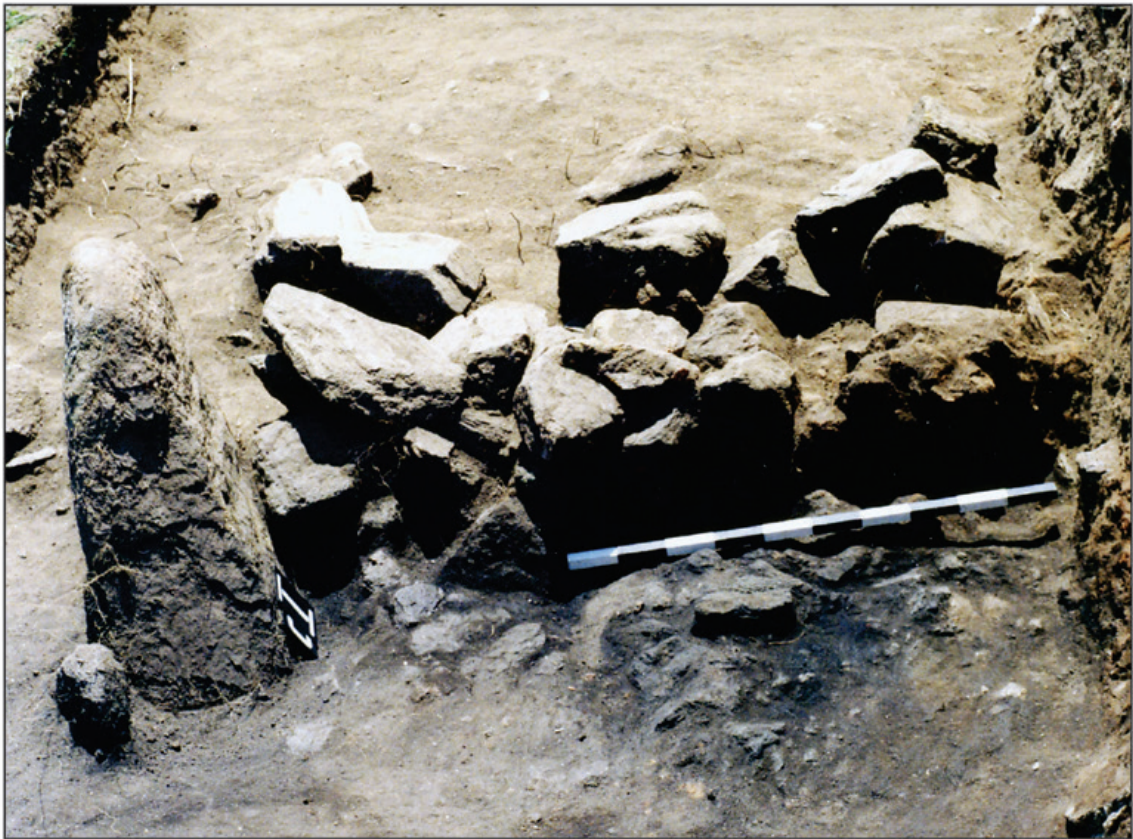

2

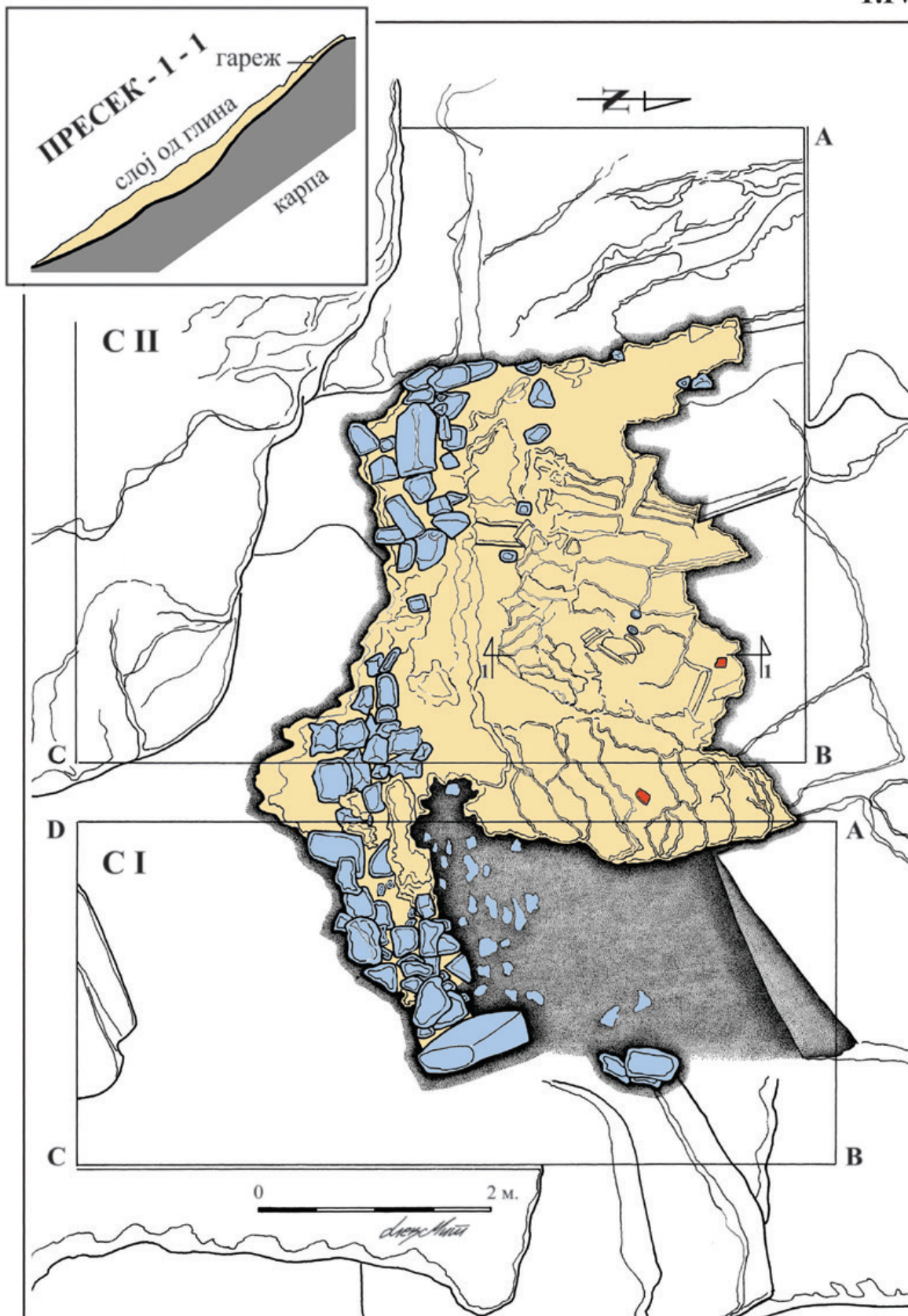

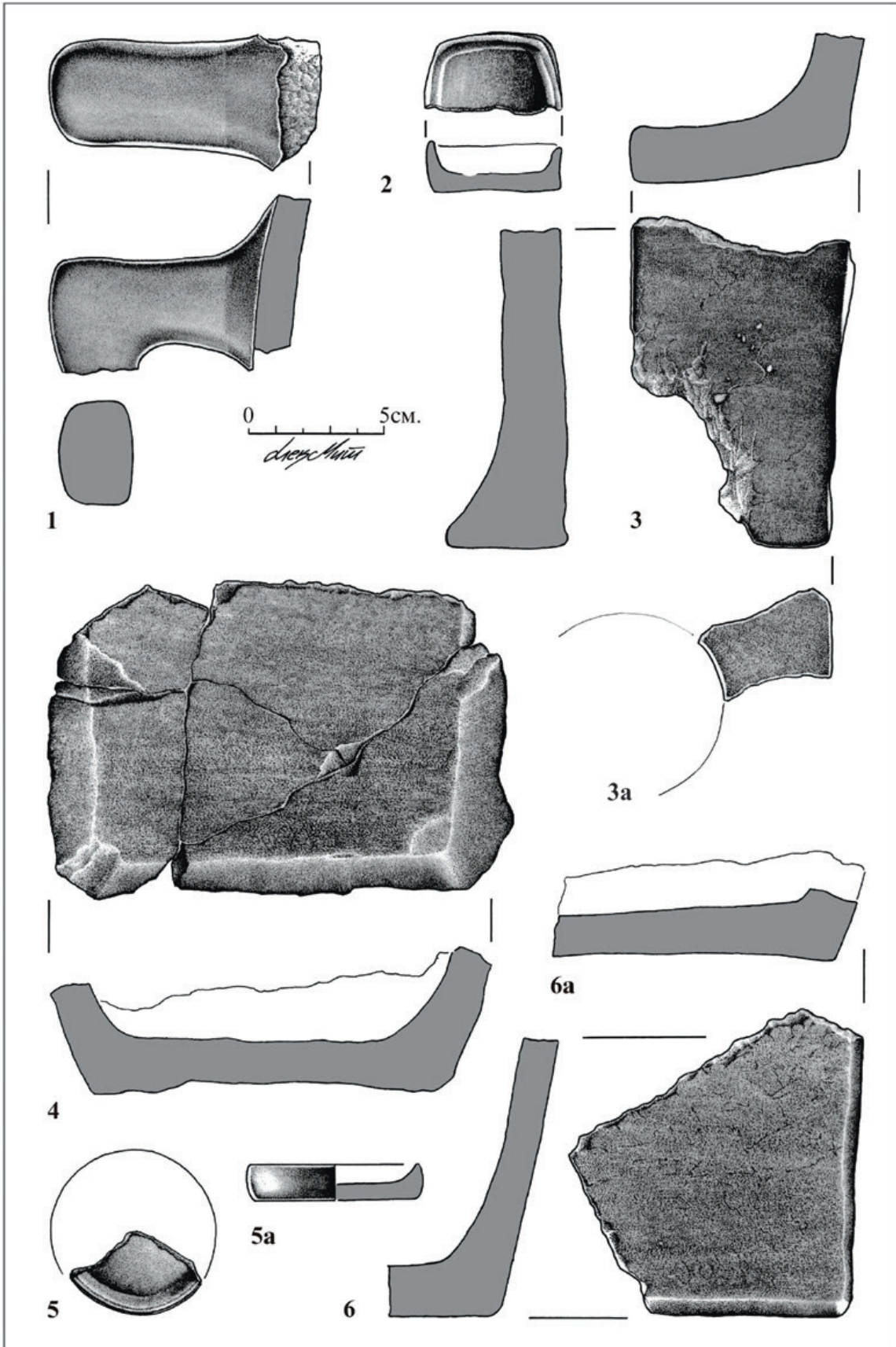

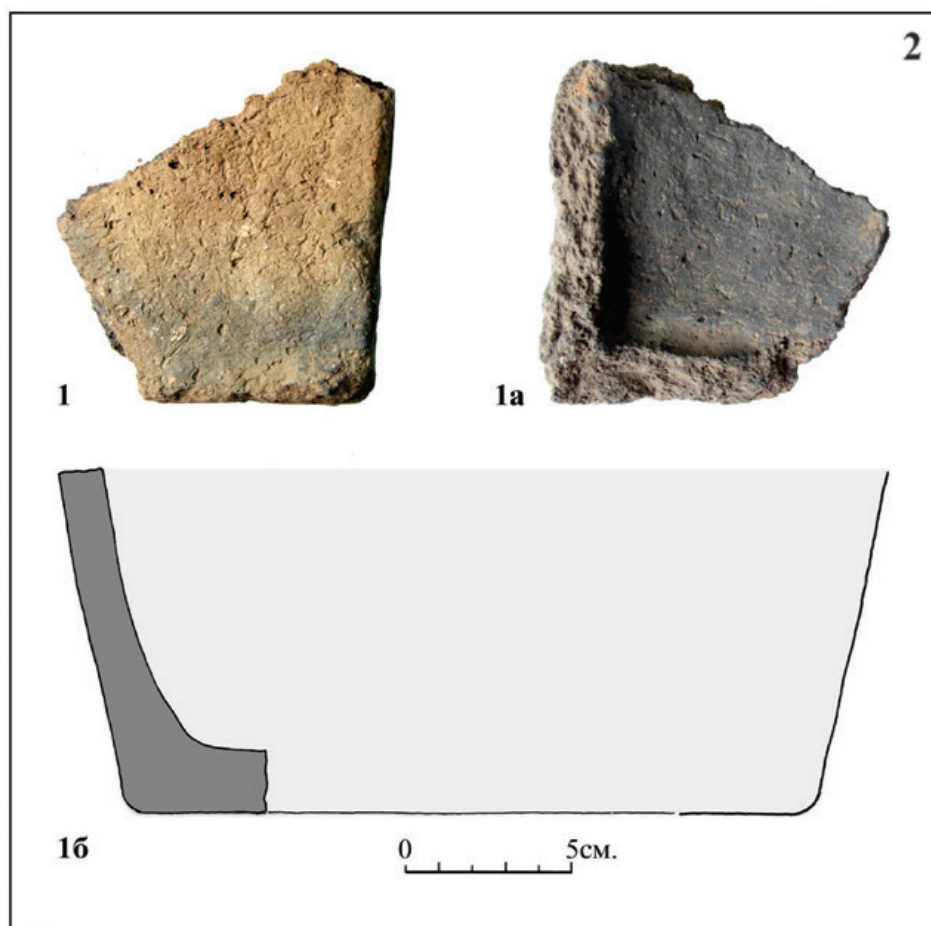
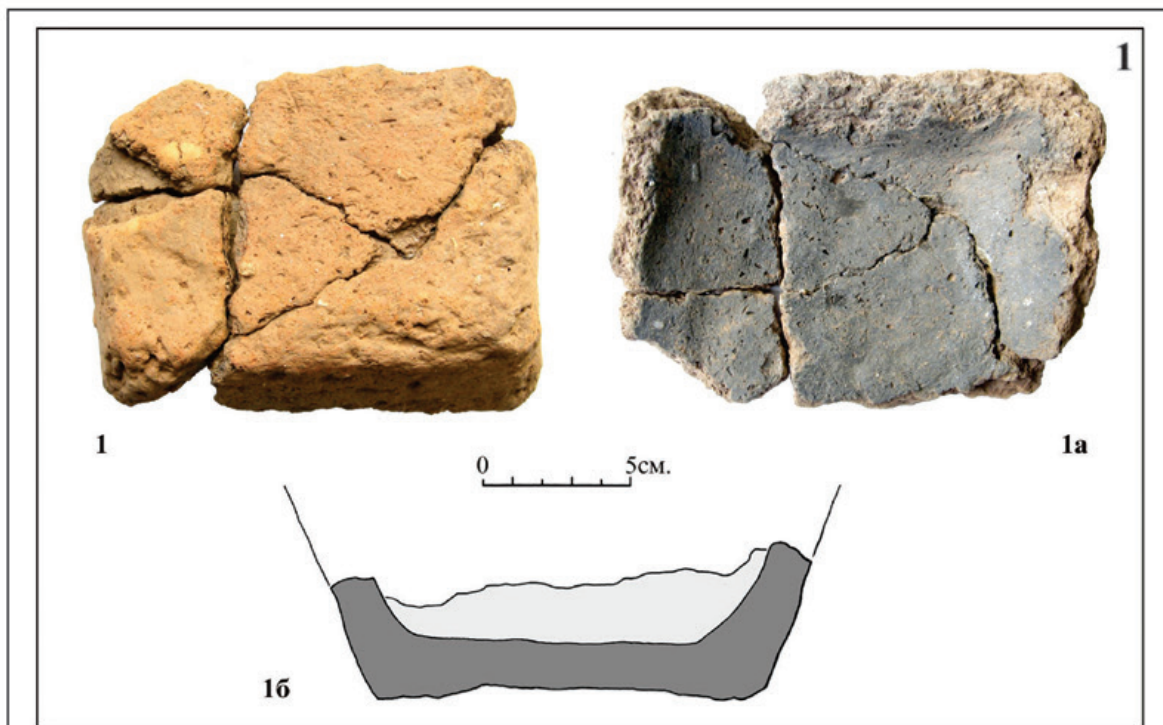
1

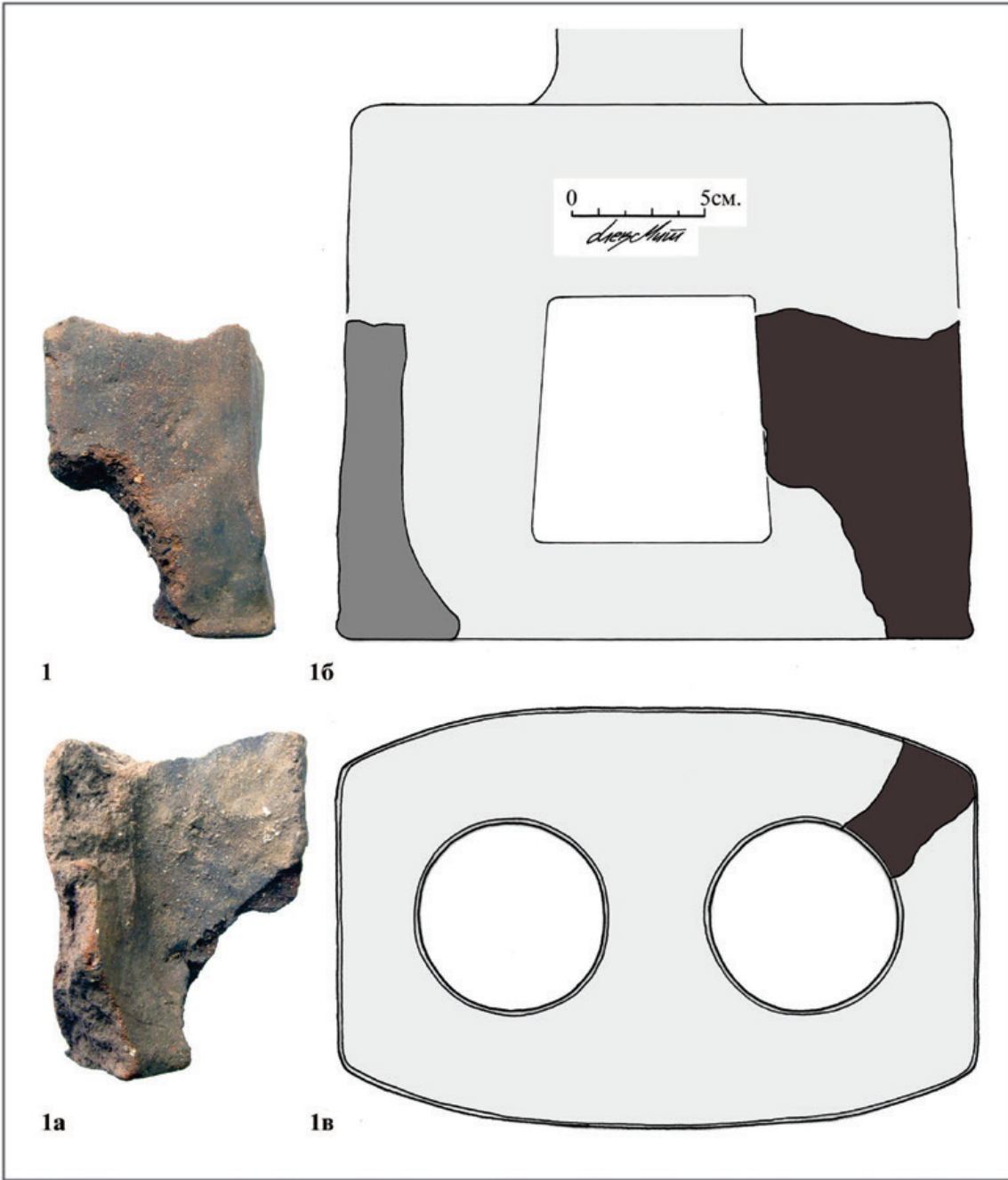

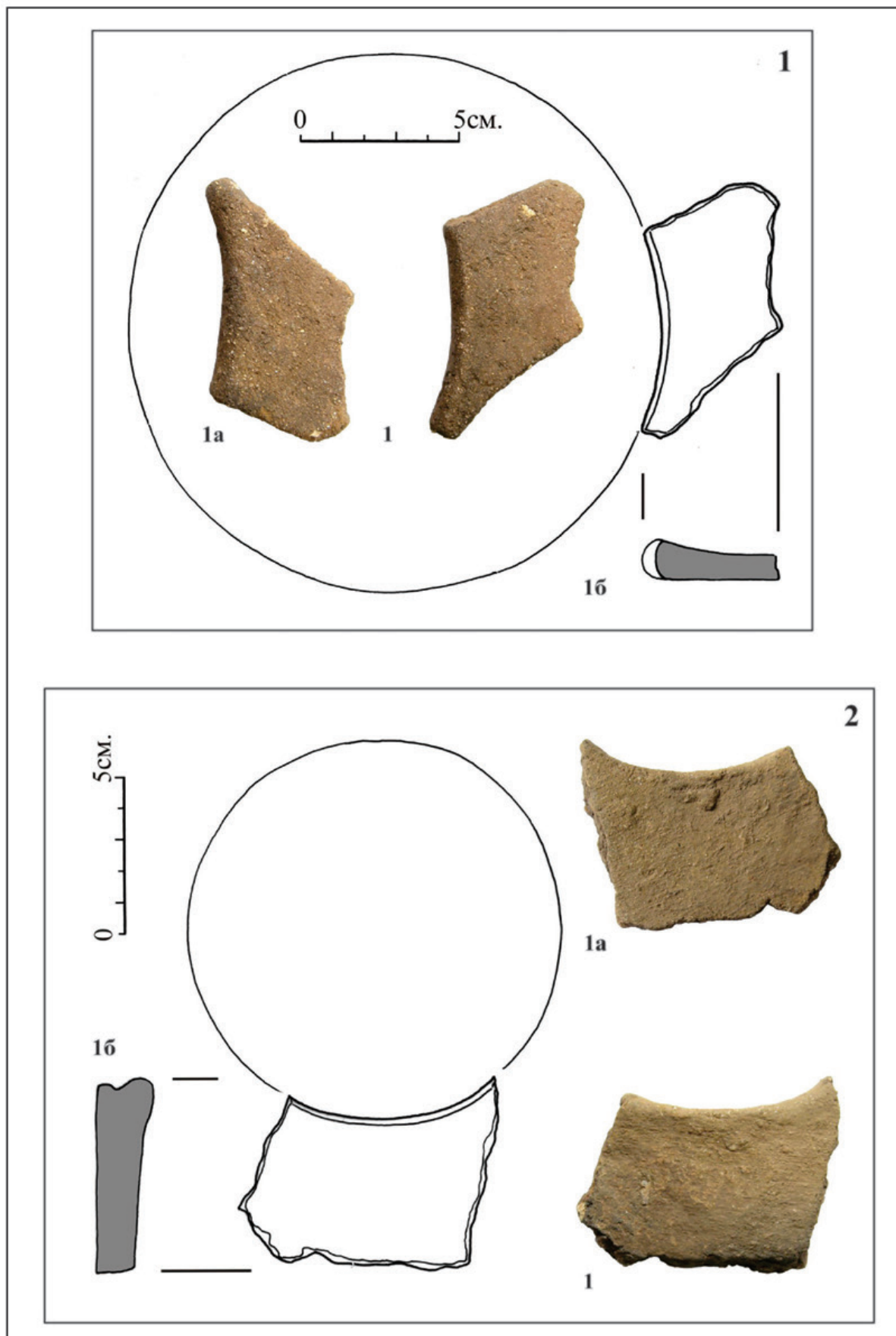
2

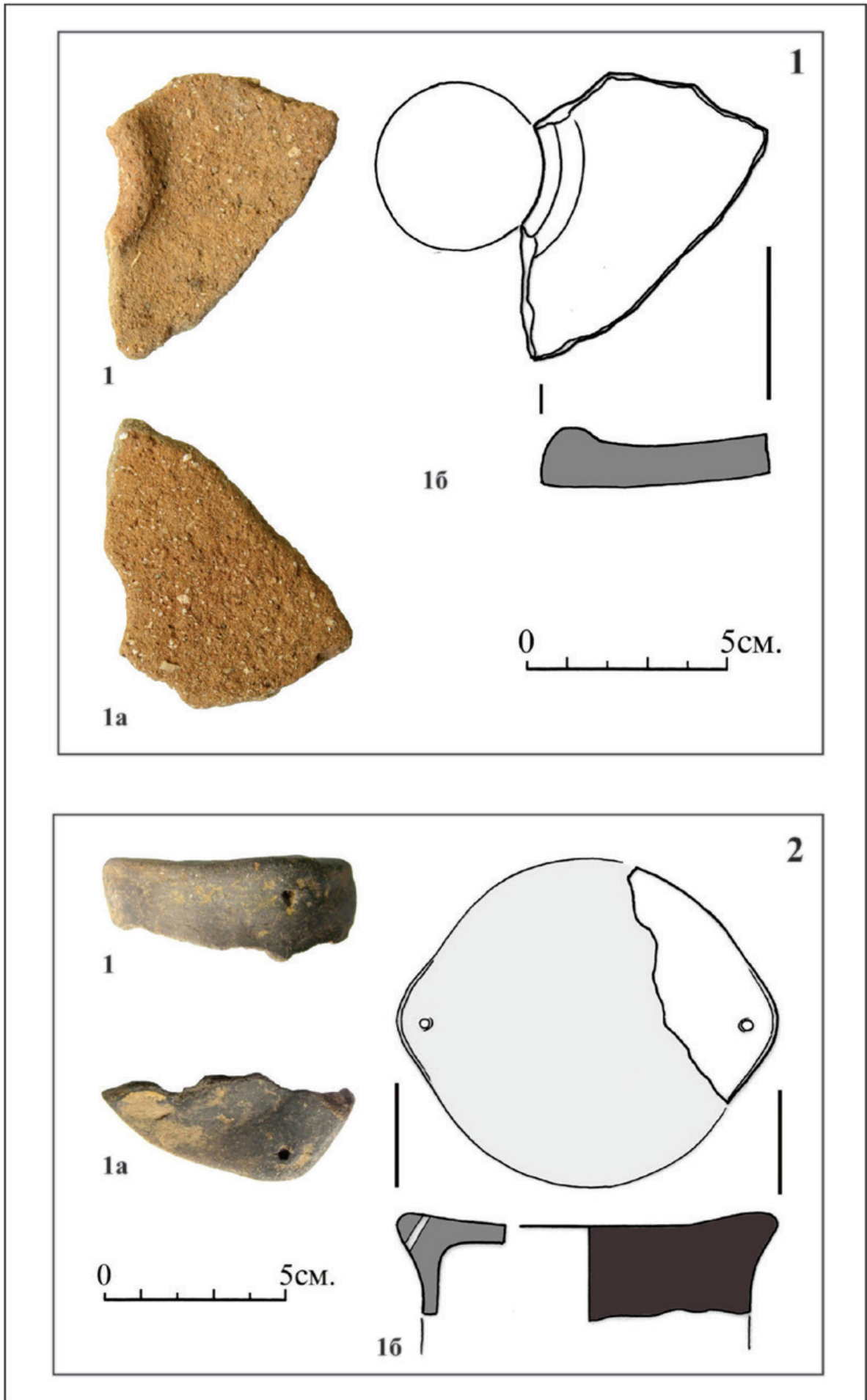

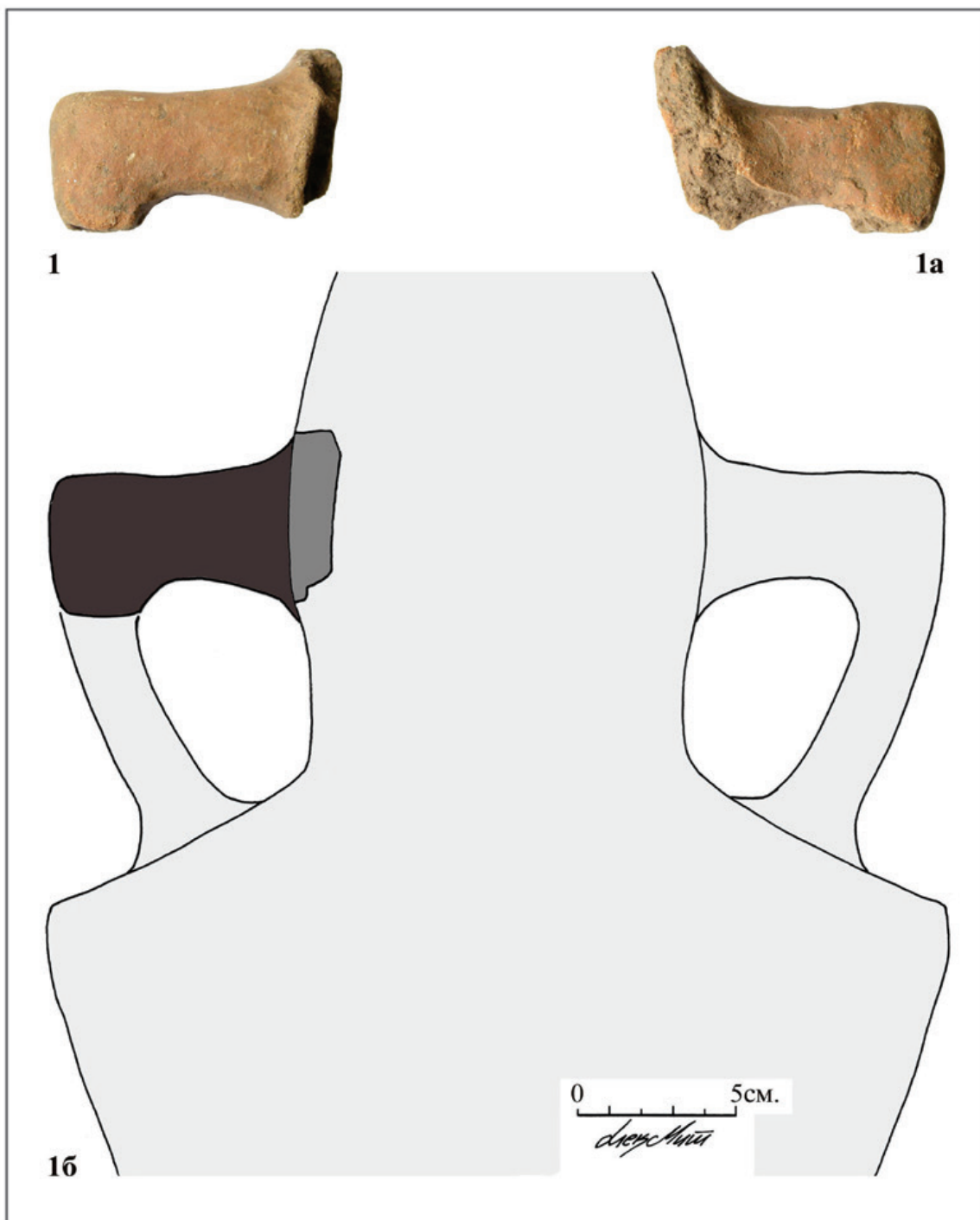

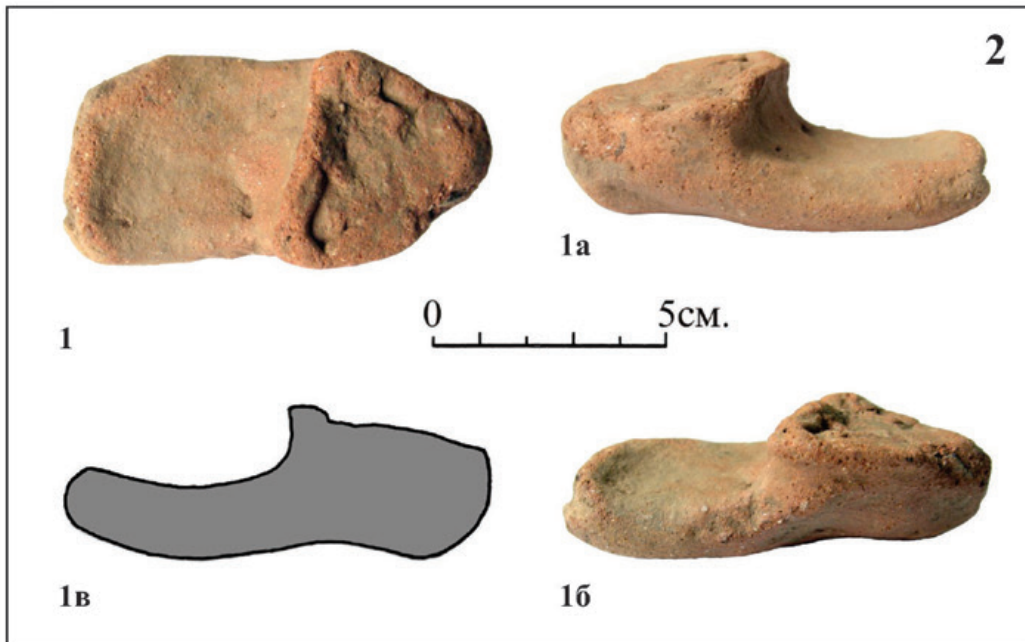
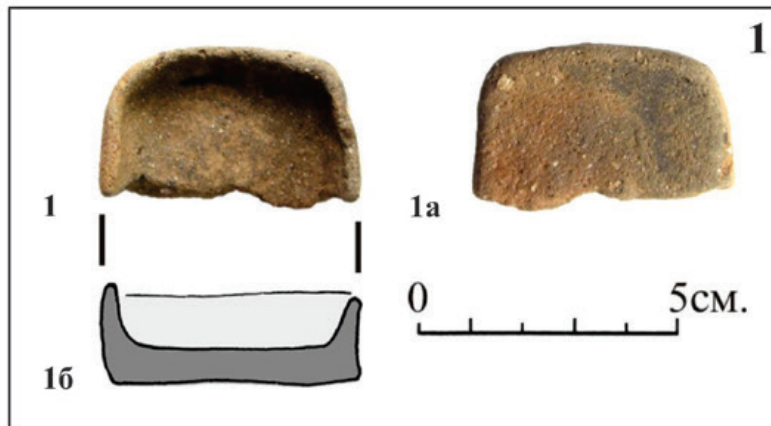

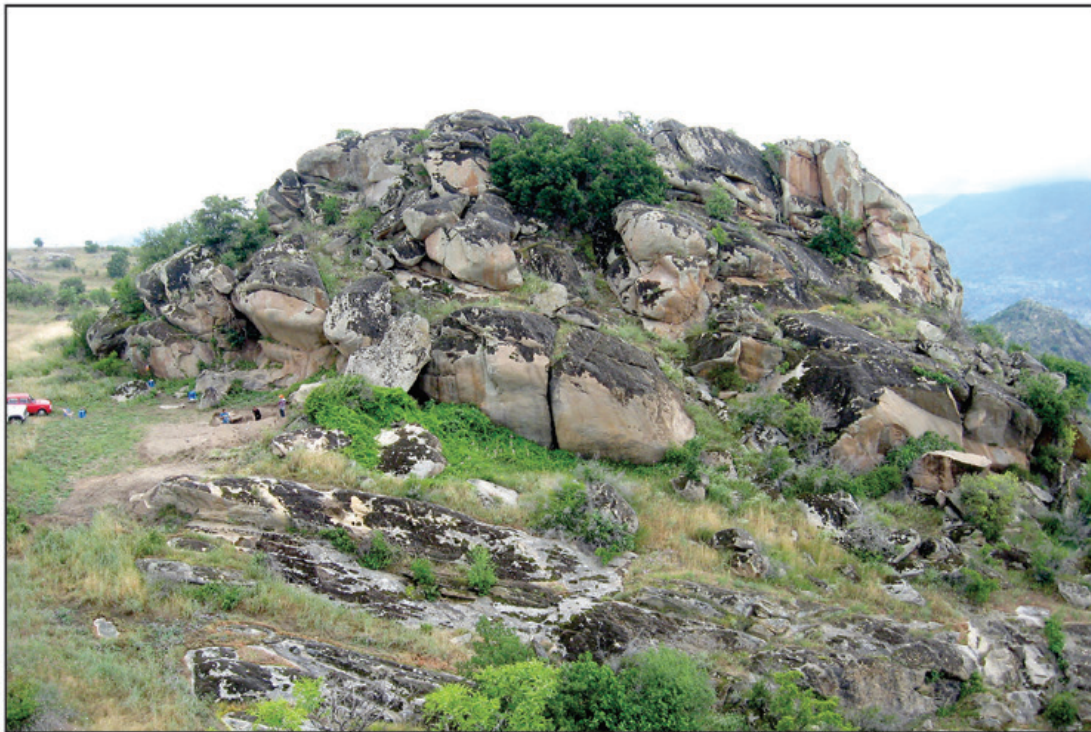

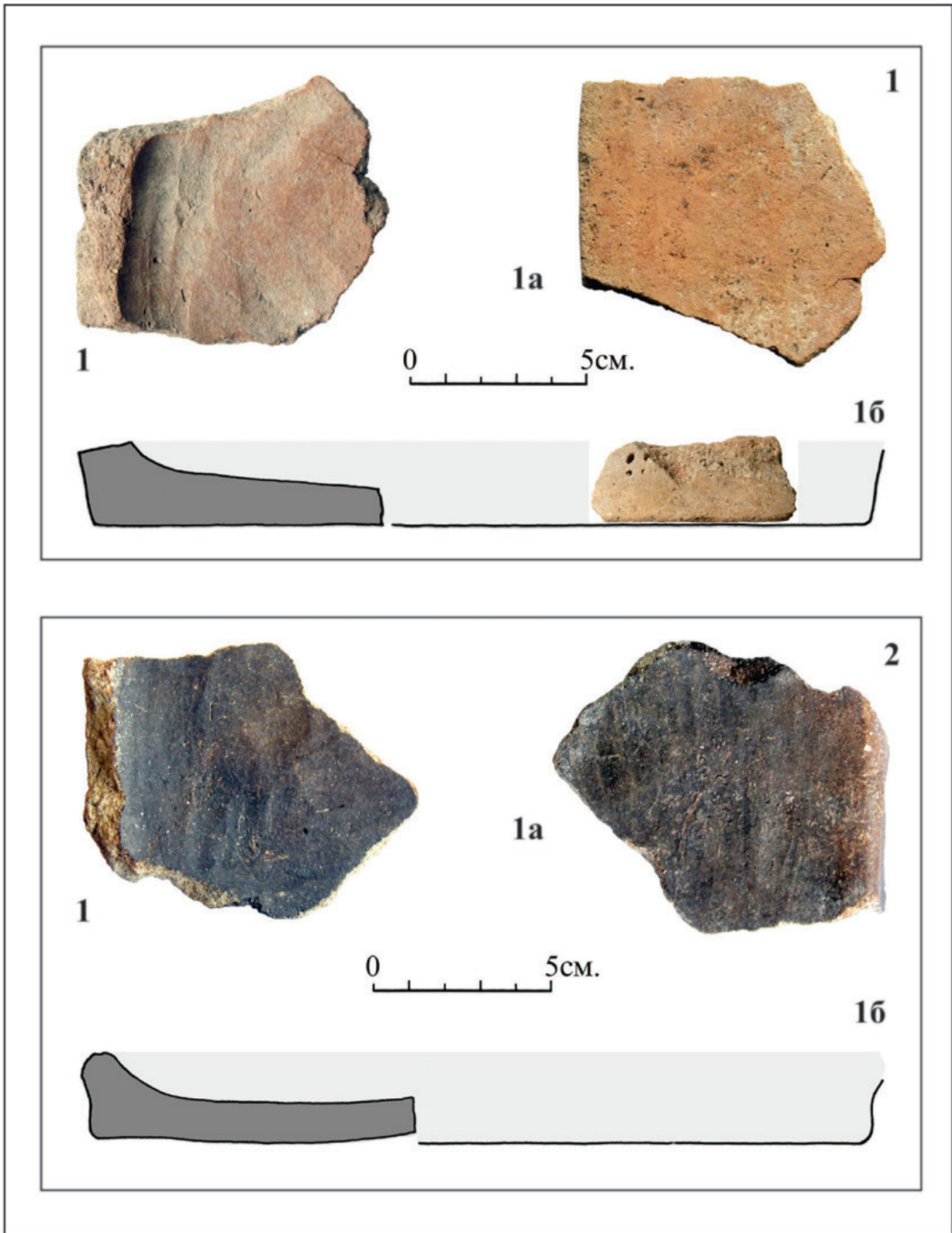

1

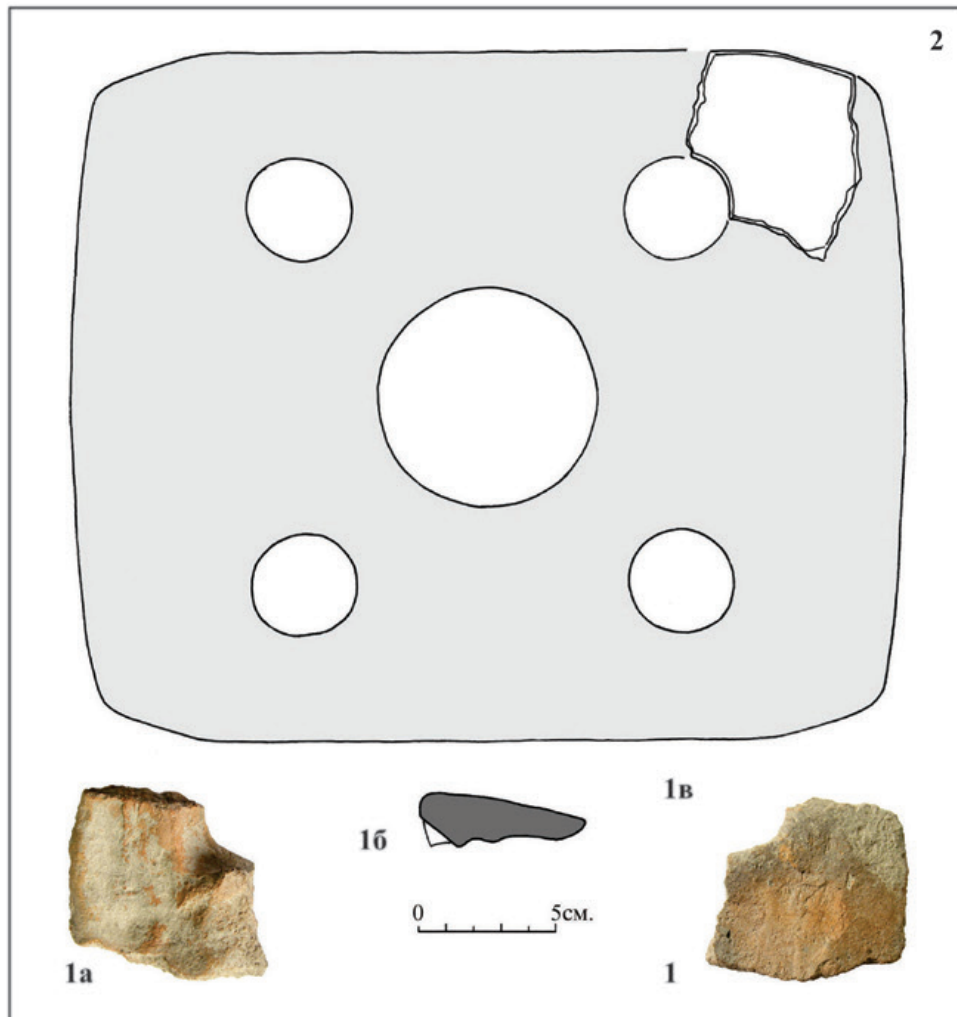

2

1

2

1a

16

1b

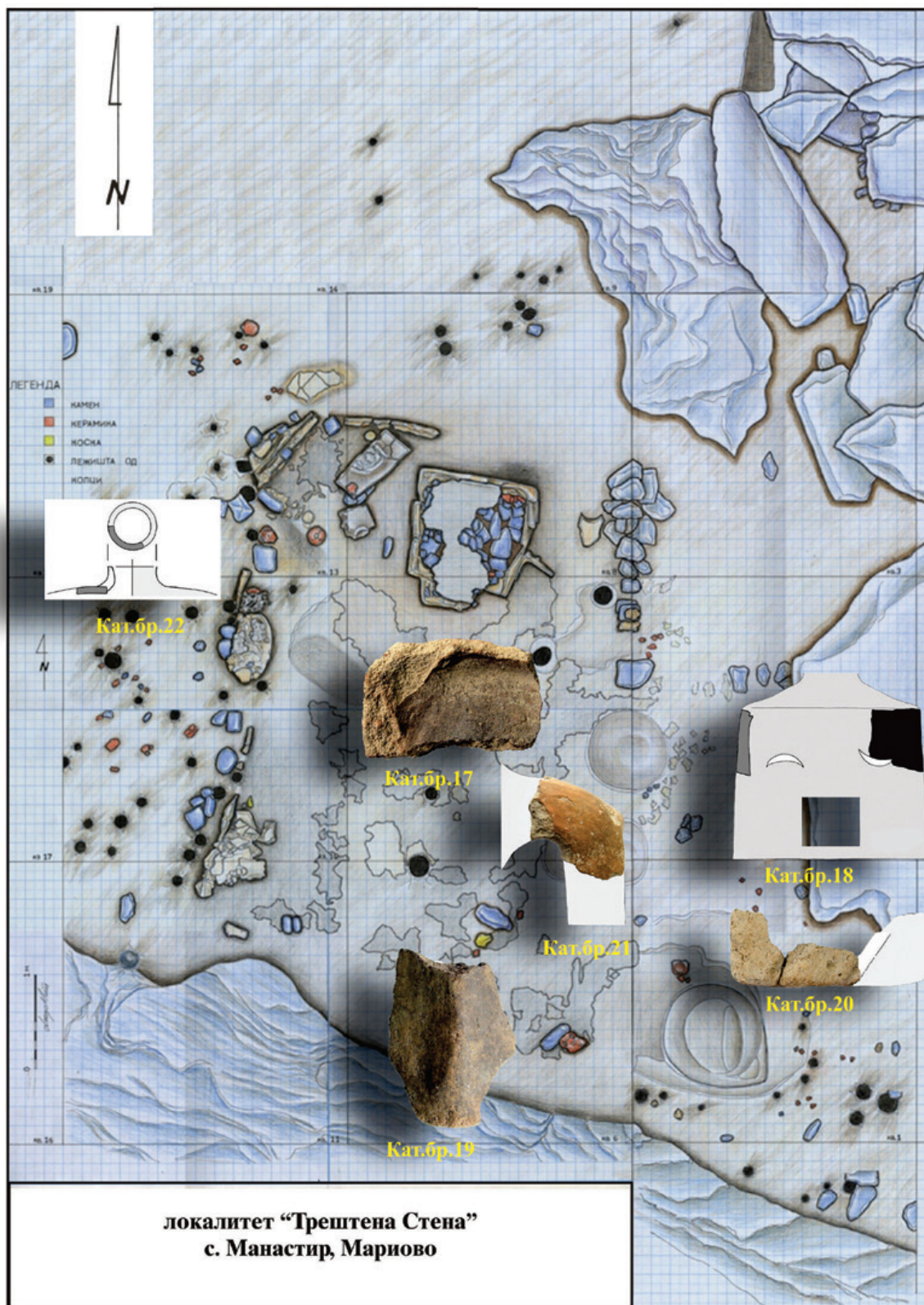
1

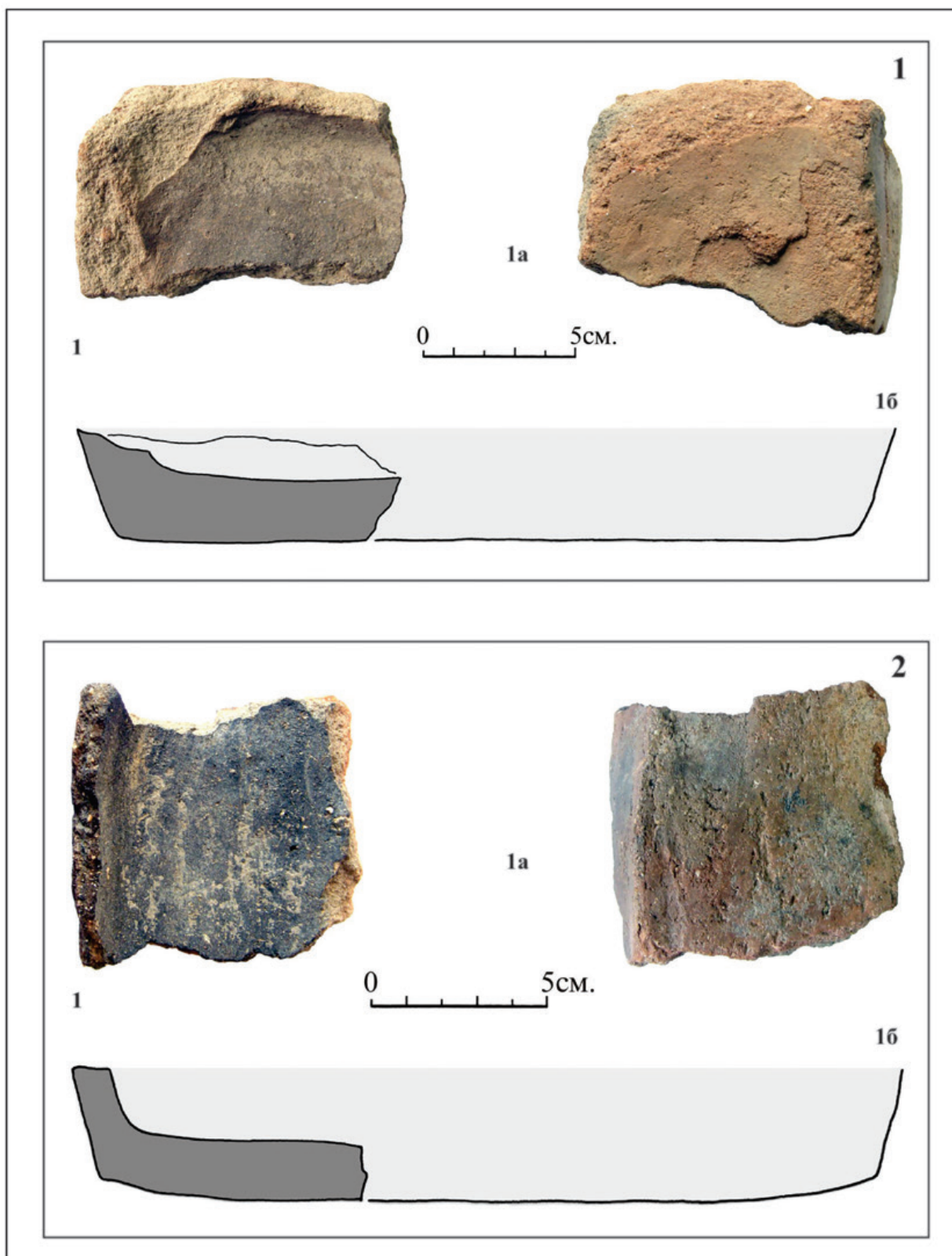

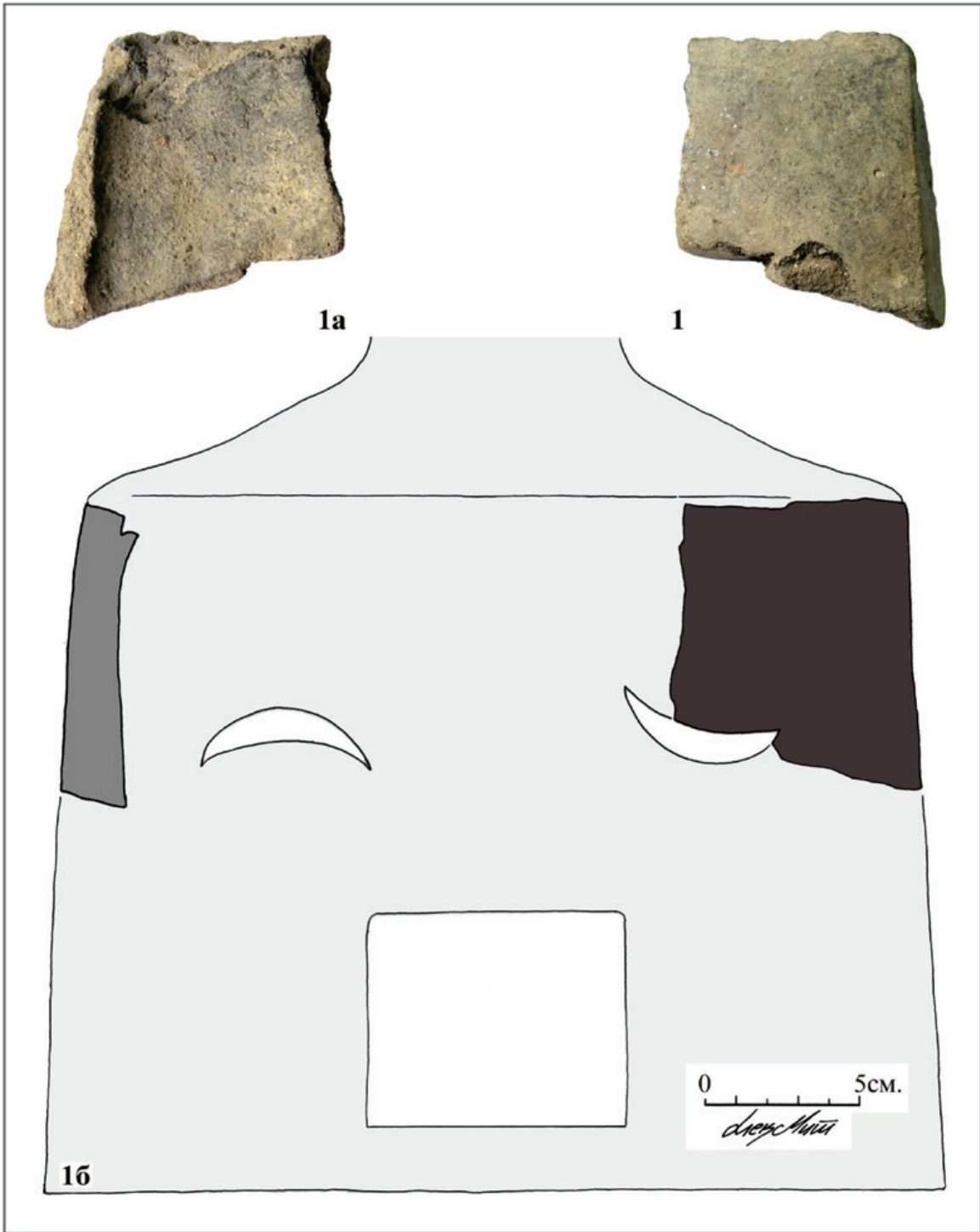
1

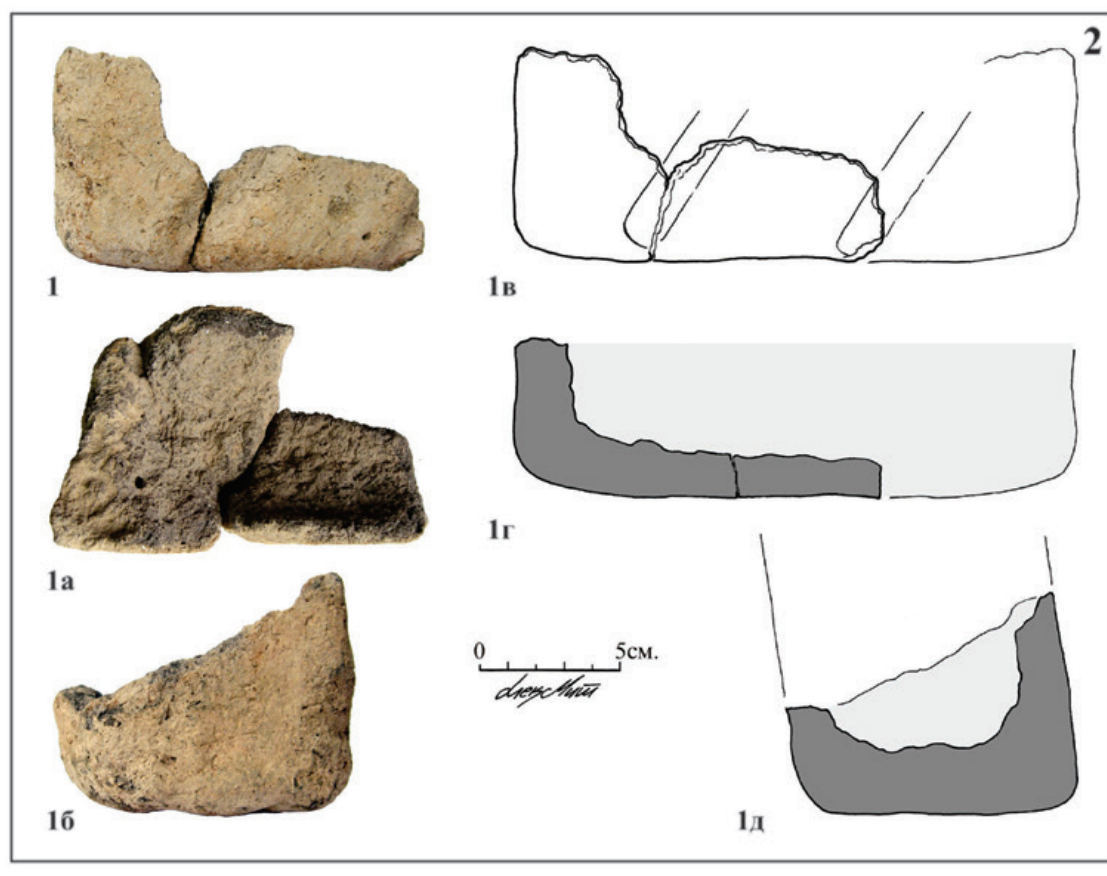
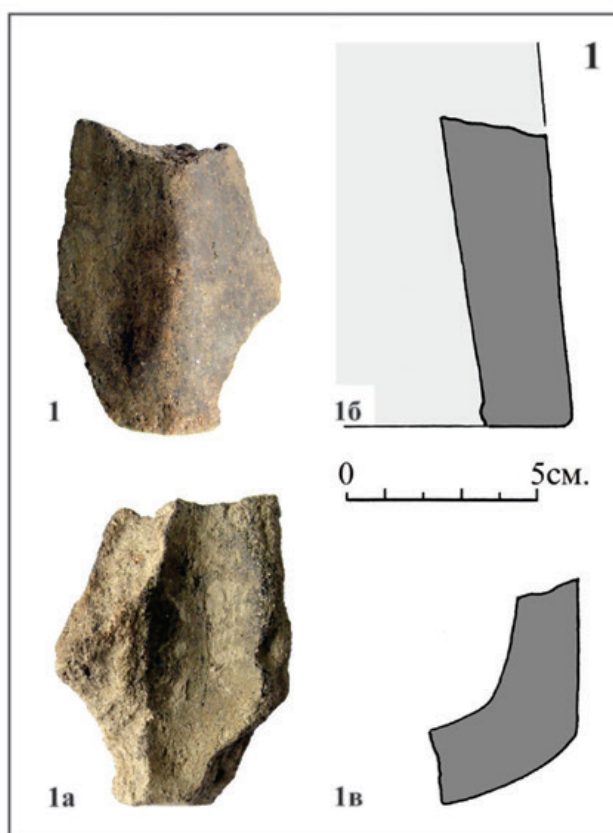

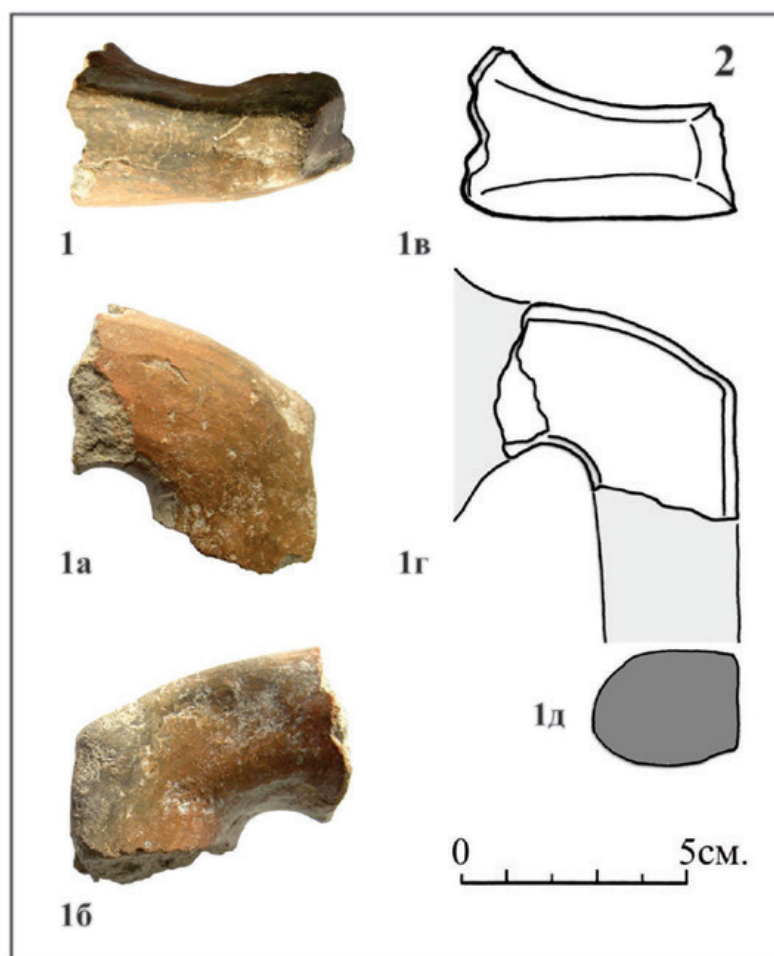
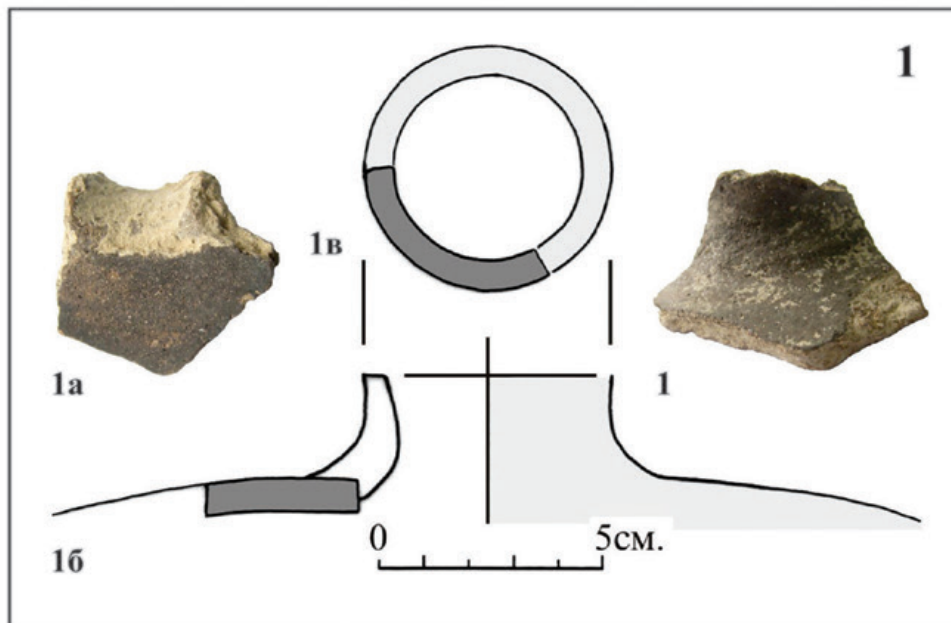
2

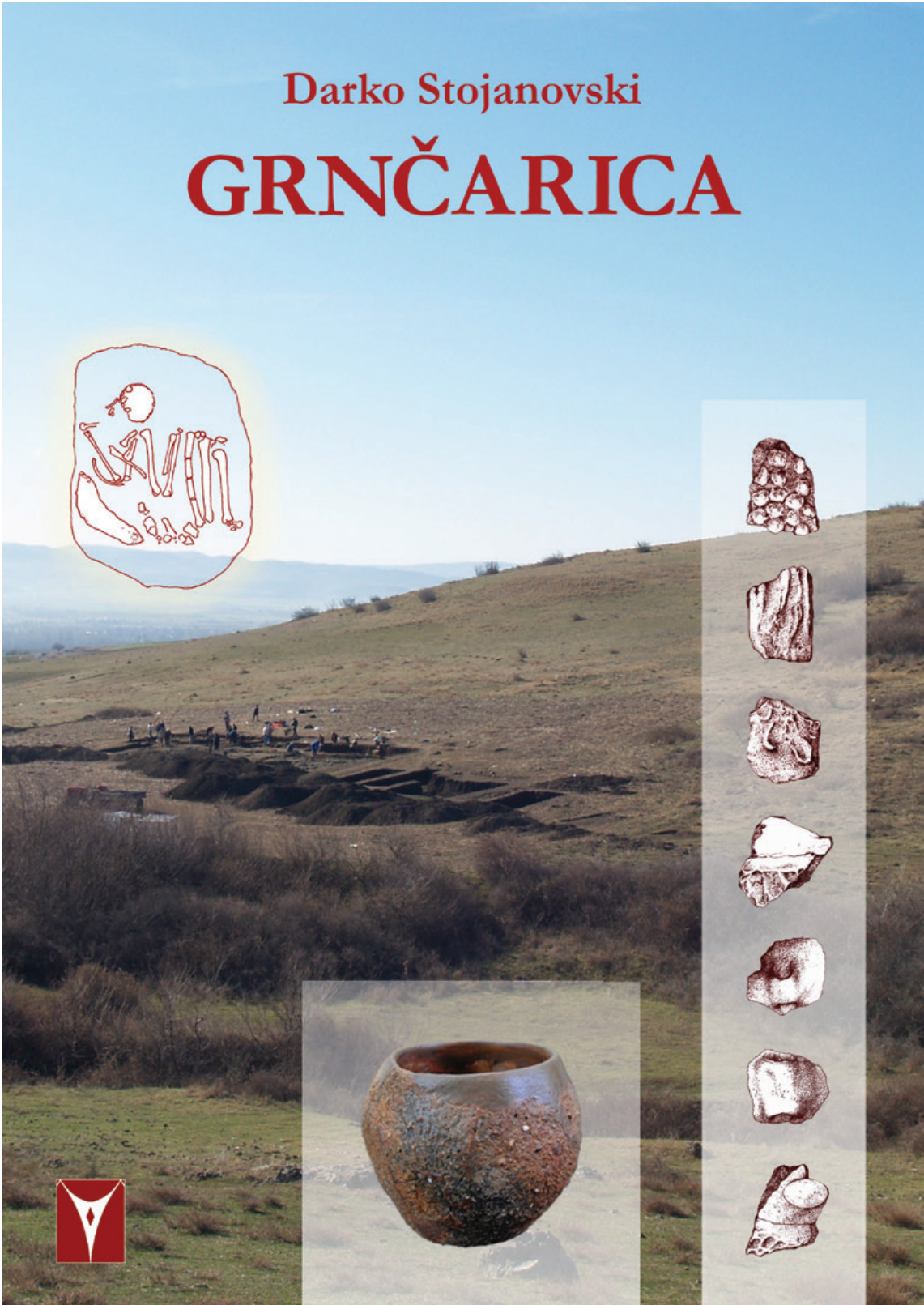

Darko Stojanovski
GRNČARICA

Монографијата *Grnčarica: a contribution to the Early Neolithic puzzle of the Balkans* е концентрирана на еден од последните истражувани неолитски локалитети во Македонија, а којшто се наоѓа во близина на селото Крупиште во штипскиот регион. Авторот Дарко Стојановски прави опсежен преглед на резултатите од истражувањата на оваа населба во 2007 и 2008 година, притоа истакнувајќи ги архитектурата, материјалната култура и погребувањето карактеристични за заедниците што го основале ова место. Во таа смисла, тој става особен акцент на радиокарбонското датирање на локалитетот и се обидува хронолошки да го определи времето во кое тој бил активен и воедно да го смести во релација со останатите населби од раниот и средниот неолит на Балканот. Поради тоа авторот прави детален осврт на керамичките садови, коишто се воедно негова студија на случајот и преку нивната типологија, технологија и функција се обидува да придонесе кон склопување на сложувалката за неолитизацијата на Балканот. Оваа монографија претставува одличен преглед на еден невообичаен локалитет за македонската археологија којшто дава нова слика за развојот на неолитот и за животот на едни од првите земјоделци во штипскиот регион.

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА: НОВИ СОЗНАНИЈА И ПЕРСПЕКТИВИ

ЦЕНТАР
ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ
НА ПРЕДИСТОРИЈАТА

Зборникот *„Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи“* е резултат од истоимената археолошка конференција во којашто беа презентирани најновите истражувања поврзани со неолитските локалитети во Македонија. Во него се вклучени повеќето од рефератите коишто се осврнуваат на разни аспекти поврзани со истражувањата и рекогносцирањето на неолитските населби крај Охридското Езеро, Овче Поле и Раечката Клисура, калибрирањето на хронолошките дати во Пелагонија и редефинирањето на доцниот неолит во истиот регион, како и повеќе трудови посветени на проучувањата на материјалната култура што се однесуваат на керамичките модели на лепчиња, протоматематиката меѓу керамичките садови и антропоморфни претстави, зооморфната неолитска пластика, предметите за ткаење и амулетите. Овие трудови даваат нови видувања за неолитот во Македонија и ја надополнуваат веќе позната слика за почетоците и развојот на неолитските заедници во овој регион.

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

903'13(497.7)(082)

903.2(497.7)"634"(082)

НЕОЛИТОТ во Македонија : чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества / [уредници Љубо Фиданоски, Гоце Наумов ; превод на англиски јазик Андриана Драговиќ] = Neolithic in Macedonia : a step forward in the study of the first farming societies / [editors Ljubo Fidanoski, Goce Naumov ; translation in English language Andriana Dragović]. - Скопје : Центар за истражување на предисторијата = Skopje : Center for prehistoric research, 2017. - 235 стр. : илустр. ; 30 см

Дел од трудовите на англ. јазик. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-65967-3-6

а) Неолит - Македонија - Зборници б) Археолошки наоди, предисториски - Неолит - Македонија - Зборници

COBISS.MK-ID 105307402